

HABSBURGOK TRAGÉDIÁJA

INTIMITÁSOK AZ UTOLSÓ HABSBURGOKRÓL

ÍRTA:

ALBERT BARON DE MARGUTTI

NYUG. ALTÁBORNAGY, VOLT CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FŐHADSEGÉD

BUDAPEST

LÉGRÁDY NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R.-T.

1924

Légrády nyomda és könyvkiadó r.-t. nyomása, Budapest.

A szerző előszava.

A világháború, amely öt esztendőn keresztül meggyötört bennünket, tűzzel és vassal megtöltötte és vérrel bemocskolta az évkönyveinket, eredményül hozta a központi hatalmak között kötött négyes szövetség bukását. Míg azonban a szövetséget alkotó államok közül három csak megcsonkított és meggyengült, — igaz., hogy hosszú időre, — a negyedik, Ausztria-Magyarország teljesen megszűnt.* A dunai monarchia területét Új államokra szabdalták fel, ugyanakkor, amikor a szomszédságában volt hatalmak megnövekedtek és az a számlájára túlsúlyra jutottak.

Bárha helyesen kutatva utána, az ember fölfedezheti a katasztrófa gyökereit, minden okunk megvan arra, hogy meglepődjünk annak a nagyhatalomnak párját ritkító bukásán, amely oly magas rangot foglalt el, tekintélyt élvezett és bizalmat ébresztett az európai koncertben; annál is inkább, mert ez az állam éppen azok közé a birodalmak, közé tartozott, amelyek egész sorozat gazdasági és szociális rendszabályok életbeléptetésével tüntették ki magukat. Ennek az, érdeme pedig nagy részben a hat és fél évszázadja uralkodó dinasztiára esett.

* Már itt figyelmeztetnünk kell az olvasót arra, hogy Margutti, a könyv írója, a régi centralista osztály álláspont híve, aki a dualizmus dacára sem ismeri el Magyarország önálló államiségát, ezért beszél a volt monarchiáról úgy, mint egységes államtól, amelynek a létezése megszűnt az őt alkotó orpágrészek szétszakadásával. (*A fordító.*)

Még is kevés híja volt, hogy az utolsó császár aki haláláig sértetlenül őrizte meg uralkodói hatalmát, hosszú, hatvannyolcéves kormányzása kezdetét nem lett a politikai megrázkódtatások áldozatává. Tényleg, abban a pillanatban, amikor 1848 december 2-án ez az uralkodó, Ferenc József, nagybátyja lemondása következtében Ausztria trónjára került, a dunai monarchiát olyan belső krízis rázta meg, amelynek ereje már azon a ponton volt, hogy örök időkre szétszórja a császárságot alkotó népek mozaikját. A veszélyt azonban mégis sikerült megfékezni. Addig, amíg az, egyik szomszéd Piémont zászlója alá gyűjtötte egész, Olaszországot, hogy a szabadság és a nemzeti egység felé vezesse őket, a túlsó oldalon egy hatalmas barát: Oroszország nyújtotta kezét a fiatal császárnak, — aki tizennyolcéves volt, — hogy segítségére legyen ősei művének helyreállításában.**

A végzet tehát, amely ezt az, uralkodót fiatal korában kishíján tanújává tette birodalma bukásának, nem kímélte meg őt attól a tragikus szereptől, hogy ő álljon a kormányrúd mellett akkor, amikor az örvény megnyílik, és ezúttal végérvényesen magába nyeli a népeit. Kálváriajárásának egyetlen könnyebbséget engedélyezett az ég, azt, hogy eltávozzék a világból, még mielőtt a császársága hajótörést szenved; az a császárság, amelynek az, egységét csak sok bajjal-tudta fenntartani, nem is szólva arról az árról, amelyet, ezért a saját személyiéiben fizetett.

* Margutti mint osztrák generális Ferenc Józsefet s később utódját Károlyt állandóan mint „császár”t emlegeti. *(A fordító.)*

** Margutti mint a Gesamtmonarchie fanatikus híve ünnepli itt a magyar szabadságot sárba-tipró és a birodalom egységét újra helyreállító cár segítséget. *(A fordító.)*

Az összeomlás szomorú látványossága, — amiért minden részvétet megérdemel — utódjának, Károly császárnak volt; fen tartva. A történelem egyik legnagyobb feladatának, a terhe alatt roskadozva, ez a fiatal uralkodó alig kétesztendő kormányzás után összerogyott és életével befejezte a Habsburgok tragédiáját. Mert van-e más szó, amely jellemezhetné a mi öreg világunk legöregebb és legdicsőségesebb családjának a tönkremenetelét és eltűnését; végső bukását annak a nemzetségnek, amelyik a földteke innenső felén a legragyogóbb koronát viselte?

Azt hiszem, hogy egy olyan monográfia, amely kissé részletesebben foglalkoznék ezzel a két uralkodóval, nem volna minden érdek nélkül való. Mint a császár első hadsegédének a vezérkarához beosztott tisztt, a két uralkodó közvetlen környezetiében éltem és tizenhét évi udvari szolgálatom alatt alkalmam volt arra, hogy többször is bepillantást nyerjek az életük és tevékenységük titkaiba; még pedig teljesen pártatlan és elfogulatlan bepillantást. Megkísérlem, hogy megfigyeléseimről és napról-napra szerzett benyomásaimról számot adjak ezekben a sorokban és hogy a két egymástól annyira különböző uralkodóról a lehetőséghez képest tárgyilagos arcképet fessek.

I.

FERENC JÓZSEF.

Ebben a tanulmányban csak az öreg császárral foglalkozom, mert kizárólag ebben a korában ismertem.

Még az első alkalommal, amikor audiencián fogadott (ez 1900 december 17-én történt), *egyénisége rögtön lenyűgözött, olyan nagy volt az a méltóság és komolyság, amely a személyéből kisugárzott.* Olyan egyéniség volt, amelyik ritkította párját. Pusztá jelenléte tiszteletet ébresztett. Közép mértéket felülmúló nyúlánk termet; teljesen fehér, jól ápolt bajusza, ugyanilyen fehér szakála; kopasz, de szép körvonalú feje; nagyszerű kék szeme: mindez együtt felejthetlenné tette a megjelenését mindenki számára.

Kicsit merev méltósággal állva fogadott és könnyű, udvarias főhajtással felelt mély meghajlásomra. Még most is látom, amint ott állt marsall uniformisában, zöld, tollas kalapja mellette egy kis asztalkán;*

mindig súlyt helyezett arra, hogy alattvalóit teljes díszben fogadja.

Ő maga típusa és mintája volt a legtökéletesebb formájú gavalléros udvariasságnak; ő használta először ezt az axiómát, amely egyike volt kedvenc

mondásainak: „*Becsüld meg az alattvalóidat, ha azt akarod, hogy azok is tiszteljenek téged.*”

Visszatérve Berlinből, ahol több hónapon keresztül szolgálati ügyben időztem és ahol alkalmam volt. arra, hogy Vilmos császárt a tőle kapott meghív Kiel-be kövessem, mindenekelőtt a német birodalom urának üdvözetét adtam át az uralkodónak. Ferenc József mindjárt az iránt érdeklődött, hogy a tengerész újoncok eskütételénél *a német császár mondott-e valamilyen beszédet és milyen?* Miközben igyekeztem, hogy a kívánságának eleget tegyek, az öreg uralkodó közbevágott és sietős érdeklődéssel ezt kérdezte:

— *Azt mondja meg, hogy a császár kijelentései érintették-e a politika birodalmat?*

Miután abban a helyzetben voltam, hogy erre a kérdésre nemmel felelhettem, úgy látszott, *nagy kő esik le a császár szívéről.* Beszélgetésünk további része, amely ugyanebben a körben mozgott, azt a benyomást keltette bennem, hogy

Ferenc József II. Vilmos szónoklataiban mindig valami bizonytalan veszedelmet szimatolt és attól félt, hogy azok hátrányára lehetnek az európai békének.

Mert különben mi röppentette volna el ajkáról ezt az örömteljes fölkiáltást:

— *Így hát hála Istennek, nem játszottak a tűzzel. Ez nagyon derék dolog!*

Így tehát már ettől az első együttléttől kezdve teljesen tiszta benyomást kaptam arról, hogy

az én öreg császárom a legfontosabb dolognak tartja azt, hogy minden áron elkerüljön minden súrlódást a szomszédos hatalmakkal.

Ez a kezdetben még nem eléggé öntudatos benyomás idővel, tizenhat évi szolgálatom alatt, meggyőző

déssé változott és megrendíthetett erővel gyökerezett be az agyamba.

Itt figyelmeztetnem kell az olvasót egy olyan dologra, ami teljes világításba helyezi előttünk a császár egyéniségének egyik vonását, ami egyúttal jellemző az uralkodó sorsára:

Ferenc Józsefnek nem volt szerencséje az életben, a gonosz fátum fáradhatatlanul a sarkába szegődött. Ő maga nagyon is jól számolt ezzel és ez a meggyőződés állandó bánat forrása lett a számára.

Hányszor hallotta a környezetié, amikor így kiáltott föl: „*Mindig üldöz a balszerencse!* vagy pedig: „*Ebben a földi éleiben igazán le kell nyelnem minden keserűséget!*” A kétségbeesésnek ezek a kitörései nagyon is igazoltak voltak. Kiváltották belőle nemcsak a birodalmának külső és belső irányításával együtt járó súlyos nehézségek, de azok a szomorúságok is, amelyeket a családja okozott neki, hiszen tudvalevő:

mindazokat, akiket szeretett, a sors makacson üldözte és kegyetlenül megtizedelte.

Abban az időben, amelyről beszélek, két hely volt üres a családi tűzhelyénél: az egyik a fiáé, a másik a feleségéé; az uralkodó elhagyatott lakosztályaiban sötét emlékekkel nézett farkasszemet.

Mindenáron menekülni kellett ezektől a kísértetektől!

Az egyetlen orvosság, az egyetlen szórakozás, az egyetlen menedékhely volt a számára *a munka, olyan munka, amelyben az ember teljesen fölolvad és eltűnik.* Hajnalhasadástól kezdve a késő esti órákig Ferenc József lázas szorgalommal látta el uralkodói kötelességeit, munka közben nem tűrt sem megsza-

kítást, sem megpihenést. *Amint mondani szoktak, annyi ideje sem volt, hogy kifújja magát.* Nem került nagy fáradságomba, hogy fölfedezzem, milyen alapelvek voltak azok, amelyek ezt a fáradhatatlan munkát irányították, három szóban össze lehet foglalni őket:

rendben, gyorsan és jól elvégezni mindent.

Rendet hirdetett már az a *legapróbb részleteiben kidolgozott program, amely napjainak a föl-osztásáról intézkedett.* Ebben a programban aggodalmas gonddal állapította meg előre ideje fölhasználását, lett légyen szó rendes mindennapi életéről, vagy egy utazásról, vagy a császári székhelyen kívül tervezett tartózkodásról. *Semmi kétértelműség, semmi bizonytalanság és különösen semmi hirtelen változás.*

Rendeleteit írásban adta ki: ez volt a kedvenc módszere.

Hány ízben hibáztatták ezért, a rovására írván, hogy ez az eljárási mód megbénította a tanácsosaival és a közönséggel való érintkezését! A császárnak azonban ebben a tekintetben kiforrott véleménye volt. úgy okoskodott, hogy *ha hasznos dolog beszélni, írni, még biztosabb.* Ezzel kapcsolatban egy napon ezt mondta nekem:

— **Fontos ügyekben mindig írni kell. Nemcsak azért, mert ez a módszer nyújt a legtöbb biztosítékot, hanem azért is, mert idő megta-
karítással jár. Ha az ember pontosan tudja, mit akar, a szavak önmaguktól tódulnak a toll hegyére; de tisztában kell lennünk önma-
gunkkal, ez a dolog előfeltétele.**

A tökéletes rendszeresség mellett, amelyet amint mondtam, ügyei intézésében irányadó elvvé emel!

Ferenc József gyorsan és jól dolgozott. A legnagyobb figyelemmel tanulmányozott át minden okmányt, amit átadlak neki, sajátkezű jegyzeteivel látta el s azután minden késlekedés nélkül átküldötte őket az illetékes tényezőkhöz. Ezt a pontosságot, amelynek maga is engedelmeskedett, a legszigorúbb hajthatatlansággal megkövetelte az alantasaitól is. Ha az osztrák bürokrácia valamikor megérdemelt európai tekintélynek örvendett, ennek a tiszteiségnek a legnagyobb része Ferenc Józsefre hármlik

Az uralkodó ismerte az osztrák közigazgatás fölényét és büszke volt rá. Egész rendszere azon az alapelven épült föl, hogy

a hivatalnokok csak a közönség kedvéért vannak; szerepük nem az, hogy mindenben kerékkötők legyenek, hanem, hogy minden érdeket, a legkisebbet éppen úgy, mint a legnagyobbat, igyekezzenek kielégítően kiszolgálni.

Az a munka, amelyet az uralkodó a szolgálat minden ágában megkövetelt, intenzív, ésszel végzett munka volt, nem pedig csak porhintés. Nem tudta elszenvadni az olyan fajta adminisztrációt, amelyben az eljárás bonyodalmissága, a hivatalos stílus homályosságával párosulva nem egyszer lehetetlenné teszi egy-egy ügy elintézését. *Ferenc József ezen a ponton volt a legérzékenyebb és ha ilyenfajta panaszs érkezett hozzá, jaj volt a felelősöknek!*

Ezért volt az, hogy egy napon a császár így szólott előttem:

— *Adj a Isten, hogy soha se essünk bele abba a rendszerbe, amelyet a latin népek alkalmaznak, ahol az állami igazgatás gépezete lassú és nehézkes, ahol az adminisztráció a kétségbeesésbe kergetett nép legnagyobb kárára mindent megbénít. Soha sem*

tudtam megérteni, hogy éppen a művelt, élénk és szípkázó szellemű latin népek azok, akiknél a magánéletet és a közéletet egyaránt megbénítja az a középkori bürokrácia, amely teljesen képtelen minden kielégítő munkára. A hivatalos gépezet fojtogató szorongatásában a népek folytonos lidércnyomásban élnek! Mindig a legkedvesebb föladatomb volt és marad az, hogy ettől a ragálytól magunkat megóvjam.

A császár úgy elveiből, mint megszokásából kifolyólag, munkáját a lehetőségig egyszerűvé tette. Nála nem volt a telefon és a sürgönyhivatal olyan szakadatlan működésben mint a mai miniszterek hivatalaiban.

Az uralkodó különben soha életében nem telefonozott és ezt a készüléket nem tűrte meg sem a dolgozó szobájában, sem az íróasztalán.

Minden engedmény, amit ebben a tekintetben tett, az volt, hogy hozzájárult ahhoz, hogy telefonokat szereljenek föl a tisztjei szobájában és a császári lakosztályokban. Ilyenformán, *ha valami rendelkezést akart kiadni, szárnysegédeit vagy a palotában szolgálásban lévő tisztek valamelyikét bízta meg azzal, hogy telefonon beszéljen.* Ez a magatartás, amelyet azért nem lehetne „telephonophobiá”-nak nevezni, mert a császár nagyon is jól ismerte ennek a hasznos találmánynak az értékét, nem volt minden előny nélkül való. Ennek megkaptam az ellenpróbáját később, amikor láttm, hogy

a fiatal Károly császár nagybátyja szokásait elvetve, úgyszólván minden nap maga telefonozgatott. Sok kellemetlen félreértés származott ebből, amelyek nem váltak a császári tekintély nagy előnyére.

Nemcsak a telefon, a fölvonó sem tudott szerephez jutni Ferenc József életében. Semmi áron

sem akarta hasznát venni ennek a készüléknek. Ennek következményei nem egyszer érdekesek, sőt mulatságosak voltak; mert például nem volt minden érdek nélkül való látványosság az, *amikor a nyolcvan esztendőös uralkodó inkább lihegve mászott föl azon a négy, vagy öt emelet lépcsőn, amely egy festő műtermébe vezetett a látogatás után pedig újra inkább gyalog ment ugyanazokon a lépcsőkön vissza, semhogy betegye lábát a fölvonóba.* Végeredményben

Ferenc József számára ezen a világon egyetlen dolog létezett: a kormányzás.

Az élet egyéb érdekeit nem ismerte. Rideg és konok egyéniségének ez a buzgalma arra vezetett, hogy *a magánszemély teljesen elsovadt benne, tökéletesen megfeledkezett önmagáról, az érdektelen tárgyilagosságnak olyan fokáig emelkedett, hogy azt kell hinnünk, azt soha senki felül nem múlta.* Jellemének ez a vonása nagy részben megmagyarázza

azt a nyájasságot és udvariasságot,

amelyet; a *császár* kivétel nélkül mindenkivel szemben tanúsított. Minden parancsát, még akkor is, ha azt a legutolsó lakájához intézte, azzal vezette be, hogy: „*kérem!*” ugyanígy minden jelentésre, amelyet hoztak neki, egy udvarias „*köszönöm*” volt a felelet. Ugyanezzel a szóval szokta befejezni a kihallgatásait is.

Az a nyelvezet, amelyet használt, tiszta volt és választékos. Mindig ura volt, önmagának és ezért a türelmetlenség vagy rosszkedvű pillanat ritka volt nála, sőt azt is lehet mondani, hogy kivételes. Milyen előnyös volt ez a környezetére nézve! Ilyen körülmények között

a császár szájából a legkisebb korholás, helytelenítés vagy megrovás hatása rendkívüli volt. Az a szerencsétlen, aki erre okot adott, főnökei vagy a magas funkcionáriusok előtt rögtön halott embernek számított, amint azok az esetről értesültek.

A császárnak magának semmi része sem volt az ilyen kivégzésekben, sőt ellenkezőleg. Ha az ilyen udvari ostracizmus híre a füléhez jutott, rögtön végét vetette. Egy hasonló alkalommal ezt mondta nekem:

— *Istenem, miért kell az én szavaimat így félreérteni! Mondjak hát áment mindenütt, mindenre! Ha imitt-amott valami nem tetszik nekem és ezt meg is jegyzem, mindjárt elevenen kell megnyúzni az embereket?*

Udvariasságának másik megnyilatkozása volt a pontossága.

Azt, hogy *a pontosság a királyok udvariassága*, senki sem tartotta jobban a szeme előtt, mint ő és ehhez; az elvhez senki sem ragaszkodott szigorúbban ő nála. Az uralkodónak minden nyilvános szereplését, utazását, szemléjét, hivatalos ceremóniáját pontosan megállapított programmal előre szabályozták, és pedig micsoda szigorúan pontos programmal!

Percről-percre, mozzanatról-mozzanatra, sőt azt lehetne mondani, hogy mozdulatról-mozdulatra minden részletet előre kiszámítottak és órarendbe foglaltak; ez az óraserű pontosság biztosította azt, hogy az uralkodó percre ott legyen mindenütt, ahová be volt jelentve.

Túlzott óvatosságból *a császár maga is őrzött egy emlékeztető följegyzést* minden jövés-menéséről,

audienciájáról és napi beosztásáról. Erre a célra a legtöbbször *egy naptárt használt, amely ott állt az íróasztalán* — minden reggel a kalendáriumra vetett egyetlen egy szempillantással tisztában volt napi teendőjével; de ugyanezt a célt szolgálta *az íróasztal lapját borító fedő lap*. Ez nem volt más, mint egy iv meglehetősen durva papiros két rétegbe hajtva, aminek a formája emberemlékezet óta nem változott; a papirost minden héten megújították. A császár hieroglifáival borítva, ez a papiros nem egyszer hűséges tükre volt az uralkodó lelki állapotának. Mondjak rá példái?

Egy este, a császár első lakája a legitokzatosabb formák között figyelmeztetett a császár következő föl jegyzésére: „Wekerle? Megint? Egek! De ezúttal nem!”

Schönbrunnban volt ez, 1903 szeptemberének a közepén. Wekerle ismételten volt Magyarország miniszterelnöke és a verebek is csiripelték azt a titkot, hogy *a császár csak bizonyos vonakodás után szánta rá magát arra, hogy újból igénybe vegye a szolgálatait*.

Mindazonáltal, ha Ferenc József igénybe is vette a mnemotechnikának ezeket a primitív formáit, az nem azt jelentette, hogy szüksége is volt rájuk. *Emlékező ereje, késő öregségéig kitűnő volt és nem árult el semmiféle gyöngülést*. A legjelentéktelenebb benyomások is, ha egyszer már belegyökereztek az agyába, soha többé el nem halványultak. Amikor a múlt század közepetáján történt eseményekre visszaemlékezett, nagyon mondok avval, hogy öt hallgatva el kellett ámulni; azok a részletek, amelyekről megemlékezett, olyan pontosak és bőségesek voltak, hogy az embernek egyszerűen tátva maradt a szája.

**Ez a hiányok és gyengeségek nélkül való
mesés memória az öreg uralkodó számára fé-
lelmetes fegyver volt, valahányszor a mi-
nisztereit vagy referenseit fogadta.**

Mi a magyarázata ennek a ragyogó tehetségnek? Lassan-lassan rájöttem arra, hogy az nemcsak a korán kezdett gyakorlat és szívós akarat gyümölcse volt, hanem mindenekfölött Ferenc József kötelességtudásának az eredménye. *Önmagától is megkövetelte, hogy minden irányban kitűnő legyen: as emlékező tehetség tekintetében épen úgy, mint minden egyéb dologban.* Ugyanezt a megjegyzést lehet tenni *a császár kaligrafikus Írására, amely mindenki csodálatát kéri demelte,* még akkor is, amikor a tollat irányító szemek az öregség miatt meggyengülve, kénytelenek voltak a szemüveg segítségéhez fordulni.

A császár az öt jellemző lelkiismeretességgel osztotta he — még utazásokon is — napjának a felhasználását és ehhez az

órarendhez

szigorúan ragaszkodott. Amikor az óra a hajnali négyet elütötte, fölkel, hirtelenében megivott egy pohár tejet, aztán nyolc óra tájig dolgozott. Pont nyolc órakor megkezdődtek a jelentéstételek. Majd az audienciák. Főhadsegéde azt a kiváltságot élvezte, hogy mindenkit megelőzve jelent meg előtte. Tíz óra után került a sor a miniszterekre, a hazai és a külföldi méltóságokra. Ez a fölvonulás egészen délután öt óráig tartott, déltájban rövid kis pihenő volt az ebéd számára: *az ebédet egy tálcán az uralkodó íróasztalára szervírozták.* A kihallgatások végén a császár elköltötte egyetlen rendes étkezését. Erre az alkalomra az asztalt megterítették és az uralkodó vagy egyedül, vagy meghívott

vendégei társaságában fogyasztotta el vacsoráját. Ezután még elintézte elmaradt dolgait, majd nyolc óraker, vagy legkésőbb félkilenckor visszavonult a hálószobájába.

Fekhelye egyszerű táborig vaságy volt,

amely csakúgy, mint a bútorzat többi része, nem árult el semmiféle jómódot; az ország polgárainak legnagyobb része, közöttük még a legszerényebb is több kényelmet enged meg magának. Másrészt pedig

**különös figyelemre méltó volt az az ellentét,
amely az uralkodó saját személyét illető sze-
rénysége és a rangjáról alkotott rendkívüli
magas fogalma között volt.**

Ennek hangoztatására újra és újra visszatért. Azt is meg lehet állapítani, hogy spártai életmódja, hozzájárult a császár vasegészségének, élénkségének és fiatalos erejének megőrzéséhez.

Érthető, hogy ilyen tevékenységben töltött nap után az uralkodónak *nem volt kedve az éjszakai kázásra*. Teljesen különleges okok voltak szükségesek ahhoz, hogy erre őt rábírhák.

Nyolc óra után már semmiféle futár nem nyert hozzá bebocsáttatást.

A legmagasabb hatóságok emiatt *sokszor panaszkodtak*.

— A császárnak — mondták, — *később kellene kezdenie a napját, amely így hosszabb lehetne*.

Az elvakultak nem látták meg, hogy ellenkezőleg nagyon is szerencsés dolog volt ez a kora reggeli kihallgatás, mely nekik és alkalmazottaiknak időt hagyott arra, hogy *a császár parancsait ugyanazon a napon végrehajtsák*.

**Különös nyomatékkal kell kiemelni
Ferenc József jellemző tartózkodását,**

azt a csodálatos tartózkodást, amelyet munkatár-
saival szemben is megőrzött. *A császár részéről
soha egy időszerűtlen szó, vagy egy pillanatnyi el-
határozás!* Munkatársai nyugodtan kidolgozhatták
a különböző kormányzati intézkedéseket, soha sem
kellett tartaniok azoktól a kellemetlen közbelépé-
sektől, állandó megzavartatásoktól és bonyodal-
maktól, amelyek a megkezdett munkát egyszerre
félbeszakítják.

Említsük meg hasonlóképen *azt a türelmet
és nyugodtságot*, amellyel az uralkodó a jelentés-
tevőket meghallgatta.

**Kivétel nélkül mindegyiknek megengedte,
hogy az utolsó szóig elmondja a véleményét;
azzal a föltétellel mégis, hogy ez a meg-
szabott rend keretein belül történjék és sen-
ki se felejtkezzék el a neki tartozó tisztelet-
ről. Ezen a ponton nem lehetett vele alkudni
nem tűrte meg sem a túlheves fejtegetéseket,
sem a helyén nem való kifejezéseket, sem a
túlerős gesztusokat. Mindig ott érezte a dics-
fényt homloka körül és nem bocsátotta meg
soha, ha valaki arról elfelejtkezett. Jaj volt
a szórakozottaknak! Soha sem kaptak nála
kegyelmet.**

A személyes méltóságnak ez a nagy öntu-
data magyarázza meg azt is, hogy *miért értékelte
olyan magasra Ferenc József a kézfogását. Csak
a legnagyobb méltóságok viselői, a legmagasabb
rangú tisztek, külföldi képviselők és diploma-
ták voltak azok, akiket császári kezének odanyúj-
tásával megtisztelt;* az, hogy ezt a szokását nem
egyszer elítélték és megkritizálták, a császárt meg-

kadályozta meg aljban, hogy továbbra is ragaszkodjék hozzá.

Én magam is, aki tizenhat esztendeig álltam az ő személyes szolgálatában, mindössze egyetlen egyszer részesültem ebben a kegyben.

EZ akkor volt, amikor tábornoki kinevezésemkor ünnepélyes kihallgatáson jelentem meg előtte. Magunkban voltunk, szemtől-szemben egymással, *tanúk nélkül ért a megtiszteltetés, ami nagyon sokat levont annak az értékéből. Nagy meglepetésemre azonban az uralkodó a dolgot elmondta első hadsegédének, Paar grófnak, aki másnap gratulált ehhez nekem.* Egygyel több próbája annak, hogy az uralkodó a maga kézfogását nem tartotta olyan mindennapi aprópénznek, mint azt manapság szokták, hanem teljesen rendkívüli cselekedetnek, ritka és értékes megkülönböztetésnek, különös kegynek tekintette még olyankor is, amikor azt intim körülmények között kegyeskedett odaajándékozni.

Máskülönben általában azt lehet mondani, hogy senki sem takarékoskodott úgy kegyének a kifejezésre juttatásával, mint ő. Mijsoda zsugorisággal mérlegelte az uralkodói kegy különböző jeleit. Amint ezt egyszer tőle magától hallottam, kitörölhetetlenül őrizte agyában nagyapjának, I. Ferencnek ezt a mondását:

„Az uralkodói méltóságot soha sem szabad aprópénzre fölváltani!”.

Különös dolog!

Az uralkodó soha sem nyújtotta kezét egyetlen egyházfejedelemnek sem,

légyen annak a rangja akármilyen magas. Mi a magyarázata ennek a furcsaságnak? Mgr. Mayer,

az udvar tábori papja, egyszerű magyarázatát lalália ennek. *Az uralkodó, mint katolikus ember, nem nyúlhatott egy egyházi méltóság kezéhez anélkül, hogy meg ne csókolja az ujján levő gyűrűt, miután pedig nem akarta megalázni magát eddigi a hódoló gesztusig, az a tartózkodó álláspont, amelyet elfoglalt, aránylag még a legalkalmasabb volt arra, hogy zavarából kiségitse.*

Evvel ellentétben a hölgyek iránti figyelmes gyöngédsége nem volt alávetve semmiféle megszorításnak, velök szemben *a császár udvariassága tökéletes volt. Az udvari bálók és ebédek alkalmával előre engedte őket a küszöbön, akkor is, ha egészen fiatal lányokról, vagy a saját kis unokáiról volt szó.* Hányszor láttam azt, hogy sajátkezűleg nyitott ajtót azok előtt a hölgyek előtt, akiket kísért! *És az is változtathatatlan szabály volt nála, hogy mindaddig ne üljön le az asztalhoz, amíg minden meghívott hölgy el nem helyezkedett.*

A szépnemmel szemben ugyanezt a régi időkből származó udvariasságot követelte meg a környezetétől is.

Egy este megtörtént, hogy Budapesten a színházban egy hadsegéd nem emelkedett föl helyéről, amikor az udvarhölgyek egyike az udvari páholyba belépett, *az uralkodó rögtön intézkedett, hogy az illető úr Paar gróf útján rendreutasításban részesüljön.*

Az olvasó bizonyára kíváncsi rá, hogy Ferenc József idejében *dohányoztak-e a hölgyek és az uralkodó megtűrte-e, hogy a jelenlétében ennek a szenvedélyüknek hódoljanak?* A kérdés második felére avval kell felelnem, hogy nem. Erről a témáról íme egy kis epizód.

Az eset a budai királyi palotában történt. A dîner után *Mária Jozefa főhercegasszony nem tudott*

ellentálni annak a vágyának, hogy elfüstöljön egy cigarettát és ad hoc visszavonult az előszobába. Két udvarhölgy csakhamar lábujjhegyen követte, majd két tiszt; röviden: csakhamar sűrű füstfelhők töltötték meg azt a helyiséget, amely ilyenformán átalakult dohányzóvá.

Hirtelen megnyílt az ajtó, amelynek a nyílásában megjelent egy méltóságteljes és komoly fej: a császár volt. Hallgatagon és fenyegetően így marad ott egy pillanatig, beérve azzal, hogy csak a fejét csóválja . . . azután eltűnt anélkül, hogy a hölgyekkel kezelt fogjon, amit soha sem szokott elmulasztani. A lecke, bárha teljesen némán folyt le, olyan komoly volt hogy a modern beauties nem merték a dolgot többé megismételni.

A soha, semmiféle fogyatkozást sem szenvedő udvariasság egyike volt az öreg uralkodó legjellemzőbb vonásainak. Az udvarhoz tartozó urakkal beszélgetve *mindig vezetéknévükön szólította őket.* A miniszterekkel vagy fő állami méltóságokkal fellőtt szemben, időről-időre megurazta őket, hozzátevé a megfelelő címzést; bárha

ennek a szónak, „úr”, „Herr, a kimondása nem kis áldozatába került és épen azért ha csak tehette, el is kerülte. Úr az ő szemében egyetlen egy volt, ő maga. A főnemesség tagjainak csak nagyon kivételes alkalommal adta meg a címüket. Az olyan szavak pedig, mint Felség, Nagyméltóságod vagy Excellenciád, soha sem jöttek az ajkaira.

Annak a nehéz művészetnek, hogy *minden alattvalójával pontosan éreztesse az uralkodójától halasztó távolság mértékét,* Ferenc József a legmagasabb fokon birtokában volt. És erre a módszerre olyan finom volt, hogy azt senki sem érez-

hető sértőnek. Ez a csoda abból a leírhatatlan méltóságból származott, amely egész egyéniségéből kisugárzott és amely már az egyéniségéből áradó bájjal hódolatra kényszerítette mindazokat, akik szemtől-szemben állottak vele.

Ilyen körülmények között mindenki megértheti, hogy

az ő környezetében minden olyan alakulás, ami egy úgynevezett kamarillához hasonlított volna, teljesen lehetetlen volt. Az ő udvara rossz talaj volt az intrikák és cselszövények fölburjánzása számára, Ott minden a tényes napvilágon történt és mindenki nyitott kártyákkal játszott.

Másrésről be kell ismerni, hogy Ferenc József, akit a sors megpróbáltatásai és komiszságai elfásítottak, *öregségében nem rendelkezett többé az érzelmeknek és az indulatoknak avval a frissességével, mint életének korábbi szakaszaiban, hí* azonban ne túlozzunk! Több mint egy alkalmam volt meggyőződni arról, hogy *milyen rugalmassággal feleli az öröm és a bánat benyomásaira-* íme erre egy példa.

Amikor Albert szász király 1902 június végén meghalt, az uralkodó vigasztalhatatlan volt és így kiáltott föl:

— Milyen nagyszerű barát volt! Milyen pótolhatatlan veszteség! Halálával ismét megfogyott azoknak a keveseknek a száma, akik még megmaradtak nekem! Nemsokára már senkim sem lesz. Egyedül leszek, teljesen egyedül!

És hány hasonló példát idézhetnék! Íme még egy második.

1913 augusztusának az utolján megtörtént, hogy gróf Lanjus viceadmirálist egy lövőgyakorlaton megölte egy véletlen, fölrobbant löveg. A császár, aki egyébként alig ismerte a szerencsétlent, *alig tudta elrejteni a megindultságát.* Elrendelte, hogy rendkívüli tisztességadás megadásával kell az elhunytat eltemetni; az áldozat feleségét és leányát, akiket audiencián fogadott, elhalmozta vigasztaló szavaival, ugyanakkor pedig saját kezdeményezéséből a sorsukról is bőkezűen gondoskodott.

Ez a felséges arc azonban nem csak a fájdalom érzéseit engedte áttörni vonásain, hanem az Örömet is; például valóságos átváltozás színjátékát mutatta az uralkodó arca olyankor, *amikor hosszabb távollét után viszontláthatta valamelyik, leányát vagy unokáját.* Intim barátjának, Károly román királynak, azután Luitpold bajor uralkodó régensnek és II. Vilmos császárnak a látogatásai hasonló örömet okoztak neki.

— Ezek az én igazi ünnepnapjaim — mondotta minden kertelés nélkül, — ilyenkor elfelejtem azt, hogy mennyi bajom és keserűségem van ebben a földi életben.

Mindazonáltal ezek az ellágyulások nála mindig kivételesek voltak. Egyébként soha sem lépeti ki abból a szentelen közönyből, amely mögött eltáncolta magát és amely már második természetévé Váltzott.

Különösen akkor ragaszkodott ehhez a Magatartáshoz, amikor állami ügyeket tárgyalt. Ilyen alkalommal az a fal, amelyet maga körül emelt azokkal szemben, akikkel beszélgetett, *áthághatatlan volt. Semmiféle tapintatlanság sem tudott őhöz kérdőzni.*

Bizalmas ember, vagy egyszerűen barát; ezek a szavak Ferenc József számára nem léteztek; a szót épen úgy nem ismerte, mint magát a fogalmat. Referensei és miniszterei stb. mindaddig amíg hivatalukban maradtak, az ő szemében az állami gépezet kerekei voltak. Ez az álláspont az ő számára alapelvül szolgált, amelytől soha sem akart eltávolodni.

Ezt illetőleg itt következik a nemzetközi jog tanárának, dr. *Lammaschnak* az a megjegyzése, amelyet egy napon előttem mondott az uralkodóról: Abban a velős formában közlöm, amelyben az emlékembe vissza tudom idézni:

— *Az egyetlen ember, aki Ferenc József egyéniségére befolyást tudna gyakorolni, olyan valaki lehetne, aki a legmagasabb arisztokráciából származnék, a legnagyobb tehetségekkel volna megáldva, föl volna ékesítve a legragyogóbb tudással, gazdag volna, mint Krózus és semmit sem kérne a császártól. Hála Istennek azonban, ez az ember egyáltalában nem létezik.*

Ez a megállapítás távol esik-e a valóságtól?”

Miután nagy vonásokban megrajzoltam a császár egyéniségének a képét, most szeretném megkísérlem azt”, hogy megmutassam benne az uralkodót és leírjam azt, hogy *milyen viszonyt tartott fenn a jogara alatt álló népekkel, valamint a hadseregével és a haditengerészettel szemben.* Ezek a viszonylatok olyan szűkkörűek és olyan bizalmasak voltak, hogy *Ferenc Józsefben az ember és az uralkodó teljesen egymásba olvadt s ezért, hogy megértsük benne az embert, szükséges, hogy most szemügyre vegyük benne az uralkodót is.* Vox populi vox Dei; állításom igazságának a megalapozására elég, ha arra hivatkozom, hogy a császár

milyen helyet foglalt el a közvéleményben. Íme írre egy példa, amelyet a legékesszólóbbnak tartok. 1860-ig nyúlik vissza annak a jóslatnak az eredete, amely azóta eleven erővel gyökerezett bele a köztudatba, hogy

**a népek elavult keverékéből álló dunai monarchia nem életképes többé; és ha a roska-
dozó épület még sem omlik össze, ez a csoda
kizárólag a Ferenc József személyének kö-
szönhető.**

Ezt a véleményt egy napon egészen nyersen és ami annál több, úgyszólván *hivatalos formában is kifejezték előttem.*

Az 1900. év telének a folyamán, — alkal-
mam volt arra, hogy bemutassanak a német császár
katonai kabinetiroda főnökének, von *Hahnke* tábor-
noknak; a beszélgetés Ausztria belső helyzete körül
forgott. Ha már egyszer a kérdés fölvetődött, azt
alaposan megtárgyaltuk és íme az a forma, amely-
ben a tábornok ,levonta előttem végső következteté-
sét:

**„Szerencsétlenségre semmi sem tudja meg-
rendíteni azt a hitemet, hogy az önök
monarchiája Ferenc Józseffel együtt él és
vele együtt fog elpusztulni. Ő az egyetlen em-
ber, aki még bizonyos összetartó erőt tud
kölcsonözni a birodalma széthúzó elemeinek.
Azon a napon, amelyen azt a birodalmat nem
támogatja többé az ősz uralkodó tekintélye
és hosszú tapasztalata azon a napon, nagyon
félelek tőle, a Habsburgok országai fölött
megkondul a halálharang . . . Ez a sors vá-
rakozik az utódjára.**

Ha tehát egy birodalom, amelynek az igazga-
tása olyan nehéz, kizárólag csak egy ember képes-
ségreire és hozzáértésére támaszkodva állhatott fön,

el kell ismerni, hogy *ennek az embernek kivételes képességei lehettek*; vagy pedig legalább azt kell megengedni, hogy ez az ember olyan buzgalommal látta el a közügyeket, hogy *személyes léte teljesen fölolvadt és végül azonosodott az állam életével*.

Ez a föltevés azonban, akármilyen találó is egyébként, nem alkalmazható az uralkodó fiatal korára. *Ifjúságában Ferenc József még nem találta meg a maga útját*. Tapogatózott és tapasztalatai hiánya miatt nem egy tévedéssel lakolt; amint Lutherrel, Vele is nem egyszer megtörtént, hogy bosszúságában, hogy úgy mondjuk, a tintatartót vágja az ördög fejéhez. A tévedések iskolája azonban jó iskola, a császár jelleme ebben edződött és ebben tisztult meg. És miután egy uralkodó a gyengeségeiben szokott közeledni az emberiség többi részéhez, ezek miatt alattvalói nem szerették kevésbé. Népei sajnálták viszontagságai és szerencsétlenségei miatt. Tudvalevő, hogy Ferenc Józsefnek *nagy megpróbáltatásokat kellett kiállnia!* Minden nappal, amit az Isten rája fölvirrasztott, egy-egy újabb epe-csepp hullott szenvedéseinek a kelyhébe. De akármilyen teljes volt is a kétségbeesése, ez nem akadályozta meg abban, hogy még ilyen pillanatokban is elsősorban népeivel törődjék. Népeiért és népei érdekéért megfelejtkezett önmagáról s ezzel a legtökéletesebb és legkirályibb formában valósította meg az önmegtagadást.

Ambíciója elsősorban az volt, hogy az államait alkotó népmozaik minden egyes tagjának egyenlő elbánást biztosítson; bárha — miért kellene ezt letagadni? —

szíve mélyén németnek érezte magát. Ez a belső hajlam nem akadályozta meg abban, hogy 1867-ben Ausztriának a dualizmus alapján adjon alkotmányt; ehhez a szervezethez

azután a császár később is nyakasán ragaszkodott, dacára azoknak a végzetes bonyodalmaknak, amelyek belőle származtak. *

A valóságban, *amíg keleten Magyarország fehér lapot kapott arra, hogy szabadon alkalmazza a centralizáció és a nem magyar elemek rendszeres beolvasztásának a politikáját*, a császárság másik fele messze volt a hasonló állapotoktól. Itt a politika állandóan hullámzó irányt mutatott, nem volt más, mint félnék és ügyetlen alkalmazása a *divide et impera* elvének. A Lajtán innen a németek szívesen játszották volna ugyanazt a szerepet, mint a magyarok a Lajtán túl. az a tény azonban, hogy kisebbségben voltak, már csirájában megölte azt a szándékukat, hogy fölszívják a szlávokat. Az egyensúlynak azt a hiányát Ferenc Ferdinand trónörökös a következő ötlettel jellemezte:

„A monarchiát Magyarországon a magyar autokrácia, Ausztriában a német anarchia kormányozza.”

Ebből a megjegyzésből és azokból a fejtegetésekből, amelyek ezután következnek, élesen kidomborodik az a centralista fölfogás, amely nemcsak a szerzőt, hanem a Ferenc József környezetében élő magasrangú katonai körökét általában jellemezte. Az ő számukra a monarchia a magyar alkotmány elismerése után is megmaradt „Ausztria”, Magyarország történelmi jogai iránt nem volt semmi érzékük, a magyar nemzet az ő szemükben egy elbírálás alá tartozott a monarchiát alkotó népmozsaik többi tagjával. Az emlékirat olvasása közben egy pillanatra sem szabad elfelejtkezni arról, hogy az olyan nézőpontból világítja meg az udvar kulisszái mögött történt eseményeket, amely a mi számunkra teljesen idegen és amelyik mindig *bizonyos ellen szenvet és rosszindulatot tanúsított a magyarsággal szemben.* (A fordító.)

A magyarok tehát ügyesen halásztak a zavarosban. A körülmények kedvező alakulását és a császárság nyugati felében bekövetkezett hanyatlást fölhasználva szemérmetlenül törtek céljaik felé, amelyeknek egyedüli rugójuk volt a nemzeti érdekeik ápolása. Jó napok virradtak rájuk! A mindig bizonytalan helyzetben ingadozó osztrák kormány nem tudott végét vetni intrikáiknak és a császár, abban az előrehaladott korban, amelyben megismertem, nem volt már eléggé erélyes ahhoz, hogy alapjában megváltoztassa az általános politika irányzatát. Hozzá kell még tenni, hogy a kettős kormányzati gépezet következtében, az uralkodó beékelve rengeteg minisztere és két olyan kormány közé, amelyeknek az egyike csára, a másik hajsza húzta a szekér rúdját, soha sem tudhatta, hol a feje és ő maga nem tanulmányozhatta át mindazokat a terveket, amelyeket elhatározása elé bocsátottak.*

Ennek az irtózatos munkának az elvégzésére

* Ezekben a sorokban most már leplezetlenül tör ki a szerző ellenszenva a magyar nemzeti eszme iránt. A gyűlölködő sorok azonban érdekes fényt vetnek arra a szellemre, amely Ferenc József közvetlen környezetében uralkodott. Ebben a környezetben „szemérmatlenség”-nek találták azt, hogy a magyar nemzet érvényesíteni akarja azokat a történelmi jogait, amelyekről soha nem mondott le, magyar „intrikák”-ról beszéltek akkor, amikor a magyar kormányok egy-egy bátortalan lépéssel igyekeztek megakadályozni azt, hogy Magyarországot az osztrák tartományok rangjára süllyesszék. Mi magyarok tudjuk a legjobban, hogy a magyar befolyás milyen kevéssé érvényesült a bécsi Burgban, azoknak a köröknek azonban, amelyeknek a gondolkozását a Margutti könyve is visszatükrözi, ez a kevés is sok volt és el voltak keseredve amiatt, hogy az öreg „császár” nem elég „erélyes” ahhoz, hogy visszatérjen az októberi diploma közjogi alapjához. *(A fordító.)*

a magyar, az osztrák kormányokon és a monarchia két fele között közös külügy-, hadügy- és pénzügy-minisztereken kívül még egy

kabinetiroda

állt rendelkezésére. Azonban, akármilyen érdekes munkát végzett is ez a kabinetiroda, én, a magam részéről, hosszú ideig *elégtelennek találtam működését*. Az én szememben ez a kabinetiroda nem volt más, mint *egyszerű továbbítója az aktáknak*, semmi több. Egy napon azonban, amikor ebben az irányban kikérdeztem, a kabinetiroda egy titkára fölvilágosított a tévedésem felől.

— Kétségtelen, — mondotta az illető, — a kabinetiroda, amelyhez csak a felelős miniszterek útján érkezhettek az ügyek, az első szempillantásra úgy tűnik föl, mintha híján volna minden kezdeményezésnek. De gondolja csak meg! *Ha a kabinetiroda kezébe ragadná a kezdeményezési jogot, amelynek a híjával vádolják és önálló javaslatokat dolgozna ki, az ajtó egyszerre megnyílna a viták számára és szörnyűséges káosz származnék a dologból. Azt hiszi, hogy evvel az uralkodó dolga egyszerűbbé válna? Épen ellenkezőleg. Élert, miután Ausztria végül is alkotmányos monarchia, nem lehet teljesen kikerülni a miniszterek befolyását, akik küldöik előtt felelősek. És aztán mi lenne a korona tekintélyéből és sérthetetlenségéből? Nem ráncigálnák-e ezt is minden egyes esetben hol ide, hol oda és nem dobódnék-e bele mindig a vita forgalagába?* Azonkívül a munkatöbblet szükségessé tenne egy rendkívüli személyzetszaporítást; aztán az idővesztés, amely belőle származnék a maga kikerülhetetlen következményeivel, az ügyeknek és pedig a legkisebb dongnak is, a késedelmes elintézése egyáltalában *nem lenne megfelelő ellenszol-*

gáltatás azokért az előnyökéit, amelyeket az új rendszertől ön várna.¹

Mindez nagyon pontos megalapítás volt, csak az ex absurdo bizonyítása hiányzott. Később evvel a bizonyítással is szolgált nekem ugyanez a titkár, amikor rámutatott

a fiatal Károly császárra, aki túlhalmozva a kabinetirodáját, beavatkozva minden részortba, mindent meg akarva változtatni és meg akarva javítani, csak azt érte el, hogy minden összezavarodott és megfeneklett.

Akkor azután véglegesen meggyőződtem arról, hogy a teóriám nem állja meg a helyét.

Mégis kívánatosnak tartottam volna, hogy a miniszterek ne legyenek mindenhatók és hogy a nép az ő közvetítésük nélkül is megtalálja útját a császárhoz. A parlamentnek tagjai, tehát a képviselők lettek volna hivatva arra, hogy az uralkodó és a nép közötti érintkezés szervei legyenek. Azonban csak

kivételes eset volt az, amikor az uralkodóhoz közelíthettek és amikor ez — rendszert ebédek, audienciák és hivatalos fogadtatások keretében — megtörtént, az uralkodó a lehető leggyorsabban igyekezett szabadulni tőlük. Külön kihallgatáson csak nagyon ritkán jelentek meg előtte. Ilyen körülmények között érthető, hogy a beszélgetés ha rá is lerelődött a nép érdekeire, a társalgás nem lépte át a közhelyek kereteit és az adott felvilágosítások nagyon soványak voltak. Vagy nagyon csatlatkozom, vagy ezek a tárgyalások egészen felületesek voltak.

„Nem lehetetlen, hogy maga a császár lenézte őket és vonakodott attól, hogy barátságosabb érintkezési keressen ezekkel a parlamenti emberekkel.

akiket nagyon kevésre becsüli, hiszen csakis kedvezőtlen jelentéseket olvasott róluk. Így történt, hogy egy ízben (ez 1904-ben ebédnél történt egy gödöllői tartózkodás során) így sóhajtott föl:

— **Ha a képviselő uraknak nincsen más veszszóparipájuk csak az, hogy rongyszedők módjára huzakodjanak a nyomorúságos nemzeti kérdéseken, csinálják ezt legalább én nélkülem és hagyjanak nekem békét!**

Mindegy! Több érintkezés velök, mindenesetre jobb lett volna. *Így minden memoárokra és hivatalos aktákra keresztül jutott az uralkodó elé.* Hány szó maradt kimondatlanul, ami többet ért volna, mint ez a lim-lom! *A közvélemény nem tévedt egészen, amikor kárhóztatta ezt az elszigeteltséget, amelybe a császár elzárkózott* és ebben látta azoknak a hibáknak az okát, amelyek időnként a kormányzásában előfordultak.

És itt meg kell említeni Ferenc József egyéniségének egy újabb különösségét:

irtózását a népszerűségtől;

ez alacsony és alávaló dolog volt az ő szemében; ő, aki nagy úr volt tetőtől talpig, visszariadt attól, hogy idáig lealacsonyítsa magát. Ha pedig egyszer s máskor hajlott volna is ilyen irányban, *a közvélemény kegye iránt érzett bizalmatlansága* is elegendő lett volna arra, hogy gyanúja fölébresztésével ettől visszatartsa. *A nép lelkesedése csak fúió mámor,* — gondolta, — a következő nap a tömeg kijózanodva ébred és *ebben a játékban az uralkodó csak veszíthet.*

Az egyetlen népszerűség, amelyet az olyan vágású uralkodó, mini ő, elfogadhatott, a saját érdemével szerzett népszerűség volt. És ezt a népszerűséget a legvégsőkig menő gondossággal igye-

kezeit megrendíthetlenné tenni. E tekintetben az erélye csodálatos és leírhatatlan volt. Azt akarta, hogy minden cselekedete kiállja a mások legrosszabb indulatú bírálatát is. „*Az uralkodó viselkedése, — mondotta egy napon Gautsch miniszterelnök, — igazán olyan, mint egy folt nélküli tükör. Ezt még a rossznyelvűeknek is el kell ismereniök.*”

Ez az érdem pedig rejtve óhajtott maradni — az árnyékot kereste. *Ha az újságok, vagy megjelenő könyvek ebben a tekintetben indiszkréciót követtek el, a kritikájuk épen clyan mértékben mint a dicséretük fájdalmat okozott neki. Nem engedte meg, hogy az életét közszemlére állítsak, vagy hogy cselekedeteit kivigyék a nagy nyilvánosság vásári színpadjára; ha rászánta magát, hogy erre a színpadra hatást gyakoroljon, azt mindig messziről intézte el, mint egy magnetizőr.*

Dacára annak, hogy magatartásában jelszava: a suum cuique volt és ennek értelmében minden népével szemben egyenlő magatartást igyekezett tanúsítani,

**ösztönszerűen vonzódott német alattvalói felé.
Ez volt az ő fajtája, amelynek a körében fölnövekedett és amellyel teljesen egynek érezte lelkét és a szellemét.**

Azt akarta azonban, hogy császárságának a németjei *hűségesen és minden hátsó gondolat nélkül osztrákok legyenek.* Ebben a tekintetben érzékenysége a szélsőségekbe ment és semmiféle ürügy alatt sem tűrte el, hogy az osztrák-németeket akármilyen csekély mértékben is meggyanúsítsák avval, hogy a pángermán eszmék és célok szolgálatában állanak. Mondjunk példát erre a szigorúságra? Ha a király valamelyik városban tartózkodott, tilos volt az, hogy a házakra húzott zászlók, vagy az abla-

kukul díszítő drapériák fekete-piros-sárga színűek legyenek. *Ha egy szónok túlságos melegséggel alá húzta a német, vagy Németország szavakat, az ural kodó összehúzta a szemöldökét. Ha Schönerernek és párthíveinek a Hohenzollern-ek melleit rendezett tüntetéséről hallott beszélni, vagy ha a füléhez ju tott az a kiáltás, amelyet bizonyos protestáns lel készek vallásos köntösbe öltöztetett propagandájuk ban használtak, a „Los von Rom”:*

Ferenc József elvesztette az álmát és az étvágyát.

Mindaz, ami alattvalóinak a hűségét megingathatta, az ő számára állandó gond tárgya volt, arra pedig különösen súlyt helyezett, hogy *német alattvalóinak a hűsége meleg és megrendíthetetlen legyen, mert érezte, hogy a németiség szükséges ragasztóanyag a különböző elemekből fölépített birodalma együtt tartásához.*

A németek után az olaszok voltak kedvencei a császárnak, aki nagy tisztelője volt az olasz kultúrának. Folyékonyan irt és beszélt olaszul és mi után Olaszországhoz fűződtek ifjúságának legra gyogóbb emlékei, azon igyekezett, hogy ne engedje elpárologni ennek a par főmnek az illatát és azt tel jes frissességében megőrizze. Benyomásai a korról semmit sem vesztek erejükből. Ezért az a lelkes fogadtatás, amelyet 1900-ban neki Görz vá ros lakossága osztálykülönség nélkül rendezett, felejthetetlen megindulást keltett benne. Semmi sem tudta azután felejtetni vele a görzi üdvözlést, még az 1907 áprilisi diadalmas prágai bevonulás sem.

— *A görzi ünneplés — mondotta Ferenc József — nem volt kevésbé szép, vagy kevésbé nagyszerű, dacára annak a pompának, amellyel Prágában a szememet elkápráztatták. Odalenn Friaulban az egész világ talpon volt, kicsi és nagy,*

fiatal és öreg; látni kellett azt a lelkesedést, a ragyogó szemeket, hallani a tömegből kitörő evivákat. A megrendelt éljenzésnek nincsen soha ilyen melege. A görzi fogadtatás kétségtelenül ösztönszerű és magától jövő volt. A nép szívéből sugárzott ki. Csakis Olaszországban lehet látni ilyesfajta ünnepléseket! Az ilyen ünnep sok-sok száz esztendő kultúrájától kifinomodott, fürge szellem gyümölcse, amely a szépség kérdéseiben csalhatatlan és természetes ösztöne van a kecsességhez. Ez az, amit az ember még mindig megtalál odalenn és amit semmiféle idomítással nem lehet pótolni.

Ezzel ellentétben a monarchia szlávjai keveset számítottak az uralkodó szemében nem volt érzéke ennek a fajtának a megértéséhez.

Rossz politikai számítás, mert a szlávtság, anélkül, hogy Ferenc József sejtette volna és épen azért, mert teljesen megfelejtkezett róluk, a múlt század utolsó éveiben *jelentős befolyásra fect szert, már csak nagy számbeli súlya következtében is.* Az uralkodó azonban, aki uralma kezdetén quantité negligieable-nek tekintette a szlávokat, később sem helyesbbítette a véleményét. *Mik voltak az ő szemében a csehek? A csehországi németek függeléke. A szlovének? toldalékai a stíriai és karinthiai németeknek. A tólolc és a szerbek? a magyarok mellékbolygói.* A len-

* A szerző újabb tévedése a magyarok rovására. A szerző teljesen elfelejtkezik arról a tényről, hogy negyvennyolcban a magyarországi nemzetiségek, közöttük elsősorban a horvátok és a szerbek voltak a magyarság ellen a bécsi abszolutizmus leg-hívebb fegyveres támaszai. Ez a részlet bizonyosága annak, hogy az a Scotus Viator-féle teória, amely a magyarországi nemzetiségek elnyomásának a hirdetésével igyekezett a magyarság ellen Európaszerte ellenszenvet kelteni, milyen megértésre és milyen támogatásra talált a bécsi udvari körökben. (A fordító.)

gyekek sem voltak egyáltalában jobban osztályozva a császár megbecsülésében; vagy legalább is bennük sem bízott tökéletesen, dacára annak a buzgalomnak, amellyel azok a birodalmi tanácsban a kormányt támogató többség megalakításában résztvettek.

Sokkal több jóindulatot mutatott a csehek és a délszlávok irányában.

Az a lojalitás, amelyet az utóbbiak a múltban mutattak, nem volt-e záloga annak, hogy a jövőben is hűségesek lesznek?

Ez a meggyőződés nem volt az uralkodóra minden hatás nélkül 1903-ban a magyar szeparatista mozgalmak idején és valószínű, hogy ebből a befolyásból származtak bizonyos ellenrendszabályok.* Amennyire a kérdést meg lehet Ítélni, ebben az időben Ferenc József nem ellenezte volna a délszláv kérdés megoldását. Legalább is ezt lehet meglehetősen világosan kiolvasni abból a kijelentéséből, amelyet 1903. augusztus végén tett meg, egy budapesti tartózkodás alkalmával, amikor a magyarországi zavarok kényszerítették arra, hogy a magyar fővárosban időzzenek, Ferenc József Khuen-Héderváry magyar

* 1903-ban kezdődött tudvalevőleg az a nemzeti küzdelem, amelynek célja az volt, hogy Magyarország államisága ne sikkadjon el teljesen a közös ügyei intézésében, különöse"! pedig a közös hadsereg keretében. Mindaz, ami a mi szemünkben nem volt egyéb és nem volt több, mint a hatvanhetes ki;egyezőa becsületes végrehajtása, az udvari körök Szemüvegén keresztül nézve „veszedelmes” szeparatista-mozgalom volt, amely ellen a negyvennyolcas eseményekre és Jellasich betörő bandájára emlékezve Ferenc József a délszlávokban keresett elieisulyt. *(A fordító.)*

miniszterelnökkel folytatott beszélgetésében megemlítette, hogy 1878 ban, a berlini kongresszuson lord Beaconsfield értésére adta gróf Andrásynak és Kállaynak, hogy Anglia nem tartja elégségesnek Bosznia-Hercegovina okkupációját és azt óhajtja, hogy a délszláv kérdés végleges rendezésével kapcsolatban ez a rendszabály betetőződjék és véglegessé váljék egy anexióval. Az uralkodó elgondolkodott e fölött:

— Az ötlet minden esetre nagyszerű volt! — mondotta, majd nem minden malícia nélkül hozzátette: „Csak az a nagy kár, hogy Beaconsfield ugyanakkor nem mondta meg, hogyan lehetne erre a bolond problémára megoldást találni; ezért a receptért ma nagyon hálás lennék iránta, igazán nagyon hálás!”

Khuen-Héderváry úgy tett erre, mintha süket volna, le nem vette a cipője orráról a tekintét, hiszen mint magyar ember kötelezve volt arra, hogy a magyar érdekeket mindenféle más érdek fölé helyezze.*

Íme egy másik apró eset ezzel a témával kapcsolatban. Báró Bolfras tábornok, katonai irodájának a feje, ki egyébként a világ legdiszkrétebb embere volt, ezt mondta nekem egy napon:

— *Hogy egyszersmindenkorra kitörölje a monarchia életéből a nemzetiségi bajokat, a császárnak koncentrációs kormányt kellene alakítania, a melyben az elsőrangú politikai állásokban helyet*

* Ez visszatérő vádja a szerzőnek a magyarok és a magyar államférfiak ellen. Mint telivér udvari ember nem tudja megbocsátani nekünk azt, hogy nem voltunk hajlandók fölolvadni és megsemmisülni a Gesamtmonarchie és a császári ház érdekeinek a szolgálataiban. (A fordító.)

kellene adni minden párt vezérének, hogy a korona így automatikusan megjutalmazza a szolgálataikat.”

Aztán nekilelkessedve hozzáfűzte:

— *Nem helyesebb volna, ha Kramarcot neveznék ki Csehország kormányójának, ahelyett, hogy a föld minden Thun-jával és Coudenhovejával rosszvért szülnek, nem is szólva arról, hogy ezek az emberek semmit sem tudnak elérni! Kramarc mint kormányzó ellenben egyszerre rendbehozná az ügyeket, már csak annak a bebizonyítására hogy a népet csakugyan a kezei között tartja és a politikában egyebet is tud csinálni, mint programokat köpködni. Abban sem lehet kételkedni, hogy Kramarc a szívük gyökeréig ismeri a cseheket, sokkal jobban, mint mindazok a kormányzók, akik eddig belebuktak a vállalkozásukba. Mindez az első pillanattól kezdve ütőkártyává tenné a kezünkben Kramarcot! Ez elég volna arra, hogy egysæersmindenkorra véget vessen annak a mendemondának, amellyel lyukat beszélnek a hasunkba, hogy az ellenzéki vezérek esküdt ellenségei az államnak!” **

Ez az okoskodás semmivel sem volt kevésbé jogos

Horvátországgal szemben. Ennek az országnak a hazafias elemei semmiféle visszhangra sem találtak a császárnál.

Kramarc háborús szereplése, amelynek következtében, amint ez tudvalevő, árulásért előbb halálra, azután öörtönre Ítélték, elég bizonyíték arra, hogy a tseh ellenzéki vezér és általában a nemzeti-ségi pártok vezetőinek a szereplését és az államhoz való viszonyát Bolfras is épen olyan ferdén, naivul és rövidlátóan ítélte meg, mint az udvari körök általában. *(A fordító.)*

Ez nem azt jelenti, hogy Strossmayer és párthívei ne lettek volna úgy horvát honfitársaik, mint mágával az uralkodóval szemben a legjobb szándékokkal telítve:

Ferenc József azonban szokását követve, Horvátországot illetőleg is ragaszkodott a meglevő állapotokhoz; ami megmagyarázza, hogy miért nem törődtek a miniszterek soha sem ezekkel a kérdésekkel, bármennyire ki is éleződtek különben.

A beavatkozás egyébként már úgyis elkésett volna, a baj már nagyon is elhatalmasodott és olyan kétségbeejtő súlyosságban mutatkozott, hogy csak egyetlen egy orvosszere lett volna, épen az, amelytől a korona és a császár tanácsadói irtóztak, a *federalizmus*.

Menedékvárat az általános választói jogban kerestek.

Ez a kísérlet, amelyet egyszerű próbálkozás címén egyelőre Ausztriára szorítkozva 1911-ben csináltak meg, kudarcot vallott. A dolog eredménye az lett, hogy a Reichsrathban a székek egy nagy része a szocialisták birtokába jutott; a nemzetiségek közötti súrlódások tekintetében azonban az új rendszabály nem hozott *semmiféle javulást*. Sőt ellenkezőleg, e tekintetben a helyzet csak még rosszabb lett, a ragyogó remények teljesen szétfoszlottak, az a parlamentáris kormányzat, amely ilyen alapokon épült föl, nem volt más és nem lehetett más, mint Dobzse László kormánya.

Az történt, hogy ez a rendszer olyan szakadékot ásott a pártok között, hogy azon keresztül *lehetetlen volt hidat verni a megegyezés számára*.

Az öreg császár most már nem tudta, melyik szenthez folyamodják. Az a határozatlan és

ösztönszerű aggodás, amelyet a magyarokkal szemben uralkodása első napjaitól kezdve eltöltötte, lázas nyugtalanságban és izgalomban tartotta. Azt megtehetette, hogy a fejét strucc módjára a homokba dugja és ne akarja meglátni Magyarországot: így azonban nem lehetett a magyarokat elintézni. A magyar miniszterek és politikusok egyébként is rajta voltak, hogy létezésüket eszébe juttassák. Az ő kiskirálykodásuktól, metsző, sokszor fenyegető hangjuktól visszhangzott a Burg folyosója; ezzel a módszerrel valósággal megfélemlítették az uralkodót, aki osztrák tanácsosai részéről több kímélethez és több szerénységhez szokott *

* A magyar olvasó bizonyára meglepetve olvassa az emlékiratnak ezt a részét. De bizonyos, hogy meglepetéssel olvassák ezt azok a politikusok is, akiknek annak idején alkalmuk volt arra, hogy Ferenc Józseffel tárgyaljanak. Mert ők maguk tudhatják H legjobban, hogy a Ferenc József autokrata göggyével szemben sohasem játszhatták a kiskirályok (les petits-maitres) szerepét és ők maguk lehetnek a tanúk arra, hogy a magyar álláspont mindig csak a szerény kéregető szerepét játszhatta a Burg folyosóin, amely a szerző benyomása szerint „visszhangzott a magyar urak metsző és sokszor fenyegető hangjától”. A magyar közvélemény inkább arról volt meggyőződve mindig, hogy a mi uraink Bécsben nagyon is halkán suttognak és nem adnak a nemzet követeléseinek elég hangosan nyomatékot. Mi magyarázza meg a mi tudomásunk és a szerző impressziója között az áthidalhatatlan és szinte groteszk ellentétet? Az, hogy azok a körök, amelyekhez Bécsben Margutti tartozott, a magyar uraknak ezt a szerény szereplését is sokalták, kényelmetlennek találták és rossz szemmel nézték, hogy ezek a politikusok és ezek a miniszterek az ő föderalista és gesammtmonarchista törekvéseikkel szemben egyáltalában hangot mertek adni a magyar álláspontnak.

(A fordító.)

A magyarok tehát ezzel az „erélyes modorral” *elérték azt, hogy téliesen hatalmukba kerítették az uralkodó fülét és meg tudtak akadályozni azt, hogy a Szent István koronájához tartozó országok többi népe eljuttathassa szavát a császárfhoz.* Úgyszólván teljesen elvágva a nem magyar nemzetiségektől, foglyul ejtve a magyar sugalmuzások szűkre összevont hálójában a szegény uralkodó utolsó korszakában tanúsított automatikus engedelmességével arra is rávettette magát, hogy *hozzájáruljon a nemzetiségek ellen alkalmazott megtorlásokhoz.* Milyen fokig kell őt ezért felelőssé tenni? Jóakarátában nem lehet kételkedni, mert ez a jóakarát határtalan void, a hozzájuttatott információk hiányosságában rejlett a hiba.

Ferenc Ferdinánd, aki sokkal helyesebben ítélte* meg a helyzetet és messze volt attól, hogy a magyarok irányában nagybátyja gyöngéjében osztzkodjék, nem esett ebbe a hibába.

— Soha sem értettem meg, — mondotta egy napon előttem, — hogy a császár miért remeg falevél módjára ezek előtt a szájhősök előtt? Ők is csak olyanok, mint a többiek; egy nagy bajusz, a bajusz alatt jól kiélesített nyelv. Egyvágású emberek valamennyien! *

* Itt egy kis ízelítőt kaptunk abból, hogy Ferenc Ferdinánd milyen mélyen gyökerező ellenszenvvel viseltetett a magyarok és a magyar politikusok ellen. Egyúttal a szerző megjegyzései elárulják azt is, hogy Ferenc Ferdinánd és azok az udvari körök, amelyeknek a gondolkozását Margutti képviseli, a magyar állameszmével szemben állandó támogatói voltak a nemzetiségi aspirációknak, mert ugyanavval a magyar kényuralomról szóló mesével, amellyel a nemzetiségek Európaszerte ellenünk izgattak, az uralkodót is a magyar álláspont ellen igyekeztek hangolni.

(A fordító.)

Ilyen nehézségek között, körülhálózva és megbénítva az uralkodónak egyetlenegy menedéke maradt:

a hadsereg.

Zaklatott lelke számára *a hadsereg jelentette a megnyugvást és a megpihenést.* Mint tetőtől talpig katoná magá is a nagy gépezet egy részecskéjének érezte magát, *dicsőségnek és becsületnek tartotta azt, hogy állandóan egyenruhát hordjon. Hosszú szolgálati időm alatt, amelyet úgyszólván állandóan az oldala mellett töltöttem, nem emlékezem rá, hogy valaha is más öltözetben láttam volna, kivéve vadászatok alkalmával Gödöllőn, Ischlben, Radmerben és Eisenerzben.* Egyenruháját illetőleg a legaprólékosabb részletekig tekintetbe vette a reglama előírásait. És amin talán már meg is szabad lepődni, ugyanilyen szigorú elbánásban részesítette a külföldi egyenruháit is, amelyeket, hogy úgy mondjam, nagyító üvegen vizsgált végig a legkisebb gombig és a legjelentéktelenebb szegélyig. *Külföldi egyenruhája mindenfajta volt: orosz, porosz, angol, dán, svéd, bajor, szász, württembergi, spanyol, portugál és többféle rangfokozatú: marsall, tábornok és ezredesi egyenruha.*

Kicsinyes pontosságában odáig ment, hogy a tengeri és szárazföldi haderejéhez tartozó tisztekkel szemben, az uniformist illetőleg, ő volt a legszigorúbb ítélőbíró. A bűnöst nemcsak az uralkodó személyes megrovása, hanem szolgálati büntetés is sújtotta, mert az uralkodó, akinek a szívéen feküdt, hogy ő legyen az a példánykép, amely felé az egész hadsereg tekint,

azt is föladatának érezte, hogy legfőbb bíró módjára örködjék a fegyelem megtartása fölüt;.

Ferenc József *teljesen egy volt a katonáival*. Díszszemlén, a gyakorlótéren vagy a nagygyakorlatokon nem is volt többé ugyanaz az ember: a szeme csillogott, az arca kiragyogott, egész testét átjárta a megújuló ifjúság. 1905-ben Csehországban, a nagygyakorlatok főhadiszállásán, hallottam ezt a fölkiáltását:

— **Anteus módjára új erőre kapok, valahányszor a katonáim között vagyok; az én szegény meggyötört, államügyekkel és gondokkal elkínzott agyam számára ez valóságos balzsam és megnyugvás.**

A hadsereg és a flotta így legfőbb tárgyai voltak az érdeklődésének és ideje legnagyobb részét azoknak szentelte. Itt azonban meg kell jegyezni valamit. *Az 1867-ben megalkotott dualista rendszer visszahatott a katonai szervezetre is, amelynek ketté osztotta az erőit.* Attól kezdve úgy a tartalék, mint a honvédség csak az országhatárát védő csapatok lettek és a császárság minid a két felében önálló szervezetbe tartoztak. *Ferenc József látta az ebből származó veszélyeket,* a vezérkar és a tényleges tábornokok vezénylete alá helyezte tehát ezeket a tártai ékcsepátokat, amelyek az első vonallal megőrzött érintkezésük következtében nem veszítették el sem az egyneműségüket, sem az összetartozásukat. Ennek a szervezetnek az érdeme” elsősorban a császáré, azután vezérkari főnökéé, gróf Beck tábornoké, aki hosszú időn keresztül volt

Ferenc József „öreg barátja”

— amint a császár ezt a hűségesen kitartó munkatársát nevezte.

1900-ban Gallonban. Jaslon történt, a nagygyakorlatok befejezése után, amikor a hadmozdulat-

tok kritikai megbeszélése során az uralkodó először ajándékozta meg Beck bárót ezzel az elnevezéssel valamennyi összegyűlt tiszt jelenlétében. Arany szavak egy ilyen tartózkodó szájban! Beck báró avval érdemelte ki őket, hogy mély rokonszenvet ébresztett az uralkodóban nyugodt és nemes modorával, világos, éretten megfontolt javaslataival, aprólékos, rendszeres német alaposágával, nem is szólva arról, hogy milyen mélységes tapasztalat nyilatkozott meg benne az emberek megítélésében.

A monarchia hadseregszervezete,

bárha sokat javítottak rajta, *még mindig a régi alapokon nyugodott és mindennek dacára nyilvánvaló hátrányban állt az orosz, francia és német hadseregekhez viszonyítva, amelyek a múlt század végén hirtelen fejlődésen mentek keresztül.* Ebben az elmaradottságban veszély gyökere rejlett. Ferenc Ferdinánd ezt rögtön megértette és tudva azt, hogy az első rendszabály, amelyre szükség van, a keretek megfiatalítása, a császárnak nem hagyott nyugtot és pihenést, egészen addig, amíg ebből a tekintetben el nem érte célját.

1906. őszén megtörténtek az első változtatások. Conrad von Hötzendorf a vezérkar élére került;

a hadügyminisztereket és a hadseregfelügyelőket kicserélték; magát a hadsereget pedig kiemelve arról a szűk csapásról, amelyet az addig alkalmazott megrögzött szokások jelöltek ki számára, újraszervezték, megfiatalították.

Az, ilyen merész és alapos átalakítás természetesen nem történhetett meg zökkenők és ellenállások nélkül. Annyi oldalról és olyan hevességgel indult meg az ellenakció, hogy

Conrad tábornoknak, aki pedig nem volt könnyen lebírható ember, és aki épen olyan tehetséges, mint tisztességes szándékú férfiú volt, minden erejét össze kellett szednie, hogy a föltámadó viharban a helyét megállja.

De értékes és heves természet létre, teljes gőzzel látott munkához, íróasztalán terv tervet, vázlat vázlatot követett, amire *a közvélemény kezdte elveszteni nyugalmát.*

Az öreg uralkodó teljesen kikökkent rendes kerékvágásából mindezek a változások megfosztották az egyetlen gyönyörűségtől, amely még megmaradt számára ezen a földön: attól, hogy a hadseregével foglalkozhassak. S ez még nem volt elég! Conrad nyugtalanító tevékenysége átkalandozott a politika területére is. Memorandumot memorandum után szerkesztett és az égetővé vált problémák megoldására nem tudott elképzelni jobb megoldást, mint hogy úgy mondjuk, mindig a keze ügyébe tartson egy-egy casus bellit, készen arra, hogy azokat kijátssza, akkor is, ha nem lehetett szó semmiféle kihívásról. A császár már torkig volt ezekkel a dolgokkal. Pacifista létére, aki mindig mindent fölládozott a béke kedvéért, önkéntelenül is rossz szemmel nézte Conrad találmányát, a „preventív háború”-t, s azt Bismarck szavával bélyegezte meg:

— „A preventív háború ugyanolyan, mintha valaki öngyilkos lenne, a haláltól való féltelmében.”

És hozzátette:

— Soha sem vesznek arra rá, hogy ebbe beleegyezzem, soha, soha!

Megtörtént az, aminek meg kellett történnie. A császár mindinkább elvesztette a hadseregével való érintkezést, végül az érdeklődése is ullahanyhult és *1913 augusztusában a hadsereg irányítását rábízta Ferenc Ferdinándra*, akit kinevezett a tengeri és szárazföldi haderő legfőbb felügyelőjévé. Ez a választás helyes volt, tekintettel arra a nagy érdeklődésre, amelyet ez a főherceg a hadsereg és flotta fejlesztése iránt évek óta tanúsított, valamint azokra a Javításokra, amelyeket ezen a téren Ferenc Ferdinándnak már sikerült elérnie.

A haditengerészet különösen hálás lehetett Ferenc Ferdinánd iránt friss fellendüléséért. Ezt nem kaphatta meg az öreg uralkodótól, aki túlságosan nagy mértékben nélkülözte az ehhez szükséges technikai tudást és a megfelelő ítélőképességet. Nem megkapó dolog-e, hogy *Ferenc József tudatában képességei hiányosságának, soha sem vette magára az ad-ípiráUsi egyenruhát?*

Sőt ez az uniformis teljesen hiányzott áruhá-tórából. Egy alkalommal, — ez 1910 nyarán wirtént Ischlben, — amikor Ferenc Ferdinánd szemrehányást tett neki azért, hogy nem akar kivételt tenni a régi szokás alól, pedig a tengerésztisztek nagyon hízelgőnek tartanak, ha az uralkodó egyszer föl-venné az ő ruhájukat is, Ferenc József nem minden finomság nélkül ezt válaszolta:

— **Először is a tengerészetben soha sem értem el semmiféle rangot; az én időmben ki adományozhatott volna meg ezzel? Talán a dán Dahlerup, aki akkoriban a flottát vezényelte? Azonkívül pedig képtelen lennék arra- hogy itt ebben a medencében valamelyik kis unokám papiroshajócskáját kommandirozzam. Szavamra mondom, szép kis admirális lennék a jelmezemben!**

A császárnak ebből a tréfájából kicsendül egy jellemző igazság is: *a komolyság és a hajthatatlan kötelességérzet volt két tartó oszlopa az egyéniségének.* Ez a magyarázata annak is, hogy

akármilyen jó katolikus volt is, minden vallás iránt válogatás nélkül a legnagyobb türelmességet tanúsította.

Amikor a monarchia területén utazott, soha sem mulasztotta el, hogy hivatalosan meg látogassa a protestáns templomokat és a zsinagógákat s alkalomadtán részt vett az azokban tartott szertartásokon is. 1910-ben például az ünnepélyes magatartás, amelyvel Serajevóban és Mostarban a softák és ulémák imáit végig hallgatta, mély benyomást gyakorolt a johamedán lakosságra és kedvező hangulatot támasztott irányában.

Mit lehet mondani még Ferenc Józsefnek a tudományok és művészetekkel szemben tanúsított magatartásáról? Mindez — és ezt maga is szívesen bevallotta, — az ő számára héber írás volt.

— Nagyon is keveset tanultam — jelentette ki egy alkalommal, a jó hangulat egy pillanatában Haertl közoktatásügyi miniszternek, — sajnos, nem volt rá időm! Egészen fiatalon a trónra kerülve, húznom kellett az igát. El kellett búcsúznom a kellemes időtöltésektől és hosszadalmas tanulmányoktól!

Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy valahányszor uralkodói kötelessége úgy kívánta, megjelenjék az előadásokon, koncerteken, képkiallításokon stb., ahol mindig nagyon szépen megállta a helyét, mert egyébként érdeklődött a művészet különböző formái iránt. *Az a türelem, amelyet ilyen alkalmakkor tanúsított, minden szónoklatnál jobb bizonysga volt annak, hogy minden cselekedetében*

mennyire lelkiismeretes volt és hogy a kötelesség eszméje milyen helyet foglalt el az életében. Ennek az istenségnek az ő szemében semmi sem állt felette. Kötelességtudásának mindent föláldozott! Minden elve és minden belső meggyőződése ellenére föláldozta a népei békéjét is akkor, amikor tőle ezt a lelkiismerete követelte! Amíg a becsvágy és az önzés csak szalmaszál súllyal estek latba valamilyen ügy elintézésében előtte, a kötelességérzet teljes súlyával nehezedett a mérleg serpenyőjére s azt maga felé billentette. Sokat mondunk, ha azt állítjuk, hogy ebben a tekintetben igazi hős volt? És nem jogos dolog-e, ha a nagy uralkodók közé sorozzuk, dacára a nevéhez fűződő végzetes dicsfénynek, vagy jobban szólva éppen erre a dicsfényre tekintettel, amely egyike volt a legtragikusabbaknak és a legmegindítóbbaknak az egész történelemben?

II.

ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ.*

Az a könyörtelen végzel, amely Ferenc József-re egész életén keresztül ránehezedett, magánéletét sem kímélte meg- jobban, mint nyilvános tevékenységét.

**A párkák keze sok élet szálát metszette el
idejekorán a házában és a családjában.**

A sötét sorozatot az uralkodó fivére, *Ferdinánd Maximilián főherceg nyitotta meg*. Miután 1864 óta Mexikó ingadozó koronáját viselte, és I. Miksa néven uralkodott az ország fölött, 1867-ben Quérelaróban fejezte be az életét, ahol közönséges büntettes módjára falhoz állították és agyonlőtték. Ezután a császár egyetlen fiára és örökösére került a sor, *Rudolf főhercegre, aki erőszakos halállal múlt ki* 1889 január 30-án Alsóausztriában a mayerlingi kastélyban. Kilenc esztendővel később, 1898 szept-

* Margutti a nagy osztrák birodalmi eszme fanatikusa osztrák állampolgár. Ennél fogva amint Ferenc Józsefet következetesen „császáriak nevezi, Erzsébetet is a dolog természete szerint „császárné” néven emlegeti. Magyar olvasó számára akármilyen idegenszerű és kellemetlen hangzású legyen is mind a üvét címzés, nem láttuk okát, hogy a fordításban változtassunk rajtuk, annál is inkább, mert ezzel η memoire szellemét hamisítottuk, volna meg. (*A fordító*)

cember 10-én a császár felesége, *Erzsébet esett el gyilkos tűr alatt Genfben; a gyászos lánc utolsó szeme pedig Ferenc Ferdinánd főherceg volt*, aki mint politikai merénylet áldozata 1914 június 28-án követte őket a sírba.

Ezek voltak a császár kálváriájának fontosabb illomásai, közben azonban bőven érték kevésbé jelentős szerencsétlenségek is. Példának okáért János üzsalvator főherceg fegyelemsértése, aki *Orth János lévén* a Maghellan-szoros mélységeiben tűnt el; azután *Leopold Ferdinánd* főherceg pojáca élete, ami később gazdag témája volt a botránykrónikáknak is a pletykáknak; a császár# unokaöccsének, *Ottó főhercegnek, méltatlan viselkedése*, aki idejekorán elpusztult kicsapongásai következtében; majd másik mokaöccsének, *Ferenc Károlynak a botrányos mesaliancesza*, aki miután csínytevései miatt kidobták a császári palotából, nyomorult módon végzte a kölcsönként Burg Ferdinánd neve alatt; végül *last not least Lajos Viktor főherceg kicsapongásai*, aki a császár öccse volt és aki Salzburg közelében, a Klessheim-kastélyba internálva töltötte el utolsó napjait.

S ezzel még nincsen vége a névsornak! Menynyi családi egyetlenkedés származott abból, hogy

bizonyos házasságokat a császár nem akart jóváhagyni!

Így Stefánia császári főhercegnő házassága Lónyay gróffal, aki később herceg lett; Rudolf trónörökös egyetlen leányának, Erzsébet Máriának, a házassága Windischgrätz Ottóval; a császár másik unokájának, a bajorországi Erzsébet főhercegnőnek a násza Seefried báróval, akiből később gróftot csináltak; majd a császár fiatalabb leányának a leányai, Erzsébet Franciska és Hedvig főhercegnők mentek feleségül Walburg Zeeil és Stolberg grófokhoz; végül

pedig a *mesalliance-ok mesalliance-a: Ferenc Ferdinánd házassága Chotek Zsófia grófnővel.*

Olyan uralkodó, akinek annyira helyén volt a szíve, mint Ferenc Józsefnek, mindenesetre *élenként érezte mindezeket a keserűségeket.* Miután erősen ragaszkodott ahhoz az ambícióhoz, hogy

**a vele egy törzsökből származó főhercegek
és főhercegnők hívek maradjanak a császári
vérhez és ne ereszkedjenek le a nekik ren-
delt magasságból,**

csak még sajnálni valóbb volt, amikor illúziói magaslatáról lezuhant. Nagy kortyokban itta a keserűséget és *az a vonzalom, amelyet családja iránt érzett, lassanként kihűlt és közönyösségbe olvadt.*

Minél ritkábban látta a főhercegeket és a főhercegnőket, annál kevesebbszer emlékezett meg róluk és annál jobban érezte magát. Egyetlen egyszer, 1910. augusztus 18-án történt, hogy a főhercegek és főhercegnők gyülekezetét teljes számban láttam csoportosulni körülötte: nyolcvanadik születésnapja volt ez az alkalom. Az aggastyán azonban, aki már csak dinasztikus megfontolásokkal kormányoztatta önmagát» még velők szemben sem ereszkedett le a közvetlenségig s egy percre sem vetkőzte le uralkodói merevségét és hidegségét.

Még egy másik okkal is meg lehet magyarázni a császár fagyos magatartását: *ez az a fontosság, amelyet Ferenc József a saját személyének tulajdonított és amelynek a noli me tangere lehetett volna a jelmondata.*

A legközelebbi családtagoknak is le kellett róniok előtte a hódolat adóját. A család nem tette ezt meg minden berzenkedés nélkül. A főhercegek köreiben ez a mondás forgott:

— **Valahányszor a császár itt van, nincs rá mód, hogy az ember egy kicsit fölmelegdjék!**

Hogy igazságosak legyünk, a császár nem sok akalmatlanságot szerzett magának miattuk. Borongós kedélyű lévén már természeténél fogva, *kétszerezsen bizalmatlan lett, ha családtagjai közeledtek hozzá.* Azt lehetne mondani, hogy a levegőben szimatolta a hanyatlás illatát, és már látta azt, hogy a háza ingadozik. Talán szabad itt közbevetőleg elmondanom egy emlékemet. Amikor egy napon *Koerber miniszterelnök* előtt azokról a nehézségekről beszéltek, amelyek néhány toscanai ághoz tartozó főhercegi miatt okoztak gondot az uralkodónak, *Koerber* így kiáltott föl:

— **Az utolsó óra ütött a Habsburgok számára. Ez olyan gondolat, ami nem megy ki a fejemből; és a császár a legelső, aki ebben velem osztozkodik, bárha inkább darabokra vágatná magát, semhogy ezt beismerje.**

Ferenc József mégis *különbséget tett a háza és családja között.* A családja, amely a lehető legszűkebb körből, leányaiból, azoknak a férjeikből és gyermekeikből állott, valóságos oázis volt az uralkodó számára, az ő Tiburis-a.

Leányai, *Gizella és Mária a Valéria családjaikkal együtt gyakran időztek apjuknál.* A két leány közül talán a fiatalabbik, *Mária Valéria* volt a kedvence. Már a vejei közül ellenkezőleg az idősebbik lányának a férje, *Leopold bajor herceget* részesítette előnyben. Lipót herceg minden tekintetben figyelemreméltó egyéniség volt, és később a nagy háborúban kitüntette magát a német tábornokok sorában, a fiatalabb leány férje, *Ferenc Szalvator*, csak *hosszú idő múlva tudott bejutni az uralkodó kegyeibe.*

A házi tűzhely angyala azonban, a jóltevő tündér
 aki ott lebegett a kis kör fölött,

**egy halottnak a lelke volt, az Erzsébet csá-
 szárné lelke.**

Ez a lélek a síron túli csillagos messzeségből természetfölötti dicsfényben tűnt föl az uralkodó előtt megkoronázva az emlékek és a bánat sugárkoszorújával.

Abban az időben, melyről megemlékezem, a császár soha sem beszélt az elhunyról és a volt császárszárazonyt az udvarnál a mélységes elfelejtettség sírja temette el. Mégis módomban volt arra, hogy imitt-amott elejtett megjegyzésekből megkapó, bár tökéletlen képet rajzoljak ki magamnak Erzsébetről és az ő egyéniségéről. A kapott fölvilágosítások elégtelensége legyen az olvasó előtt mentségem azokért a hiányokért, amelyek a megrajzott arckép mutatkozni fognak. A föladatot különösen nehezítette az a visszavonult, szinte hárem életrendbe hasonló életmód, amelyet hösnöm folytatott, császárné visszavonultságának a megítélésében lehetőleg a császár udvari orvosa, *a kitűnő dr. Ken* szolgált zsinórmértékemül, ő nagyon jól ismerte császárnét, hiszen igen sok utazásán elkísérte. Nem tudják-e, hogy ő mivel magyarázta az érzékenyeknek ezt a fajtáját?

Kerzl szerint a császárnét az tette félénkké, több, mint félénkké, vadóccá, — hogy félt a rászegeződő tekintetektől; a doktor szerint ez a fiziológiai természetű, sőt egy kicsit már a patológia körébe tartozó sajátosság okolható azért, hogy nem érvényesült megfelelően rendkívüli szépsége, jósága, előkelősége, szellemének ritka kedvessége; ez a sajátosság zárta el útját a népszerűség felé.

A „rendkívüli” szó került a tollam alá. Nem lehet-e tényleg rendkívülinek találni azt az asszonyt, aki *legalább tizenkét nyelvet beszélt*, közöttük két holt nyelvet, a latint és a görögöt, és aki a nyelvtudásához fűzte az illető irodalmak olyan alapos ismeretét, hogy avval nem egyszer a tudósokat is megzavarta?

— Akkor hát tulajdonképen egy tudós asszony volt! — mondhatná valaki. Ez azonban igazságtalan ítélet volna, mert csak a felületet érintené. *Egy amazon nem kék harisnya*, és nem is moliéri vígjáték alakja. *Es a császárné jobban megülte a lovat, mint akárki más*. Erről minden egyébnél teljesebb fogalmat adhat a következő kis részlet: lovas tehetségével csodálkozásba ejtette

Middleton angol tábornokot,

aki melléje volt beosztva 1875-ben az Irlandban rendezett hajtóvadászaton.

— *Soha életemben nem vettem részt ilyen nyaktörő lovashajzásban*, — mondotta nekem később ez az étellel teli öreg úr, — ha a saját szememmel nem láttam volna, magam sem hinném! A .mozdulatoknak az a gyöngédsége, az az ügyesség, az a biztos kéz, az a bátorság! Valósággal elszédült tőle a fejem!

Nem volt ebben valami varázslat? Az öreg tábornok tökéletesen meg volt győződve róla. Ő szorinte

Erzsébet valamilyen magnetikus erővel rendelkezett,

amely hasonlított a hipnotizőrből kisugárzó energiához, és úgy vélekedett, hogy Erzsébet ezzel az erővel alakítja át kezes bárányokká a legmakrancosabb paripákat. És Middleton több hajmeresztő epi-

zódott idézett föl előttem a császárné sport-életéből, közöttük a következőt is, amelynek ő maga volt a szemtanúja:

Gróf Festetics ménesében *egy nagyszerű mént kivégzésre ítélték*. Nagy értékű állat volt, de senkit sem engedett a maga közelébe. Alattomos volt és bosszúálló, megvárta, amíg a lovasz kellő távolságba került a patájához, hogy azután villámgyorsan belerúgjon. Ilyenformán rövid időn belül már *három istállófiú élete terhelte a lelkiismeretét*, nem is szólva arról, hogy más nyolcnak kirúgta a fogát, eltörte a karját, a lábaszárát, az oldalbordáját. Anélkül, hogy gyilkos múltja megijesztette volna, a császárné belépett a félelmetes négy lábú istállójába. *Különös dologi a ló nem mozdult, tűrte, hogy kedveskedjenek neki, hogy a szép fehér kéz megsimogassa, egy héttel később pedig teljesen megszeliđítve és kinevelve azt is eltűrte, hogy megnyergeljék és hosszabb kilovaglásra használják.*

— **Azonban, — tette hozzá Middleton, — az ilyen kivételes hatalom, amellyel némelyek rendelkeznek, rendszerint a szellemi rendellenességnek és egyensúlyhiánynak a jele. A normális emberekből ez teljesen hiányzik. Erzsébet lelkileg beteg volt, innen származott az a vadócsága, amely olyan nagy akadálya volt a népszerűségének.**

Ettől az időtől kezdve mindenféle híresztelés kelt szárnyra vele kapcsolatban. Egymás fülébe sutogták, hogy Erzsébet rosszul tölti be szerepét, cs *nagyon gyengén állja meg mint császárné a helyét*. Ezek a gyanúsítások elterjedtek nemcsak Ausztriában, hanem *Magyarországon is, az ő kedvenc országában, ahol mindent helyesnek és jónak találtak, amit Erzsébet mondott, vagy cselekedett*. Nos tehát,

még Magyarországon is ilyesfélét mondtak az emberek:

— Anélkül, hogy a császárnétól megtagadnánk azt a részvétet, amelyet szerencsétlenségeivel megérdemelt és azt a sajnálatot, a melyet az ő sorsával szemben minden szív érez, be kell vallani, hogy *csak az ötödik kerék a férje szekérében és a birodalom minden ügye ő nélküle intéződik el.*

Ez a szigorú il élet egy tökéletes gentleman, gróf *Cziráky* udvari marsall szájából származik.

Az igazság arra kötelez, hogy

hamisnak bélyegezzem, ezeket a híreszteléseket.

Ha az ember ahelyett, hogy külsőségekből ítélne meg a császárné egyéniségét, igyekezik annak a titkait és mélységeit elemzéssel megvilágítani; ha az ember minden előítélet és elfogultság nélkül fogadja magába azt a sugárzást, amely a lelkéből áradt a kép megváltozik, az ítélet módosul és az ember hajlamos lesz arra, hogy elfogadja *Ferenczy Ida* kisasszonynak, a császárné fölolvasonőjének a véleményét, akinek szószerint idézem a következő megállapítását:

— Amikor úrnóm a szobájában volt, az ember azt hihette, hogy egy egérke mozog ottan. Soha sem lehetett rajta az uralkodónót látni, ezt semmiféle jel nem árulta el, de ha szükség volt rá, könnyedén és kecsesen ott termett, mint egy jó szellem. Mindenütt, ahol az ő közbelépése hasznos lehetett, ahol a beavatkozása valami segínyt nyújthatott, minden zavart és kritikus helyzetben az ő könyörületos keze, az ő asszonyi keze kinyúlt a háborgó hullámok fölé és mint egy varázslattal lecsillapította azokat.

A tények emellett a vélemény mellett tanús-

kodnak. Amennyire én meg tudtam győződni róla, *nem egy olyan magánjelleű, vagy közérdekű nehézség, amely az uralkodónak gondot okozott, nyert megoldást a császárné révén, abban a pillanatban, amikor az már katasztrófával fenyegetett.*

Azonban nagyon is komoly okok kellettek ahhoz, hogy Erzsébet kijöjjön elvonultsága menedékhelyéről. *Csakugyan megtestesítője volt a szerénységnek és ez az erény önála egyidejűleg féltékenység-bői és illendőségérzésből, állott.* Egyszerre fakadt a belső természetéből és az akaratából! Végül pedig ezeken a belső okokon kívül ott volt előtte *anyósa, Zsófia főhercegnő példája*, ez óvta minden megtévedéstől, mert Erzsébet szemeiben valamikor ez az asszony megtestesítője volt a mértéktelen ambícióknak és a fáradhatatlan udvari intrikáknak. Ha szükség van rá, tanácsadóként lépni az ura mellé, mellette állni és támogatni, valahányszor úgy érzi, hogy erre szükség van, tapintatosan, anélkül, hogy az észrevénné, ott tartani asszony kezét a férfi homlokán: ez volt szerény célja és önmagának mértéket szabó programja a császárnénak. *És miután a jót a jó kedvéért és nem a dicséretekért művelte, nem tartott igényt sem dicséretre, sem csodálatra.*

Ámde azon a magas helyen, amelyet elfoglalt, az a fölfogás, amelyet magának az erényről alkotott, nem lehetett elégséges. Gróf Paar, amikor a jelenlétében egyszer fölvetették ezt a kérdést: „Vajon főnyeremény volt-e a császár számára, hogy Erzsébetet feleségül vette?” Borongós hangulatban ezt válaszolta:

— **Ez a sorsjegy a császár kezében éppen úgy, mint a többi, a nem nyerő számok közé sorozódott! Egy sokkal kevésbé értékes feleség az ő számára sokkal jobb lett volna. Erzsébet hosszú időn keresztül talány volt a számára.**

Gróf Paar ezzel azokra a felhőkre célzott, amelyek már az első időben árnyékot vetettek a Ferenc József házasságára, holott ez szerelmi házasság volt. Azonban a házasfelek jellemének különbözősége, az egyiknek teljes érzéketlensége minden költőiesség iránt, a másiknak az éteri magasságokban szárnyaló lelkülete megakadályozta azt, hogy megértsék egymást és egükön elhomályosította a boldogság sugarait.

A boldog házasság álma, a fiatal leányoknak ez a szép aranyos és ezüstös szárnyú pillangója messze elrepült tőlük.

A fiatal asszony kielégítetlen vágyaival egy pusztta kertben találta magát; az égboltozatról pedig, amelyen olyan kevés fény derengett a számára, mint a villámcsapás érte imádott fiának, Rudolfnak, a halála.

A császárnő lelke összeroskadt. Más családi érzések, amelyekbe görcsösen igyekezett belekapaszkodni, nem tarthatták fenn sokáig afölött a szakadék fölött, amely hívogatta, elméje végre is belebukott ebbe a mélységbe. Erkölcsi tulajdonságai megváltoztak, képességeinek az egyensúlya megromlott. Furcsaságai fölkellették a közönség figyelmét, beszélni kezdtek a különcködéseiről. Mindezek a dolgok összefüggtek elmebeli állapotával? Nem tudom. úgy bolyongott, mint egy elkárhozott lélek és sehol sem talált nyugalommat.

— Lélekzek, — mondta, — beszélek és megértem azt, amit mások beszélnek és mégis már hosszú ideje halott vagyok! A szívem már régóta nem vérzik és nem ver többet!

Ausztria és Magyarország tökéletesen elfelejtkeztek róla. Az emberek emlékezésének szen-

dergésél csak az a hír verte föl, hogy *egy gyilkos töre átdöfte uralkodónéjuk szívét. Paar gróf volt az, aki a rettenetes hírt a császárnak megvitte. Az uraikodó, mintha egy láthatatlan kéz súlya nehezednék rá, meghajtotta a fejét és ezt dadogta:*

— **Senki, senki sem tudja ezen a világon,
hogymennyire szerettük egymást!**

Tragikus pillanatok voltak ezek. Az öreg hadsegéd visszaemlékezve rájuk, később ezt mondta nekem.

— *Az igazi fájdalmat nem lehet színlelni és én tanúja voltam az uralkodó fájdalomának. Láttam, amikor az igazi fájdalom és nem annak a mása, nem annak az elkomédiázása végig vonult a császár vászonfehér arcán, reszkető tagjain, egymáshoz ütődő térdein; egész lénye a mélyen átértzett belső kint sugározta felém. Ezt megértettem: a császárné volt az a szent, akihez a földi életben a legmélyebb hódolatát intézte és elveszítve őt, elvesztette mennyországa egy részét.*

Élete alkonya most magányossá lett, az elhagyatottság árnyai sűrűsödni kezdtek körülötte Remetesége, sok gondja, bánata vigasztalás nélkül maradt, mert leányai minden idejüket nagyszámú gyermekeik nevelésére fordítva, nem rendelkeztek elég szabad alkalommal arra, hogy magukat atyjuknak szenteljék.

**Mégis volt, aki segélyére sietett. Ez Schratt
Katalin volt, az ő Egeriaja.**

A Burgszínház művésznője volt, a maga idejének legfényesebb színpadi csillaga; amikor Ferenc József találkozott vele, tetőfokán volt a tehetőségének és a legélénkebb életerőben ragyogott, élénk, fürgé, csupa napsugár-asszony volt, a báj.

és a szellem sugárzott róla, árnyékot nem ismerő jókedvével, vidámságával és kiapadhatatlan fecsegésével az első szempillantásra magára vonta a császár figyelmét és lebilincselte a tökéletességei, ve. Bemutatták a császárnőnek, annak a kegyeit is az első rohamra megnyerte s ezekután

szorgalmas látogatója lett az uralkodói párnak.

Hogy úgy mondjuk, kezdetben így Erzsébet maga is részese volt annak a meghittségnek, amely késő-M), özvegysége alatt, egyetlen vigasza lett a császárnak

Schratt Katalin hietzingi háza és nyaranía lakott ischlii villája *buen retiro*-ja lett az uralkodónak, ahol a beszélgetések bája, annak a néhány nagyon kevés embernek az egyszerű és minden feszélyezettségtől mentes társasága, akiket Schratt fogadott, *elfelejtette vele a szerencse kerekének a forgandóságát és sorsának sok viharát.*

Mindjobban és jobban ragaszkodott ehhez a barátnőjéhez. Egy-egy órára minden félelmetes kísértet eltűnt a képzeletéből, amikor vele találkozott, amikor egy-egy könnyű étkezéshez az ő társaságában asztalhoz ült. Ezeket a fesztelen társalgásokat néha muzsika szakította meg, csendesen és kellemesen teltek így el az órák.

A Schrattnál rendezett összejöveteleknek más programjuk nem igen volt. Némely rossz nyelvek azt is állították, hogy ott

bizonyos tarokk-partikat

szerveztek, amelyekben a császárnak és barátnőjének, *Palmer* bankigazgató és *Paul Schulz*, a számvetős alelnöke, lettek volna a játszótársai. *Egyetlen egy szó igazság sincsen ezekben a históriákban, verba et voces praetereaue nihil.* Magá-

ból a Schultz úr szájából hallottam az erre vonatkozó cáfolatot. *Ferenc Józsefnek az idegenkedése a kártyától különben is valószínűtlenné teszi az egészét.*

Állításom támogatására szabad legyen itt fölhoznom egy személyes emléket. 1904-ben Ferdinánd toscanai nagyherceg az uralkodó vendége volt Gödöllőn. Ebéd után a társaság a szalonban gyűlt össze, ahol a legkülönbözőbb témák körül forgott a társalgás. Egy ilyen alkalommal, a nagy herceg, akit már emésztett a vágy, hogy kártyát foghasson a kezébe, azt indítványozta, hogy játsszának egy *partie tre sette-t*. Íme, ezt a választ kapta rá:

— *Kedves Nando-m, lehetetlent kíván tőlem! Fogalmam sincsen a játékról. Ha néhányszor volt is kártya a kezemben, azok bizony geográfiai kártyúk voltak.*

Visszatérve Schratt Katalin asszonyhoz, az uralkodó annyira szetette ennek a hölgynek a társaságát, hogy nem tűrte azt, hogy attól megfoszszák, vagy a nála tett látogatásainak az idejét megrovidítsék.

Mária Valéria főhercegasszony ezért elég mérget nyert. Nem tudom milyen illendőségi tekintet ürügye alatt a fejébe vette, hogy apját Schratt asszonytól elválassa, a dolog azonban óhajta ellenére fordult: az uralkodó mindig neheztelt rá egy kicsit emiatt, ahhoz pedig, akitől el akarták szakítani, csak annál jobban ragaszkodott.

Schratt asszony kvalitásai között ki kell emelni csodálatos *nagy tapintatát, amely tökéletes ízléssel párosult*; óvakodott attól, hogy a legkisebb felhőt idézze császári barátja homlokára. Egyáltalában nem volt becsvágyó; befolyását senki sem

használta ki kevésbé, mint ő arra, hogy kegyét és előnyöket érjen el az uralkodónál.

Az ilyesfajta számítás különben sem ért volna semmit. *Ferenc József ebben a tekintetben elképzelhetetlenül kényes volt.* Azonban ki az, aki hossza idők folyamán nem követ el egyszer valami oktalanságot? *Schratt asszonnyal is megtörtént ez.*

Egy szép napon Girardi Sándort, a komikus színészt, aki a maga nemében lángész volt és akit abban az időben a nép bálványozott, kiténtetésre terjesztették föl. Girardi tehetsége számtalan Jótékonycélu előadás bevételének az emeléséhez járult hozzá. A művész, miután a kiténtetés késett, egy napon

Schratt asszonyhoz fordult és arra kérte, hogy az uralkodónál élvezett bizalmát használja föl arra, hogy a dolgot megsürgesse.

Schratt asszony teljesítette a művész kérését, azonban *a császártól, mint egy jeges zuhanyt, ezt a választ kapta:*

— *Mihelyst a belügyminiszter, aki erre illetékes, javasolja, ki fogom tüntetni Girardit,*

Aztán minden további szó nélkül másról kezdett beszélni. Mi történt azután? Nem történt semmi. *Hosszú hónapok teltek el addig, amíg a művész megkapta a kiténtetést. Ami Schratt Katalint illeti, okult az esetből és óvakodott attól, hogy egy második leckének tegye ki magát.*

Ez a kifogástalan tartózkodás és teljes érdektelenség, amely ellen Schratt asszony soha többé nem vétkezett, okozta azt, hogy a császár a legnagyobb élvezettel és zavartalan bizalommal engedte át magát az iránta való barátságának. Tudta, barát-nője képtelen arra, hogy a saját maga vagy a családja érdekében valami cselszövényt kezeljen.

Schratt Katalin a megtestesült önzetlenség lett a szemében. Az ilyen önzetlenségre pedig senki sem szomjazott jobban, mint ez a szégyen uralkodó.

Schratt asszony barátsága égi adomány volt a számára, amelyet, amint mondtam, *Erzsébet kezéből kapott, akinek a csodálatos jósága nem vonakodott attól sem, hogy férje boldogságát ebben az irányban is elősegítse.* De jóság, önmegtagadás, a mások érdekében tanúsított önzetlenség nem olyan tulajdonságok-e, amelyek azt a férfit és azt a nőt, aki velük rendelkezik, kiteszik a közvélemény elítélésének és igazságtalanságának?

Újra hangsúlyozom, ha Erzsébetet igazságosai akarjuk megítélni, óvakodni kell attól, hogy a közönséges emberek számára készült mértéket alkalmazzuk rá. Sokkal mélyebben állunk, semhogy ői értékelnünk tudjuk, az a távolság, amely elválaszt tőle bennünket, azt az érzést kelti bennünk, hogy egy kicsit kívül állott a mi világunkon és hogy *az egyénisége mindig talány marad a számunkra.*

A költészet, amely a mi mindennapi nyelveztünk fölé emelkedik, megfelelőbb hangot tud találni az ő ünneplésére:

*Oszlop árnyában, boltívek alatt
Hasztalan kutatsz, nem találod ő.
Hol a csillagok fénylőn rajzanak.
Fönt találsz reá, oda költözőit, . . .*

A HÁROM TRÓNÖRÖKÖS.

Hatvannyolcéves hosszú uralkodása alatt Ferenc József *három trónörököszt látott következni egymás után:* egyetlen fiát, Rudolf, „császári herceget; unokaöccsét, Ferenc Ferdinándot és *Károlyt*, aki egyik unokaöccsének a fia volt. Ferenc Ferdinánd apja, Károly Lajos főherceg volt, a császár öccse; Károly pedig Ferenc Ferdinánd testvérének, Ottónak. volt a leszármazottja.

Megkísérlem, hogy sorban jellemezzem mind-egyiküket, mindenekelőtt azonban azt akarom megjegyezni,

mennyire különböztek egymástól: egyetlen egy olyan jellemvonást is nehéz volna találni, amiben mind a három megegyezett.

A három között kétségtelenül Rudolf volt szellemileg a legkülönb, és a legtöbb tehetséggel megáldva, jellemének azonban olyan hibái voltak, hogy *a tehetségei úgyszólván semmi támasztékra sem táltak az egyéniségében.* Ferenc Ferdinánd a sorsától erős és tevékeny akaratot kapott, amely sokkal nyíltabb föllépésével együtt alkalmassá tették a parancsolásra. Ami Károlyt illeti, *neki kitűnő szive volt, a végzet azonban megtagadta tőle azokat a vezetőszeréhez szükséges képességeket,* amelyek pedig nagycm is szükségesek lettek volna ahhoz, hogy a viharzó habok és a szirtek között sikeresen elvezzesse a monarchia elavult és léket kapott hajóját.

A három közül egyik sem emelkedett hivatása magaslatára

és amikor leszálltak arról a kiemelkedő fokról amelyre a végzet állította őket, *hazugság nélkül egyik sem mondhatta volna azt, hogy tökéletesen tőle tölte be föladatát.*

Rudolfot *egyetlen egyszer láttam*, ez az emlékem egészen 1887-re nyúlik vissza. Akkor a tüzériskola növendéke voltam és *társaim sorában részt vettem a tavaszi nagy katonai parádén. A trónörökös nagyon szép és jóvágású férfi benyomása lette rám, szabályos, nemes vonásai voltak, jó fellépésű elegáns alakja.* Nem egészen két esztendővé később pedig, amikor minden szem rajta csüngött amikor reménysége volt a hazájának, Marcellusa; monarchiának, meg kellett halnia. Amikor a katasztrófa történt, még mindig a tüzérségi iskola növendéke voltam, újra résztvettem egy díszkivonuláson, de *milyen más volt már ez!* A Capucinusok terén a kis templom előtt álltam a sorban; előttem volt el

a koporsó, amely nehéz volt a meghiúsult remények súlyától.

Senki sem láthatott előre egy ilyen hirtelen katasztrófát. Az uralkodó példáját követve az égés? nép meggyászolta és a gyászt nem vette le egyháza magáról. A monarchia népének büszkeségén ejtett seb mély volt és csak lassan gyógyult. Sokkal később is még ezt mondogatták:

— Oh! Ha Rudolf trónörökös élne!

Ez a sóhaj, ez a kiáltás mindenkinek a szive bőit tört elő.

Az udvarnál töltött szolgálatom ideje alatt az elhunyt nevét senki sem ejtette ki előttem. úgy látszott, mintha mindenki egy hallgatólagos megegye-

zésnek engedelmeskednék. Az a kevés, amit Rudolf-ról tudok, olyan emberektől származik, akik hosszú ideig érintkeztek vele és alaposan ismerték. Informátoraim voltak: elsősorban Latour tábornok, a főherceg katonai nevelője, azután Kanter abbé, a budapesti udvar lelkésze, Rudolf különböző irodalmi munkálkodásának segítőtársai és végül sógora, Fülöp kóburgi herceg. Ezeknek az egymást követő felvilágosításoknak az összetűzésével azt uiszem, képes vagyok arra, hogy az út következő arcképet megrajzoljam.

Ha az ember a különböző, de egymással megegyező információknak hitelt adhatna.

a trónörökös rendkívüli tehetségekkel volt megáldva; fölfogása gyors és megbízható volt, a világról ítéletet formáló tekintete hátrózott és biztos, tiszta és átható, mentes minden előítélettől és megértő a kor minden nagy szükségletével szemben. Ka ennyi tehetséggel egyesítette volna az édes apját jellemző kötelességszeretetet, a legszertelebbs reménységek is jogosultak lettek volna vele szemben. Szerencsétlenségére ez nem volt így. Ereiben nyugtalan vér folyt; anyja kameaszerü szépségével egyetemben örökölte Erzsébet sajtáságait is. Szomorú horoskop a jövendőjére nézve! Ez a hasonlóság lett forrásává a szerencsétlenségének. Válogatott nevelés kifinomodott hatása alatt fölnövekedve és nélkülözve azt a szigort, amelynek a fejlődését irányítania kellett volna, mértéken felül kifejlődött benne az önállóság ösztöne. „Szabadság! Szabadság!” — csak ez a szó volt az ajakán és ez a dolog milyen romboló hatással volt az életére! Mint minden kényszer esküdt ellensége, csak hamar tűrhetetlennek találta a katonai fegyelmet és ugyanebből az okból torkig volt az udvar formaságaival és ceremóniáival.

Egy jövendőbeli uralkodónál ezek a hajlamok kellememenek voltak. Elkényeztetett gyermek létére végre is elérte azt, hogy *saját ízlése szerint formálhassa az életet*. Hogy úgy mondjuk, hozzászokva az iskolakerülő élethez, ugyanezt folytatta később is, mihelyst tehetette a sarokba dobta a kardját és a dolgozó szobájába sietett, hogy *eltemetkezzék a gyűjteményei és különböző természettudományi tárgyai között*. A természet, amely kiragadta őt a konvenciók és a hazugságok világából hamarosan kedvenc menedékhelye lett, ebbe eltemetkezve élvezte minden szabad idejét. Végül pedig ez lett a számára a világegyetem. Ebben az irányban egyébként *komoly tanulmányokat folytatott és tevékeny részt vett nem egy nagy mű megalkotásában*.

Ez az amatőr érdeklődés, ez az alkalmi munka azonban nem foglalta le minden idejét. Ekkor azután *politikai és gazdasági tanulmányok közé ásta el magát*, de csak a dolgozó szobája négy fala között, mert

Ferenc József a maga tekintélyének féltékeny és érzékeny megóvása mellett az árnyékát sem tűrte volna meg annak, hogy fia beavatkozzék az ő abszolút uralmának a köreibe.

Rudolf tehát megkísérelte, hogy megdézsmálja a tiltott gyümölcsöt. Ezen a téren cinkostársa is akadt, János Szalvátor főherceg, egy szabályokat, korlátokat nem ismerő félbemaradt zseni személyében. A mi két főhercegünk úgy zárkózott be a dolgozószoba magányába, mint *Faust és a famulusza*, teljesen átengedve magukat *annak a veszélyes alchimiának, amelyet politikának neveznek*. Egész rendszereket dolgoztak ki. új formákat igyekeztek kipróbálni, olvasztó tégelyükben olyan, meg *kezdetleges alakban*

jelentkező államformákat kotyvasztottak, amelyek federalizmus alapján rendezték be az új államot.

Arra a kérdésre, hogy Rudolf politikai rokonszenvei milyen irányba fordultak, azt lehet felelelni, hogy *Franciaország felé.*

Mint a szabadság lelkes rajongója, a maga republikánusságában, — ami elég különös sajátság volt a Habsburg trón örökösénél, — ellenállhatatlan ösztönnel vonzódott Franciaországhoz, ugyanakkor, amikor jeges hidegséget érzett Oroszország és nem kisebb mértékben Németország irányában.

— Szentpétervárott, — mondotta, amint ezt nekem Latour elmesélte, — kancsukával kormányoznak; Berlinben csizmarúgásokkal; két olyan módszer, amelyik méltó egymáshoz, én mind a kettőt egyformán utálok! Egyáltalában nem akarok érintkezni ezekkel az országokkal és ezekkel a kormányokkal.

De mindazok a rendszerek, amelyeket ez az idealista lélek kidolgozott, *az álom világában maradok és nem lépték át a tervezgetés határait. A császári Argus féltékenyen ügyelt a maga száz szememéi és egy pillanatra sem tűrte, hogy előjogait megsértsék*, így kítaszítva és nélkülözve azt a szilárd Jellemet, amely nélkül a legkiválóbb szellemek is meddőségre vannak kárhóztatva, a fiatal elégedetlen megunta az elfoglaltságát,

sötét, szomorú, mogorva és álmodozó Hamlet lett belőle, majd a sápadt, semittevő nívójánál is mélyebbre zuhant s végül nem gonolt másra, csak a maga elbódítására és szórakoztatására.

A választott ut annál inkább a pusztulás útja tettig számára, mert egyedül és vezető nélkül indult

ci rajta. *A császár és a császárné valóban teljesei! szabadjára hagyták; az első, mert nem volt szabad ideje arra, hogy vele foglalkozzék; a második azért, mert az elfogult anyák módjára gyenge volt ahhoz, hogy fiait a helyes útra vezesse.* Ami pedig a trónörökös nejét, *Stefánia belga hercegnőt illeti szépsége dacára, sokkal jelentéktelenebb, sokkal báj- és szellem nélkül valóbb volt, semhogy a férjért akármilyen futólagos befolyást tudott volna gyakorolni.* Mint házaseleket, különben is rosszul válogatták őket össze, teljes összeforradásukat az is megakadályozta, hogy nem volt fiúörökösük.

Látva, a fiatal főherceg hogyan kalandozik; sikamlós lejtőkön, a legkevésbé pesszimista szélién is hajlandó lett volna arra, hogy rákiáltson: *vigye ű at!* De mind az a szakadék, amelytől féltetni lehetett, semmi sem volt ahhoz képest, amelybe végű belezuhant. A Bécsben, az 1887-ben rendezett lengyr bálón megismerkedett

elválni, Mária bárókisasszonnyal,

aki anyja révén görög vérből származott és unokahúga volt a többszörös milliomos híres sportembernek, Baltazárnak. Ez az exotikus keleties szépség; szó szoros értelmében megörjítette a trónörökös; aki teljesen rabjául esve szerelmének, ezentűl csal egyetlen egy gondolatot, egy célt forgatott a fejében

elválni, hogy feleségű vehesse bálványát.

Gondolni lehet, hogy *a császár, mihelyst a do-logról értesűlt haragja villámját sűjtotta a fia fejéhez és a legteljesebb vétót mondotta a szándékai ellen.* A viszony titokban folytatódott és legalább lát-szólag minden rendben ment egészen 1889 január 2-ig, amikor *nagy összecsapás támadt az apa és fai között.*

A tárgyalás a lehető legviharosabb lehetett, feiert utána egyfelől

az uralkodót ájultan találták a dolgozó szobájában, másfelől pedig két nappal később két holttestet kellett elszállítani a mayerlingi vadászkastélyból, az egyik a Rudolfé volt, a másik Vetsera bárókisasszonyé.

A drámát megelőző körülmények soha sem lerültek föl teljesen és a katasztrófa körül még most is a legsűrűbb homály uralkodik. Beszélnek vadász-szerencsétlenségről, dőzsölő asztalnál támadt verekedésről; a hivatalos magyarázat öngyilkosságban állapította meg a halál okát. Én a magam részéről, »agyon Jó helyről származó információim alapián fízt hiszem, egészen máshol kell keresni az igazságot és

a mayerlingi éjszaka tragikus eseményei

Körülbelül a következőképen játszódhattak le:

Rudolf ugyanakkor, amikor császári atyjával az említett heves összeütközése lejátszódott, *azt a parancsot kapta, hogy most már végérvényesen szakítson Vetsera Máriával. A főherceg engedelmeskedett, a szakítás megtörtént és pedig minden jel szerint levélbelileg.* Erre a levélre a bárónő avval válaszolt, *hogy még egy utolsó találkára hívta a trónörökös szerelmi fészékbe, Bécs közelébe, a szép mayerlingi kastélyba.* Rudolf ezt a kérést annál szívesebben teljesítette, mert amint mondani szokták, Mayerlingben más vasat is tartott a tűzben: *viszonya volt Dauer erdővéd feleségével, egy parasztszépséggel.*

A mayerlingi falak tehát tanúi voltak a két szerelmes búcsújának, amelyről azt lehet mondani,

hogy örökrészoló búcsújok volt. Amikor ennek a szomorú szerelmi kettősnek az utolsó akkordja elhangzott és az éjtszakai homályban elenyésztek az utolsó szavak,

egy fehér árnyék siklott végig a kerten, be a kastélyba, visszatérve abba a szobába, amely elmúlt boldogságának színhelye volt: Vetsera Mária. Másnap megmérgezve találták, a mérget valószínűleg elutazása előtt Bécsben szerezte.

Sainos, ez csak első felvonása volt a drámának!

Rudolf megszabadulva Vetserától, mint vérbeli Don Juan, *rögtön a másik szerelmese iránt érdek, lődött.* Miután a férjet valami ürüggyel eltávolította, elindult, hogy a nőt fölkeresse. A férj azonban, aki már *többször megkérte Rudolfot,* szüntesse be érdeklődését, *gyanút fogott és ahelyett, hogy tényleg eltávozott volna, visszatért és elrejtőzött a bokrok között.*

Bizalmatlansága igazolódott; csakhamar férfi lépéseket hallott: a főherceg volt. Egy éles balta, vagy egy jó fegyver megtette a többit, csakhamar vértől piroslott a hó. Következő reggel az erdővéd lakásának közelében szétloccsant koponyával találták meg Rudolfot.

Akármilyen valószínűtlennek is látszik, ha hinni akarunk a rendelkezésünkre álló szavahihető tanúknak, *Rudolf és Vetsera halála között nem volt semmiféle összefüggés. A két haláleset egy szerre történt, íme ez minden, sőt föl kell tennünk hogy a főhercegnek sejtelve sem volt a leány két ségbeesett elhatározásáról; akármilyen élvhajhászó ember volt is, nehéz föltételezni róla. hogy új győ-*

nyörök után szaladgált volna két lépésnyire egy még ki sem hűlt holttesttől Azonkívül megállapított tény, hogy

a bárónó halála több órával megelőzte a trónörökösét;

legalább ezt magam is többször hallottam a császár háziorvosától, dr. Kerzltől, aki, amikor ezt mondta, elődje, dr. Widerhofer határozott megállapítását idézte.

Dr. Wilderhofer pedig véleményét *a két holttest fülboncolására alapította, amelyen maga is résztveti.*

A kettős tragédiának volt egy epilógusa: néhány nappal később az erdő egy elrejtett zugában homlokán hatalmas lyukkal megtalálták az erdővéd holttestét.

Rudolf trónörökös halálának ez a magyarázata, akár elfogadjuk, akár nem, a legmagasabb körökben hiteltre talált, úgy Ausztriában, mint a külföldön.

Ezeknek a tanuknak a sorában

szabad legyen idéznem Eugénia császárnét.

Íme, azok a személyes emlékek, amelyeket ebben a tekintetben módomban van elmondani:

1906-ban, Ischlben, amikor a zuhogó eső arra kényszerített bennünket, hogy hazatérjünk, a császárné, titkárja. Franceschini-Petri és én a császárné szállásán beszélgettünk. A társalgás, miután többféle tárgyat érintett, *a mayerlingi katasztrófára terelődött.* Eugénia élénksége erre a témára megkét-szereződött. Erősen állította, hogy Rudolf tragikus vége a lehető legnagyobb szerencsétlenség volt nemcsak a császár, hanem Ausztria szempontjából is.

Ebben a pillanatban megkockáztattam egy közbevetést és megkérdeztem:

— Komolyan hisz Felséged abban, hogy a trónörökös öngyilkos lett?

— Soha sem hittem egész életemben! — felelte ő. — Gyilkos áldozata lett. Ezt szegény anyjától tudom. Egyébként, amikor valaki olyan nagy kópé, és olyan nagy Epicureus, mint ő volt, az nem veti végét önként napjainak. A halálnak ezt a nemét a stoicusoknak szokták meghagyni. Ha semmi más, ez a meggondolás végét vethetné az öngyilkosságról szóló legendának.

Ekkor ezt kérdeztem:

— Ebben az esetben mivel magyarázza Felséged azt, hogy *a hivatalos magyarázatban hazugságot táltaltak föl?*

Néhány pillanatnyi gondolkozás után a császárnő ezt felelte:

— Kétségtelen, hogy valamilyen *dinasztikus tekintet játszott itt szerepet*. Annak a megítélése viszont, hogy ezek a tekintetek megérdemelték-e, hogy ekkora jelentőséget tulajdonítsanak neki és ilyen arányú hazugságot építsenek föl a kedvéért, az már más kérdés, ami fölött vitatkozni lehet.

**úgy látszik, a császárné véleménye meg-
egyezik a Ferenc Józseffel, aki a véres
tragédia után így kiáltott föl:**

**— Szegény fiam! Úgy végezte, mint egy
suszterlegény!**

Ez a hirtelen vég, amely olyan gyors, váraiban és egy császárság örököséhez annyira méltatlai volt, gyászba borította az uralkodó családot és a birodalom népének minden osztályát. Az uralkodó aki sokkal jobban meg volt rendülve, semhogy azt

el lehetne mondani, csak hosszú idő múlva, törődött bele a dologba, *azt nem merném mondani, hogy valaha is felejtett volna. Ami a császárnét illeti, a csapás túlságosan kíméletlen volt az ő erőihez viszonyítva, soha sem, épült ki belőle.*

E haláleset következtében a trónöröklés a császár öccsére, Károly Lajosra szállott, majd ennek az 1896-ban bekövetkezett halála után Károly legidősebb fiára, Ferenc Ferdinándra.

Ferenc Ferdinánd

kétségtelenül *legjellegzetesebb személyisége volt a császárságnak.* Az első szempillantásra rokonszenvet ébresztett. *Magas, nyúlánk, szép ember volt, sima es komoly modorú, tökéletes úriember, minden látszat szerint eszményképe a trónörökösöknek, aki a sorsától ajándékkul kapta mindazokat a képességeket, amelyek szükségesek voltak arra, hogy becsülettel hallhasson föl ősei trónjára.* Arcában legszembeötlőbb volt a szép, átlátszó kék, nagy szeme, amely figyelmesen szegeződött mindig a vele beszélőre, lánghatásával megzavarva azt, aki vele szemben állott.

Az a tudás mennyiség, amelyet neveltetéséből hozott magával, nem volt jelentékeny, a tanulás az ő fiatalságában sem játszott nagyobb szerepet, mint öcscsei életében. De ellentétben a többi főherceggel, ő hamarosan észrevette a tudásában levő hiányokat és mint a teknősbékával versenyző nyúl, amelyik ráeszmélt arra, milyen hibát követett el, amikor előretörés helyett a harmatos fűben heverészett; rajta volt, hogy ezt a mulasztását pótolja. Autodidakta lett belőle.

Alkalmam volt arra, hogy jó korán *közvetlen közelről megismerjem* Ferenc Ferdinándot,

Ifjúságom idején Csehországban, Budweisban ő vezényelte a 38-ik gyalogos dandárt,

én pedig mint hadnagy, tagja voltam a vezérkarának.

A szolgálati időn kívül, amikor dolgom volt vele, *vendége voltam asztalánál is*, ahova sokszor meghívott, ugyanúgy, ahogyan sétakocsizásaira is. elvitt magával, ő hajtott és én mellette ültem. A vadászat mellett a kocsihajtás volt a kedvenc sportja. *Evvel szemben a lovaglásban soha sem volt erős, ellentétben Ferenc Józseffel, aki késő öregségéig rendkívül jó lovas volt.*

Ferenc Ferdinánd *figyelemmel kísérte a egész politikai irodalmat. Szenvedélyesen foglalkozott evvel a tudománnyal és a végletekig menő figyelemmel kísérte azokat az eseményeket, amelyek a belföldön és a külföldön történtek.*

Mint a federalizmus törhetetlen híve, bátran hangoztatta, hogy a dualizmus idejét múlta és hogy ez a szüette, összeomlással fenyegető épület nem lehet tovább a Hasburgok sorsának mentsvára.

1895-ben egy este a főherceg az első betűtől az utolsóig kifejtette előttem a maga elméleteit és terveit. Arról álmodozott, hogy teljesen újjáépíti a monarchia alkotmányát és Ausztria-Magyarországból olyan országot alkot, amely kicsinyített mása lesz az észak-amerikai Egyesült-Államoknak. Az Egyesült-Államok a trónörökös véleménye szerint, bár szintén nélkülözötte az egyneműség előnyét, ezt a hátrányi bőven helyrebillentette tagadhatatlan hatalmával és tényleges erejével. Amikor az előadás idáig érkezett, megengedtem magamnak a főherceggel szemben azt az ellenvetést, hogy én ellenkezőleg úgy találom, az Egyesült-Államok egyneműsége tökéletes, tekintettel

arra, hogy ez az ország megalakulásának az első pillanatától kezdve olyan tapasztó anyaggal rendelkezett, amely minden próbát kiállt. És ez a tapasztóanyag volt: *az angol civilizáció*, amelynek a túlsúlya ezen a vidéken elvitathatatlan volt. *Mi azonban, tettem hozzá, nem rendelkezünk semmi olyasmivel, ami ezzel egyenlőrangú volna.*

— **És a németek? — kiáltotta hevesen a főberceg. — Ansztria németsége?**

Rögtön fölismertem, hogy a kérdés mesterséges heve és kiszámított hangsúlya csapda volt; megsejtettem, hogy ő maga az, aki érvelésének az erejében kételkedik. Úgyes visszavonulásképen ezt feleltem:

— A németség akkor sem tudta megalapozni vezető súlyát a monarchiában, amikor 1866 előtt egészen bizonyosan számíthatott többi testvére támogatására. Hogyan érhetné el ezt a célt most, amikor gróf Taafe módszere rendszeresen megfosztotta őt jogaitól, *a birodalom keleti fele pedig kezén, lábán megkötözve ki van szolgáltatva a magyaroknak? Nagyon félek, hogy a német hegemoniát semmiesetre sem lehet nálunk békés eszközökkel helyre, állítani!*

— **Akkor megcsinálom ezt erőszakkal — kiáltotta Ferenc Ferdinánd, kinek az arca egyszerre elsötétedett. — Hamarosan meg fogom találni azt a radírgumit, amely alkalmas lesz arra, hogy vele Magyarországot eltüntessem a monarchia térképéről.***

* Az emlékiratnak ez a szenzációs részlete teljes meztelenségében megmutatja, hogy Ferenc Ferdinándnak milyen szándékai voltak velünk, magyarokkal szemben. A főcél, amely előtte lebegett: a Habsburg-ház jövőjének és hatalmának biztosítása volt. A dualizmus, amely legalább látszatra és félig-meddig érvényesítette az ezeréves Magyarország történelmi jogait,

úgy látszott, ezek a szavak megnyugtatták a főherceget. Asztalhoz ültünk és a társalgás különböző témák körül forgott. A dîner azonban csak szélcsendet jelentett. *A vihar újra teljes erejével kitört, amikor az asztaltól fölálltunk.* A főherceg újra ott vette föl a fonalat, ahol elejtette és politikai programjának fővonalait olyan meglepő tisztasággal

a maga bátoratlan tökéletlenségében is vörös posztó volt a szemében. Ebben teljesen egyetértett a könyv írójával és azokkal az udvari körökkel, amelyeknek a fölfogását a Margutti könyve visszatükrözi. A dualizmust tehát félre akarja dobni, hogy a németiség vezető szerepének biztosításával federalizmust állítson a helyébe. Avval maga is tisztában van, hogy ez nem lehet szépszerével, azért keresi azt a „radírgummit”, amellyel Magyarországot ki lehet törölni a monarchia térképéről, hogy azután — amint ezt az alább következő sorokban a Margutti könyve is részletesen elmagyarázza — korcs, törpe államokat teremtsen a helyébe. A sors megdöbbenő iróniája, hogy a história nem Magyarországot, hanem Ausztriát és a Habsburg-birodalmat radirozta ki Európa térképéről. Ez azonban nagyon szomorú elégtétel a mi számunkra, hiszen a monarchia többi részével együtt Magyarország kétharmad-része is eltűnt a mappáról. Margutti a most következő részekben elmondja, hogy a hozzáérkezett hírek szerint később, lehiggadt fejjel, maga a trónörökös is kételkedni kezdett abban, hogy terveit meg tudja-e száz százalék erejéig valósítani. Ez azonban még ha igaz volna is, — amiben Margutti, Ferenc Ferdinánd alapos ismerője kételkedik, — nem változtat azon a tényen, hogy Magyarország államiságának és történelmi jogainak súlyos próbája lett volna az ő uralomra jutása. A magyar közvélemény ezt eddig is egészséges ösztönrel sejtette, mindig úgy érezte, hogy Ferenc Ferdinánd személyében a leendő magyar király a legnagyobb és a legveszélyesebb ellensége. Ezt a szomorú igazságot azonban soha senki sem tárta elbünk olyan megdöbbenően nyersen, mint a Margutti könyve. (*A fordító.*)

fejtette ki előttünk, ami megmutatta, mennyire honos ebben a tárgyban.

— Hogyan tudnak a mérnökök megfelelő szilárdságú betont kapni? — kérdezte. — Azzal kezdik, hogy a szikladarabokat és a nagy köveket összetörik, hogy a cement megfelelő módon közéjük hatolhasson és a magába ágyazott darabocskákat korlátlan időig tartó egynemű anyaggá foglalja össze. Nos, az olyan államban, mint a mienk, pontosan ez az eljárás követendő. Ha az ember azt akarja, hogy a központi hatalom jogát éreztesse a részekkel és a részeket a kívánt ^egységbe olvassza, elsősorban az szükséges, hogy ezek a részek minél kisebbek legyenek. Ebből a célból Magyarországból négy töredéket csinálók; Csehországból kettőt, Galíciából kettőt és a többi országrészből annyit, amennyi szükségesnek látszik. Minden résznek teljes hatalma lesz belső ügyeinek intézésére, azonban ami a hadsereg, a külügy és a központi igazgatás kérdéseit illeti, teljesen alá kell magukat vetniök a központi kormányzatnak, amelynek a nyelve kizárólag német lesz. Ez a nyelv aztán lassan, lassan, észrevétlenül szülői öröksége lesz a szövetségben résztvevő népek mindegyikének, tartópillérje közös civilizációjuknak. Azt hiszem a céloom teljesen kivihető.

Miután mindannyian hallgattunk, a főherceg még több hévvel folytatta:

— Tisztában vagyok azzal, hogy a magyarok minden erejükből védekezni fognak, unguibus et rostro. Ellentállásukat beillesztettem a terveim közé. Nos hát újra, még egyszer karddal kell majd meghódítani Magyarországot. Nem látom, hogyan lehetne elkerülni ezt a szükségességet.

Később az a hír jutott el hozzám, hogy Ferenc Ferdinánd nagyon is sok vizet öntött a borába és nagyon *sokat enyhített az elméletén*; abban az arányban, ahogyan a tapasztalat ólomsúllyal nehezedett a képzelete szárnyaira, lassanként mérsékelte önmagát és a federalizmus követeléséről leszállt a trializmus, azután pedig a dualizmus álláspontjára. *Én a magam részéről nem adok hitelt ezeknek a híreszteléseknek*, mert ha visszaemlékezem egy nnszélgetésre, amely 1913 nyarán folyt le közöttem és a főherceg között, meg kell állapítanom, hogy később bár több súlyt tulajdonított az eléje tornyosuló nehézségeknek, továbbra is megmaradt a tizennyolc esztendővel azelőtt kovácsolt tervek mellett. Ebben az időben így nyilatkozott előttem:

— *Életre-halálra híve vagyok a federalizmus eszméjének; ha valami megmentheti még a monarchiát, akkor ebben az irányban kell keresni a szabadulást. A dualizmus a mi időnkben teljesen elévült; a képtelenségek és a lehetetlen dolgok közé tartozik.*

Már most, ha Ferenc Ferdinándot figyelemmel kísérjük a gyakorlati politika terén, a ő számára épen úgy, mint a császár számára *a szárazföldi és a tengeri haderő játszott a elsőrangú szerepet az állam életében* és adta meg a nagy építmény alapkövét. 1906 őszén, szemben az európai helyzet fenyegető voltával ő volt az, aki minden erőt mozgósított abban az irányban, *hogy az osztrák hadsereget reorganizálják* és hogy a hadsereg kereit megújítsák. Másrésről joga volt arra, hogy hangos szóval beleszóljon ezekbe a kérdésekbe, meri szerette a katonákat és mindig ellene volt annak, hogy meggyötörjék őket.

Egy este, amikor a nagy gyakorlatokat vezető

Konrad parancsai szerint *a tisztek haszontalanul kimentették az embereiket*, így tört ki:

— *Mire való az, hogy a csapatokat megtanít-
sák arra, hogyan kell meghalni? Ennek a szükségét
egyáltalában nem látom be; ha egy napon meg kell
halmok, ez akkor lesz, amikor a hazájukat keil
megvédelmeznüük. Ostobaság, hogy már előre meg-
öljék őket!*

Ezek miatt az érzelmek miatt népszerű: volt a
hadsereg előtt, a haderő egy emberként tapsolt, neki,
amikor kinevezték a hadsereg és a tengerészet leg-
főbb felügyelőjévé.

Ami a külpolitikát illeti,

**Ferenc Ferdinánd tervei többé-kevésbbé
Oroszország felé irányítottak; ennek oka
talán az a titkos összefüggés volt, amely az
ő belső egyénisége és az orosz autokratiz-
mus között mutatkozott;**

bárha másrésről elég intelligens volt ahhoz, hogy
ezt a rendszert csak cum grano salis fogadja el.
Akárhogy is volt, az, amire mindig visszatért, *a
három császár szövetsége volt*, minden erejét arra
fordította, hogy megvalósítsa ezt az ideált. Azonban
a tett és a gondolat messze esik egymástól. II. Mik-
lós, a fiatal orosz cár, akiről azt hitte, hogy segítő
társa lesz, az ellenséghez pártolt át és Franciaor-
szág karjaiba vetette magát. Ferenc Ferdinánd méltat-
lankodása mélységes volt és ennek a méltatlankodás-
nak a következő szavakban adott kifejezést,
amelyeket 1895-ben hallottam tőle:

— **Nem ostoba és fölháborító-e az a maga-
tartás, amelyet ez a zöld csórú tanúsít?
Olyan vastag hályog van a szemén, hogy
nem tudja meglátni a saját érdekeit? Ez
olyan játék, amit még nagyon drágán fog
megfizetni; olyan drágán, hogy egyszer
majd a bőrét hagyja ott miatta! Mert a Ro-**

**manovok hatalma agyaglábakon nyugszik
s a francia szabadkőművesekkel barátkoz-
va, Miklós maga alatt vágja a fát.**

Azonban akármilyen keserű volt is a pirula, le kellett nyelnie; ami egyébként nem ment minder arcfintorgatás nélkül; a főherceg kimaradván a játékból, sarkon fordult és II. Vilmos és Károly román király felé igazodott.

Az a közeledés, amelyet a két uralkodónak fölkinált, sokkal ragyogóbb volt, semhogy azok fo]ne fedezték volna annak az előnyeit. *Érdekeik szolgálatában azért kézzel-lábbal belekapaszkodtak Ferenc Ferdinándba; ami nem volt hiábavaló dolog, mert elérték céljaikat.* Ez nem sikerült nekik az első csapásra és minden komoly nehézség nélkül; a német császár különösen sokszor kísértésbe eseti, hogy a nyelet a veszett fejsze után dobja és abba hagyja a vállalkozását. *Vilmos császár tényleg soie előre nem látott ellentállásba ütközött, aminek íme a magyarázata:*

Ha Ferenc József császár a maga békeszeretében le is vonta 1866 konzekvenciáit és minden fenntartás nélkül elismerte a félelmetes német birodalmat, *ugyanaz a nézőpont tökéletesen ellen* étbe a volt a Ferenc Ferdinánd fölfogásával, aki teljesen ellentétesen vélekedett.*

Az ő számára csak legitim és bitorló uralkodók voltak. Szerinte legitim uralkodók voltak az osztrák Habsburgok, bitorlók a porosz Hohenzollernek.

Attól, hogy a Hohenzollerneket betolakodóknak tekintse addig, hogy rossz szemmel nézze őket, már csak egy lépés volt. Velük szemben nem egyszer élesen nyilatkozott meg a temperamentuma és maró megjegyzéseket kockáztatott meg a címükre. Erre száz közül íme egy példa:

— *Micsoda furcsa ötlet volt ösömtől, I. Ferenc-től* — mondotta egy rosszkedvű pillanatban, — *hogyan egy szép napon lemondjon a történelmi német-római császárságról, azért, hogy helyette a semmitmondó osztrák császári címet vegye föl?! Azt mondták nekem, hogy ez a korona jelképes volt, épen úgy, mint a jeruzsálemi királyság, amelyet a császáruk még a mai napig visel. De ha I. Ferenc és utódjai nem fosztották volna meg magukat a német császári címtől, nem hiszem, hogy I. Vilmos és Bismarck elég merészek lettek volna egy napon ahhoz, hogy ezt a rangot fegyverrel a kezükben vegyék el a nagybátyámtól;* egész Németország a nyakukon lett volna emiatt! Bizonyítéka ennek, hogy 1848-ban IV. Vilmosban volt annyi tapintat, hogy bár ebben az időben már nem létezett német császár, visszautasítsa a neki följánlott német koronát, azért, mert ehhez a koronához teljes joguk volt a Habsburgoknak, akik azt hat évszázadon keresztül viselték.

Ferenc Ferdinánd azonban nem elégedett meg ennyivel. Epéje túlsordult. Sarcasmusokban tört ki és mérges, keserű kritikával fordult Rechberg ellen, aki 1863-ban Ausztria külügyminisztere volt is szánalmas és kerékkötő szerepet játszott a frankfurti szövetséges kongresszuson, *kislelkűségében megakadályozván Ferenc Józsefet abban, hogy elfogadja a német császári címet,* amelyet a Poroszország kivételével egybegyűlt német uralkodók följánlottak neki.

— *Ez a gyáva Rechberg! ez a kócpolyáca! hogy lehetett valaki ennyire gyáva!* Ha a mi császáruk, anélkül, hogy Poroszország beleegyezésére várt volna, elfogadja, hogy német császárrá kikiáltsák, I. Vilmosnak és az ő mindenható Bismarckjának nem lett volna egyéb lehetőségük, minthogy visszabújjanak az odújukba. *Abban az időben minden*

tromf a nagybátyám kezében volt; de azok a buta tanácsadók megfogták a kezét és kényszerítették arra, hogy elveszítse a játszmát. Sírni volna kedvem, amikor erre gondolok! Ez nagy szerencsétlenség volt mindannyiunk számára. Most kezdjük megfizetni a Frankfurtban elkövetett hiba árát és nagyon csalatkoznék, ha végeredményben nem ez a hiba okozna a katasztrófánkat.

Ezek az utolsó szavak arra céloztak, hogy a monarchia keretén belül az osztrák-németek befolyá, sukat veszítették azóta, hogy a Német-birodalomból kirekesztették ö"et. A végérvényes szétválás után ez a befolyás a valóságban semmire olvadt, nem ír szólva arról, hogy a Német-birodalom keretén belül is a porosz befolyásnak a főherceg véleménye szerint nem lehetett más vége, csak szerencsétlenség.

— A porosz módszer ostorcsapásokkal kényszeríti Németországot a gyors fejlődésre, azonban ez a haladás túlságosan gyors és rohamos. Az ilyen hajszá végeredményben nem ér semmit, mert a szomszédok előbb meglepődnek, azután kezdik kényelmetlenül érezni magukat, majd nyugtalanodni fognak, végül pedig mindannyian összefognak ellene. Ennek automatikusan így kell történnie.

A főherceg szószerint ezeket mondta.. Az ő véleménye szerint egy olyan államszövetség, amelynek az élén Ausztria áll, ugyanezt a fellendülést idézte volna elő Németországban. Amit Németország elvesztett volna a gyorsaságban, azt visszanyerte volna a szolidságban és a biztonságban. Eszerint az elmélet szerint a Habsburgok gyengébb keze megengedte volna azt, hogy az egyszerű, természetes fejlődés erői szerephez jussanak, a német állam pedig átengedve magát minden társadalmi

szervezet természetes törvényeinek, a régi világ nemzetei között önmagától foglalta volna el azt az előkelő helyet, amelyre öt belső értékei érdemessé tették.

Azonban még akkor, ha Ferenc Ferdinánd elhelyezkedett is Németország későbbi fejlődésének a nézőpontjába, úgy találta, hogy Poroszország túlságosan elterjeszkedik Németország keretein belül. Véleményének kifejezésére a következő képet használta:

— **Ahogy az emberi testben valamelyik szervnek a túlságos kifejlődése betegséget, sőt néha halált von maga után: ugyanúgy az államoknak egy ilyen szövetségében, ha valamelyik túlhajtott mértékben fejlődik, hamarabb vagy később az összesség romlását okozza. Ezek a beteges túltengést mutató szervek a Németbirodalomban Poroszország, nálunk Magyarország. A magyar nemzet — ha nem lesz olyan erő, amely a maga rangjára vesse vissza, — meggyőződésem, tönkreteszi a monarchiát.**

Ferenc Ferdinánd ezekből az aggodalmakból kifolyólag érzett olyan megátalkodott ellen-szenvet, sőt gyűlöletet a magyarok iránt.

Teljesen pártatlanul* és reméljük, eléggé szemlélőleg így foglalhattuk, össze azt a fölfogást, amelyet Ferenc Ferdinánd a jövő misszióját érintő dolgok tekintetében vallott. Fölfogásának érvényt is tudott szerezni és a külföldnek is számolnia kellett terveivel. II. Vilmos, amint ezt már említettük, kibékült vele. Miklós cár maga is kénytelen

* Alkalmunk volt már néhányszor rámutatni, a szerző a tárgyilagosságra való tiszteletreméltó törekvése mellett meglehetősen egyoldalúan és igazságtalanul ítéli meg a magyar kérdést. *(A fordító.)*

volt közeledést keresni hozzá, legalább is félhivatalosan. Franciaország és Itália figyelmes, sőt nyugtalan szemmel kísérték a főherceg minden lépését és cselekedetét.

Ennek a bizalmatlanságnak alapos okai voltak, mert Ferenc Ferdinánd nem keztyűs kezeket nyújtott a latin nemzetek felé. Szélsőséges katolicizmusa, túlzó klerikálizmusa arra ösztönözték, hogy ferde szemmel nézze az olaszokat és szívesen meghallgassa Conrad generálisnak a preventív háborúra irányuló terveit. Ez az ország különben az ő számára az öröklött ellenség volt, ellenséges indulatát a római nagykövet és az innsbrucki, trieszti és zárai kormányzók jelentései állandóan táplálták.

Ami Franciaországot illeti, *Ferenc Ferdinánd sohasem bocsátotta meg neki, hogy ő ütötte az első rést az osztrák Bastille-on.*

— *A magentai és szolferinói ágyúk kondítóták meg először a monarchia fölött a lélekarangot — mondotta — és Franciaország volt az, aki mink ezt a szép koncertet rendezte.*

Később, 1909-ben, visszatérve ugyanerre a témára, egy villásreggeli inán, amelyre néhány meghívott vendége volt. a Belvedere-palotában, így kiáltott föl:

— **Franciaország még mindig úgy találja, hogy kevés babért aratott, folytonosan keresztezi az utunkat és hiteget bennünket. Nem veszik észre, hogy elárasztja Oroszországot pénzzel és mindenféle készlettel, azért, hogy Oroszország képes legyen nekünk megadni a kegyelemdőfést? A legrosszabb azonban a dologban az, hogy szünet nélkül**

megtölti az orosz politikusok zsebét, hogy azok adott pillanatban úgy cselekedjenek, ahogyan neki tetszik, akár akarja a cár, akár nem.

A főhercegnők ezeket a szavait sohasem tudtam elfelejteni. Nem a legjobb magyarázat-e ez azokra az elsietett intézkedésekre, amelyeket *Szuhomlinoff orosz hadügyminiszter alkalmazott 1914 augusztusának a kritikus napjaiban?*

A trónörökösnek ilyenek voltak tehát az érzései Oroszország és Franciaország irányában. Egyéni értékének nem utolsó jele, hogy a francia közvélemény, amelyben olyan nehéz érdeklődést felébreszteni és amelynek az érdeklődését még nehezebb ébren tartani, állandó figyelemmel kísérte Ferenc Ferdinánd személyét. Párizsi szájából származnak a következő szavak, amelyek aranyérmére véssett arckép módjára jellemzik a trónörökös egyéniségét:

— Ő lesz Ausztriának a XI. Lajosa.

Minden előjel: neveltetése és alkalmatossága, intelligenciája, ítélőképessége azt jósolta, hogy a főherceg értékes munkatársa lesz nagybátyjának. Azonban éppen abban az időszakban, amikor a császár kora ezt a munkasegítséget szükségessé tette volna, közbejött egy esemény, amely mindent elrontott, amely örökre elrontotta a trónörökös dolgát az uralkodónál:

közbejött egy asszony.

A trónörökös 1891. év tájékán Frigyes főherceg feleségének, Izabellának a szalonjában megismerkedett a főhercegnő egyik udvarhölgyével.

Ez a hölgy: Xchotek Zsófia grófnő, olyan heves szenvedélyt ébresztett benne, hogy a trónörökös kifejezésre juttatta azt a megmásíthatatlan szándé-

kát, hogy feleségül akarja öt venni. Míg az egyik oldalról a trónörökös fejesen ragaszkodott ehhez az akaratához, a másik oldalról

az uralkodó hasonló nyakasan kitartott a magáé mellett s úgy ítélve, hogy Ferenc Ferdinánd terve képtelen szörnyűség, a maga hozzájárulását megtagadta a irigyhez.

Csak tíz esztendő múlva törődött bele a trónörökös morganatikus házasságába. Ahhoz, hogy elhatározása ilyen irányban megérlelődjék szükség volt arra, hogy *Erzsébet királyné állandóan ostromolja könyörgéseivel s később II. Vilmos császár is hasonló irányban érvényesítse a maga befolyását. Mellékesen megjegyezve a német császár evvel a magatartásával szerelte le Ferenc Ferdinánd makacs ellenszenvét s állította őt saját érdekeinek a szolgálatába.*

Miután a trónörökös ünnepélyesen lemondott születendő fiainak a trónöröklési igényéről, Chovek Zsófia, hercegnői rangra emelve, belépett azoknak a jogoknak és kiváltságoknak az élvezetébe, amelyeket a morganatikus házasság biztosított számára.

Bármilyen boldog is volt ez az egyesülés, amelyből egy leány és két fiú született, maga

a házasság végzetes kihatással volt a Habsburg-ház virágzására, sőt létezésére.

Mert a trónörökös a házasság következtében már az első időtől kezdve nagyon ferde helyzetbe került; a jövő pedig határozottan fenyegetően alakult. *Miután Magyarországon, bárki is volt a király felesége, az a királyné jogait teljes mértékben gyakorolta, a magyarok számára jó alkalom kínálkozott szeparatista törekvéseik végrehajtására. El lehet képzelni, milyen erjedésbe jött volna minden Budapesten a koronázás napján!* Más részről

a hercegasszony mértéktelen ambíciói

nem voltak alkalmasak orra, hogy a helyzet nehézségeit csökkentsek. Távol attól, hogy megelégedjek avval a félhomállyal, amelybe házassága állította, *ez az asszony nap módjára akart ragyogni a férje mellett s minél tökéletesebb nagyságra vágyakozott.* 1906 júniusában, amikor Ferenc József a csehországi Reichenbergbe utazott, egy kiállítás megnyitására, az udvari vonat pihenőt tartott Benschauban. A trónörökösne férje társaságában elhagyta a környéken fekvő lakóhelyét, Konopistot, hogy az uralkodó üdvözlésére siessen. Ekkor alkalmas volt arra, hogy a

saját szememmel megfigyeljem az ambíciózus hercegasszony fondorkodásait.

A császár elég hosszú beszélgetésre fogadta magánál a trónörökösöt és a feleségét, ennek a során mindenki megfigyelhette, hogy *a hercegnő milyen erőlködéssel igyekezett fölkelteni maga iránt az uralkodó figyelmét s megnyerni annak a jóakarátát. Ezt a fránya nagybácsit azonban nem volt könnyű dolog befogni!* A hercegasszony hiába pazarolta fáradságát. Mi pedig, amikor visszaszálltunk vagonjainkba, azt kérdeztük magunktól, milyen szerepet játszik majd ez az asszony, ha fölemelkedett a trón lépcsőjéhez; nem egy aggodalmas jóslatot hallottam ebben az irányban.

Gróf Paar, aki optimistább volt, mint mi, megnyugtatót bennünket:

— **Nem fog több vizet zavarni — így vélekedett — mint II. Viktor Emánuel olasz király morganatikus felesége, Mirafiori grófnő, akinek a létezéséről nem is tudott a világ.**

Hogy ez a kijelentés, amelyben különben sem-

mi rossz szándék sem volt, eljutott-e a trónörökös-né füléhez, nem tudom. Egy napon azonban, amikor későbbi időkben szolgálati ügyben jelentkeztem a Belvedereban, a főhercegeasszony hivatott és közel lépve hozzám, szemtől-szemben ezt mondotta:

— Gróf Paar párhuzamot vont köztem és Mirafiori grófnő között; ezt tudom. Mondja meg neki, hogy ez az összehasonlítás sántít és nagyon haragszom érte. Mert gróf Paar elfelejti, hogy az én születésem és a Mirafiori grófnőé között olyan különbség van, aminek a számonkívül hagyását nem tűrhetem. Pfuj! Én nem vagyok Mirafiori grófnő és nem is leszek soha!

Amint látni lehet, Hohenberg hercegnő ezúttal levetette álarcát; azonban több más alkalommal is világosan kifejezésre juttatta, hogy milyen irányba törnek az ambíciói.

Úgyannyira, hogy a császár elméjében gyanú ütött tanyát és nem távozott onnan többet. Az a gondolat, amely az uralkodó álmatlan éjtszakáit megkísértette, a következő volt: *úgy gondolta, hogy ez a becsvágyó emberpár, nem mondva, le arról, hogy idősebbik fia számára igyekezzék a trónt biztosítani, nem fog visszariadni semmitől, hogy érvénytelenítse azt az ünnepélyes esküt, amelyről fentebb beszéltünk. Miután Ferenc Ferdinánd és a római kúria között kitűnő viszony volt, egy ilyen kísérlet magában véve nem látszott lehetetlennek; annál is inkább, mert már most is merültek föl bizonyos kétségek s*

egyes kánonjogi tudósok, közöttük Mgr. Mayer udvari lelkész arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a trónörökös leendő gyermekei örökösödési jogáról lemondó eskü érvénytelen, mert azt akkor még nem létező személyek nevében tették le.

Az uralkodó, akinek semmi sem feküdt a szívében jobban, mint a családi vér tiszta megőrzése, reszketett ezekkel a rémképekkel szemben, *Ferenc Ferdinánd, pusztá megpillantására úgy találta, hogy megmagyarázhatatlan rossz érzés és szokatlan izgalom vesz erőt rajta. Ilyenkor azután tragikomikus helyzet állt elő: Ferenc József parancsoló modor mögé rejtette a félelmét, Ferenc Ferdinánd pedig száraz és nyers modorral leplezte a zavarát.* Értethető, hogy amikor ilyen kölcsönös feszélyezettséggel álltak egymással szemben, ezekben a beszélgetésekben nem volt sok mulatságos vagy szórakoztató; ezért aztán csak a legszükségesebb érintkezésre szorítkoztak egymással szemben.

Hohenberg Zsófia kétségtelenül az agent provocateur szerepét játszotta mindezekben a dolgokban, ő volt az, aki férjét rávette, hogy a császárral nagyhangon beszéljen.

— **A császár már öreg és gyöngé — ismételtette szüntelenül — nem látod, hogyan hanyatlanak a képességei napról-napra?**

A jó békesség kedvéért Ferenc József megint csak kapitulált, alkalmazkodva ahhoz a szabályhoz, amely annyi szerencsétlen férj irányelve: „Anything for a quiet life.” (Mindent a nyugodt életért!)

„Két kormányos elsülyeszti a csónakot” — mondja egy török közmondás. Két kocsissal a bakon az állam szekere sem haladt jobban előre; mert ha a császár de facto császár maradt is, a maga részéről Ferenc Ferdinánd is tekintélyes befolyással rendelkezett, s anélkül, hogy valamilyen hatáskörrel ruházták volna föl, anélkül, hogy akármilyen felelősséget viselt volna, beleütötte az orrát minden intézkedésbe, ezt a rendelkezést meghiúsítva, azt késleltetve, egyszóval beavatkozva a legfontosabb és legtitkosabb dolgokba. Hohenberg Zsófia ahelyett, hogy zabla lett volna, sarkantyú volt a szá-

mára. Ez az asszony, aki típusa volt az óvatosan becsvagyó és nagyszabásúan kacér nőknek, napról-napra nagyobb befolyást nyert a főhercegre; ő keverte mindenben a kártyákat. Meg lehetne neki bocsátani, ha ez legalább az állam érdekében történt volna, a hercegnő azonban csak saját érdekeit és önző céljait követte. A trónig akart föl-emelkedni.

Erölködései részben sikerrel járlak. Személyét rá tudta kényszeríteni a szász, a román, majd később a berlini udvarokra, gőgös orra legalább ezeken a helyeken élvezhette a hódolat tömjénjét. *Bizonyos fokig így be tudta csapni a világot s úgy tudta föltüntetni önmagát, mint a férje egyenrangú társát.*

Ennek a fényes képnek azonban meg volt a maga árnyoldala is. Amint visszatért a monarchia határai közé, hogy úgy mondjuk, újra Hamupipőke lett belőle és hiába kísérletezett nagyratörő álmainak a megvalósításával. A közvélemény, azzal a helyes érzéssel és csalhatatlan ítélettel, amely jellemezni szokta, továbbra som látott benne mást, mint egy

„balkézre elvett főhercegné”-t,

miután pedig ennek a főhercegnőnek érdemei nem voltak, *elkerülték és messzire futottak tőle.* Hohenberg Zsófia, akit a császár időközben hercegnői rangra emelt, emésztődött emiatt és várta az *elégéssel idejének a megérkezését.*

Erre áhított alkalom következett 1914 júniusának a végén, amikor Ferenc Ferdinánd az ott rendezett nagygyakorlatok megsejmlélésére Boszniába utazott. Ha sikerül a férjét rábírní, hogy a tartomány fővárosában, Sarajevóban, bizonyos idői töltsön, a hercegnőnek nyert ügye van, mert az urai ott fölkeresheti és módja nyílik arra, hogy jövő dicsőségének teljes ragyogásában parádézzék a trónörökös oldalán.

Ferenc Ferdinánd nem akadékoskodott s katonai irodája ezen az alapon dolgozta ki az utazás programját.

Ki dühöngött emiatt? Az agg uralkodó, aki kifejezetten megtiltotta, hogy az ilyenfajta ügyekben az ő hozzájárulása nélkül határozzanak.

Ők azonban már Boszniában voltak, amikor a dologról értesült s egyetlen bosszúja az a terv volt, hogy *elkerüli a trónörökös*t, majd ha visszaérkezik s ebből a célból rögtön Ischlbe utazott.

1914 június 28-án a kora délutáni órákban itt érte a sürgöny, amely a kettős gyilkosságot jelentette. Ezt illetőleg íme néhány részlet, amely gróf Paartól származik, aki gyakran játszott Hiob szerepet az uralkodó mellett.

„Az esemény hírére a császár összeroskadt karosszékében az íróasztal mellett, mintha villamos áramcsapás érte volna. Hosszú ideig mozdulatlan maradt s lezárt szemmel tragikus hallgatásba burkolózott. Végül föl-emelkedett, végig támolygott a szobán, a legnagyobb izgalom zsákmánya volt, szemei zavartan forogtak üregekben.

— Irtózatos . . . irtózatos ... — ez volt az egyetlen szó, amely elröppent az ajakáról. Végre úgy látszik, egy kissé ura lett önmagának, mert hirtelen, mintha önmagával beszélne, így kiáltott föl:

— Büntetlenül nem lehet a Mindenhatóval dacolni! . . . Azt a rendet, amelyet sajnós! Nekem nem volt erőm megvédelmezni, egy magasabb akarat visszaállította . . .

Ez volt minden. Az uralkodó elhatározta, hogy rögtön visszatér Bécsbe.”

Az uralkodónak ez a fölkiáltása rendkívül fontos, mert elárulja, mi történt a szívében? Kiderül belőle, hogy *Ferenc József első érzése ez alkalommal a borzalom volt, amelyet hamarosan nyomon követett a fölszabadulás. Úgy érezte, megszabadul éjtszakáinak kísértő rémétől: attól a gondolattól, hogy Ferenc Ferdinánd morganatikus házassága, trónja pusztulását vonhatja maga után. A császár szavaiból kiderül*

annak a föltevésnek a képtelensége is, hogy már ezen a délutánon előre látta volna a háború lehetőségét.

A katasztrófáról szóló hír csakis ezeket a személyes természetű megmozdulásokat idézte elő lelkivilágában.

Az uralkodó tehát Bécsbe utazott, ahová 29-én délben érkezett meg.

Károly főherceg

várakozott rá Penzingben az állomáson, ahonnan együtt Schönbrunnba hajtottak.

A fiatal főherceg, aki a túlhajtott gyönyörök következtében 1906-ban — meghalt Ottó, főherceg fia volt, így hirtelen a világ színpadjának az előterébe került. Minden szem az öröm és a nyugalanság keverékével szegeződött rá. Az ifjúság teljes kivirágzásában, azokkal a tulajdonságokkal ékesítve, amelyek meg szokták nyerni az emberek szívét, ellenállhatatlan rokonszenvet ébresztett mindenkiben: azonban mit lehetett építeni a tehetségeire? Pilla-natnyilag egyszerre aratva le a nép rokonszenvének és a császár kegyének virágait, *sokkal kedvezőbb előjelek között vezetőddé be a hatalomba, mint meggyilkolt nagybátyja.*

Különös dolog! Bárha Ferenc Ferdinánd morgatikus házassága 1900 óta megnyitotta előtte a trón felé vezető utat, *a fiatal főherceg eddig nem lépeti ki az árnyékból.* Ettől visszatartotta saját szerénysége épen úgy, mint az őt megelőző trónörökös egyéniségének lenyűgöző ereje, aki nyugtalan tettvágyában és féltékenyen a közvélemény figyelmére, *soha sem szenvedte volna el, hogy egy másik főherceg keresztezze szándékait.* Más részről, *miután Károly állandóan távol maradt az udvartól, az a befolyás, amelyet a császár gyakorolhatott volna rá, a nullára szállt alá.* Azonban láthatta-e előre az uralkodó azt, hogy ő túléli Ferenc Ferdinándot? Láthatta-e előre, hogy még egy harmadik örököse is lesz a koronájának?

Károly főherceg kora gyermekségétől kezdve, hogy úgy mondjuk, apátlan árva volt. *Mert az atyja életében sem ért többet, mint egy halott és lealacsonyító gyönyörökbe elmerülve, teljesen magára hagyta a fiát, ami az utóbbinak különben csak a legnagyobb előnyére szolgált.* Az anyja, Mária Sosepha főhercegnő, György szász király leánya, szerencsére kettő helyett szerette a fiát s a legnagyobb buzgalommal szentelte magát a neveltésének. A fiatal ember elvégezte a középiskolákat, azután egyébről sem álpadozva, csak rohamokról és hadgyakorlatokról, a diák töltőtollat hamarosan fölcserélte a hadnagyi karddal. így került a hetedik dragonyos ezredhez Csehországba, egy kicsi fészekbe. Ez is lépést jelentett ki a világba, ha úgy tetszik, de egy olyan világba, amelynek nem volt tágas és ragyogó látóköre.

Az alatt a hét év alatt, amíg itt poshadt, az udvari nevelés módszerei szerint magára szedett egy csomó szűk és korlátolt nézőpontot, nyomorúságos és felületes előítéletet.

Igaz, hogy ez alatt az idő alatt rendszeren beiratkozott hallgató volt a prágai egyetemen, itt azonban csak nagyon ritkán jelent meg, mert *a tudós professzoroknál sokkal többre becsülte helyőrségi bajtársainak a társaságát.* Ez a környezet azonban, amelyik az egyetlen milió volt, ahol jól érezte magát,

sajnos, nem gyarapította sem a tudományát, sem pedig az előnyös összeköttetések körét.

Kapitányi rangra emelkedve, Károly egy bécsi tartózkodása alkalmával megismerkedett Róbert pármái herceg leányával, aki akkoriban Wiener Neustadt közelében, Schwarzauban tartózkodott. *Zita bourboni hercegnő 1911-ben a felesége lett, még pedig némiképpen a császár tetszése ellenére,* mert Ferenc József szeme előtt tartva a régi jelmondatot: „Tu felix Austria nube!” *úgy találta, hogy Károly főherceg választásában nem emelkedett föl eléggé magas régiókig.* Károly választása tényleg egy olyan detronizált olasz herceg leányára esett, aki nagy családdal bírt és amellet valami nagy vagyonnal nem rendelkezett. Ennek a házasságnak azonban mégis meg volt legalább egy előnye: *nem volt mess-aliance, mint annyi sok más.* Az uralkodó tehát nein fintorgatta túlságosan az orrát és eléggé atyai módon vett részt a menyegzőn, amely után a fiatal pár Schönbrunn közelében, a hetzendorfi kastélyban leledett meg.

Engedtessek meg nekem, hogy itt visszaemlékezzek Ferenc Józsefnek egy pár szavára, smely ezekből az időkből származik. A császár Károly és Zita esküvőjéről súlyos tüdőgyulladással tért vissza, amely egy teljes hónapon keresztül kínozta. Minden köhögési rohamra így kiáltott föl:

— **Óh! Az a végzetes schwarzaui nap!**
Ez az ismételt fölkiáltás végül is föltűnt nekem és mellékértelmet sejtve mögötte, Paar

grófhöz fordultam, hogy tisztába jöjjenek velem. A gróf megismételte azt, amit már úgyis tudtam, hogy az uralkodó nincsen nagyon elragadtatva az unokaöccse házasságától, azután hozzátette:

— Semmi sincsen, amit Zita hercegnőnek a szemére lehetne vetni: jó, megbízható jellemű, érdemes asszony, okos és olyan művelt szellemmel rendelkezik, ami ritkítja párját. A császár szemében azonban vörös posztó a hercegnő családja: a szánalmas anya, aki mindenbe beleüti az orrát és a fivérei, akik szívesen politizálnak. Állandóan így szokott fölsóhajtani: „Szegény Károly! a felesége családja elég csomót fog összebogarozni, amit majd neki kell kigombolyítani!”

Közben úgy látszott, a boldogság ütött tanyát Hetzendorfban, a kastély virágos ágyai és fasorai között. Egy fiúgyermek születése még fokozta a szülők boldogságát, akiknek szívélyes és soha sem mogorva modoruk, párosulva avval a szép családi élettel, amely példát szolgáltatott a világnak, mindenki szívét megnyerte a számukra. Egyszerűségük minden látogatójuk számára kellemes helyzetet teremtett.

Erről nekem is alkalmam volt személyesen meggyőződni 1913-ban, egy audiencia alkalmával, amelyen szerencsés voltam megjelenni. *Miután a főhomoronyik minden nagyobb ceremónia nélkül bejelentett, bevezettek a terembe, ahol a főherceg és a főhercegnő kezüket nyújtva jöttek üdvözlésére.* A világ legkedvesebb modorában leülteitek,

érdeklődéssel kérdezősködtek családi ügyeim felől; olyan dolog volt ez, ami sohasem jutott volna eszébe az öreg császárnak, aki az ilyesfajta kérdéseket csak a legmagasabb nemesség tagjai számára tartotta fönn.

Nyugodt és békés tartózkodási hely volt az övék. És miután semmiféle politikai terv nem szivárgott ki e falak közül, nagyon sokan hajlandók voltak annak a föltevésére, hogy *a főherceg nem is érdeklődik a politika iránt* s ha egyszer császár lesz ott fogja folytatni, ahol az előző rezsim abbahagyta. Ez a föltevés azonban nagy tévedés volt. *Károly csak úgy foglalkozott a politikai alchimiával, min a többiek, bizalmas környezetben terveket és politikai rendszereket dolgozott ki, ebben a munkatársa azonban nem tudós tanácsnokok, hanem hozzá nem értő kotnyeles kukták voltak: egykori katonai bajtársai.* Felesége, ugyanúgy, mint az anyja, további rokonságának még egy másik tagja, Mária Terézia főhercegnő, valószínűleg szintén segítségére voltáljóakarató műkedvelő kísérletezésében. *Mert ha Ferenc József részére és majdnem ugyanilyen mértékű Ferenc Ferdinánd részére is a barátság a mesék éi a fantomok országába tartozó fogalom volt, Károl-létében elhatározó súlyú szerepet játszott ez az érzés.* A multos numerabis amicos elvét lehet alkalmazta rá. Fiatalságától kezdve rá hagyták azt, hogy a bizalmas közeledések és ragaszkodások iránt való hullámának engedelmeskedjék; ami a legfigyelemre méltóbb nála, az, hogy *szívbeli vonzalmai nem voltak-e szalmalángok, mert éveken keresztül égtek es ahn legiietlék a lelkét.* Ha egyszer valakit megajándékozott a rokonszenvével, azt nem vonta meg többé tő *Barátját idővel így rendkívüli befolyást szereztek és a szuggesztíójuk alatt tartották anélkül, hogy c ő maga észrevette volna.*

Egy kis igazság azonban mégis kiszivárgó, ezekről az összejövetelekről: annak a hire, hogy

Károly nagybátyja politikáját elavult szervezetnek tartotta, hogy egy újfajta szervezetről álmodozott, amely az osztrák-magyar monarchiát a demokratikus federalizmus

alapján rendezte volna be. Ennek a tervnek a megvalósítása érdekében közeledést tervezett a nyugati hatalmakhoz.

Programjának ezt az utolsó pontját talán sugalta neki valaki. Valamilyik főherceg, vagy inkább főhercegasszony? *Az olvasó el fogja találni...* Az új uralom ideje mindenesetre meglepetéseket ígért.

Ezeket a meglepetéseket azonban mindazok, akik a látszatra és a főherceg szeretetreméltóságára építettek, csakis kellemesnek képzellek. Szerencsétlenségére elfelejtették azt a fontos nézőpontot, amelyet Tisza gróf, magyar miniszterelnök, a világháború előestéjén a következő velős mondatban formulázó it meg:

— Ferenc József és Károly között két generáció távolsága van. Jó lesz azért, ha résen leszünk!

IV.

A MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA.

Ferenc Józsefnek az az irányelve, amely a monarchia belső kormányzásában megnyilvánult és amely lényegében a békeség és a haladás céljait szolgálta, az uralkodó külpolitikájára is rányomta a bélyegét. Ez a külpolitika a belpolitikával teljesen párhuzamos irányban haladt.

Ez a szó, külpolitika ténylegesen nagyon sokat mond, ha mindössze egy adminisztratív szervezetet akar jelenteni, melyet az uralkodó legalább életének utolsó esztendeiben úgyszólván teljesen átengedett külügyminisztereinek.

Az uralkodó szerepe de facto a legtöbbször csak abból állott, hogy elfogadta és jóváhagyta a külügyminiszterek előterjesztéseit, még akkor is, ha azok nem feleltek meg az ő személyes meggyőződéseinek.

Nincsen ebben valami különösség, majdnem elmentmondás? Az ember megérti ezt, ha arra gondol, hogy a császár, aki szemét mindig az alkotmányos uralkodó hatáskörére függesztette, *lelkiismereti kérdést csinált abból, hogy a maga kezdeményezésével ne keresztezze minisztereink a terveit.* Ebben az esetben nagyon is szigorú fölfogás volt az, amelyből sok szerencsétlenség származott.

A császár azonban fáradt volt.

És épen a külpolitika terén nagyon kegyetlen tapasztalatokat szerzett, terhére volt ez a munkakör és nem érzett már magában elegendő ruganyosságot arra, hogy elviselje a külpolitika irányításával járó *irtózatoss felelősség súlyát*. *Nemcsak habozva vonakodott attól, hogy ilyen vagy olyan intézkedés ellen állást foglaljon, hanem elég volt, ha valaki szembeszállt velük és már engedett.*

Az uralkodó, hogy a saját szemében is mentesse önmagát azért, hogy *a fatalizmus egy nemével ilyenformán lemondott akarátának a gyakorlatairól*, erre nézve ezt mondotta:

— **Aehrenthalnak jobban kell azt tudnia,
mint nekem.**

Vagy pedig:

— **Berchtoldnak mindenesetre meg vannak a
maga okai!**

Néha teljesen hangosan beszélt önmagával és ilyenfajta fölkiáltásokat magam is gyakran hallottam elröpdülni az ajakáról.

Engedett, de nem volt meggyőzve. *A diploma-tákat általában nem tartotta túlságosan nagyra és en bloc nem számított rájuk.*

— *Megint a kátyúba vittek!* — szokta rájuk mondani.

Vagy pedig ilyen kijelentésekre fakadt:

— **Valahányszor valamelyik követemmel volt
dolgom, soha sem voltam olyan szerencsés,
hogy kellőképen tájékozottnak találtam vol-
na valamilyen kérdésben.**

Ezekben az epigrammákban egyébként sokkal több volt, mint bosszúság; *bizalmatlanság is volt*

bennük, ösztönszerű bizalmatlanság mindenki iránt, akinek a föladata volt, hogy égető problémákat megoldjon és közvetve része volt a külpolitika magas kérdéseinek az irányításában. Azt jelentette ez talán, hogy ő egyedül szeretett volna az lenni, aki dönt az ilyen kérdésekben? Egyáltalában nem! Amikor látta, hogy ezek a politikai kérdések az egyik oldalról közelednek hozzá, ő a másik oldal felé kitért előlük;

ha pedig megtörtént, hogy véletlenül mégis valamilyen rendelkezést adott ki, bizonyosra lehetett venni, hogy azt a rendelkezést ő is mástól kapta, olyantól, akit önmagával egyenlőnek tekintett.

Ifjúságában az uralkodó I. Miklós orosz cár lefolyása alatt állott, életének utolsó esztendeiben más csillagzat hatása alá került és II. Vilmos német császár irányításának engedett.

Lelke mélyén Ferenc József titkos haragot őrzött a Hohenzollernek ellen amiatt, hogy a Habsburgokat kizárták Németországból. II. Vilmos elég ügyes volt ahhoz, hogy megédesítse neki a keserű pilulát és lassan s megfelelő alkalmazkodással elaltassa a lapangó ellenszenvet.

Az igaz, hogy sok külső körülmény is kedvezett neki ebben; ilyen volt például *szakítása Bismarckkal* s félretolása a vaskancellárnak, aki a legfélelmetesebb ellensége volt az osztrák császárnak; ilyen volt az az eset, amikor

Németország lemondott a közte és Oroszország között kötött titkos garancia szerződés megújításáról; ennek a szerződésnek a létezéséről Ferenc József Vilmos császár szájából értesült.

Az öreg uralkodó a vele szemben megnyilvánult bizalom és a német-orosz megállapodás fölmondása következtében olyan nagy kettős örömet érzett, a kölcsönös bizalommal teljes ragyogó barátságnak olyan horizontja nyílt meg előtte, hogy a szeme elkáprázott. Elfogadta azt a kezet, amelyet Németország fiatal császára nyújtott feléje, barátsággal és örömmel szorította meg azt. És soha életében nem engedte el többé.

Egyébként *az a rokonszenv*, amelyet egymás iránt kölcsönösen éreztek, nagy szerepet játszott politikai közeledésükben. Bismarck *egyszer* ezt mondta,:

— *II. Vilmos minden őstől örökölt valamilyen jellemvonást, csak nagy atyjától, I. Vilmostól, nem maradt rá semmi.*

Ezek a szavak tétették meg Ferenc Józseffel az első lépést Vilmos felé.

A barátság mézes hetei alatt Ferenc Józsefet két megfontolás ejtette gondolkozóba: az egyik, hogy *Bismarck visszavonulása egy összehasonlíthatatlan értékű államférfitől és európai nagyságtól fosztotta meg a központi hatalmakat; a másik pedig, hogy a német-orosz garancia-szerződés meg nem újítása* — bármilyen monstruozusnak találta is Ferenc József ezt a megegyezést a maga szempontjából — *megteremtette a lehetőségét egy francia-orosz megegyezésnek.*

Akárhogy is volt, az öreg császár számára a megújhodást jelentette az, hogy most már nincsen egyedül, hogy van egy olyan barátja, akiben mindig megbízhatik, olyan szövetségese, akire mindig számíthat.

II. Vilmos a maga részéről nem akarva, hogy az udvariassági versenyben alul maradjon, soha sem mulasztotta el, hogy „Éljen Ausztria” és „Éljen az osztrák császár!” — kiáltásokban törjön ki, néha egy kicsit túlságosan is hangosan. Több tartózkodás nem egyszer kívánatos lett volna. Ám ezekkel a színpadias fogásokkal minden esetre meg tudta nyerni Ferenc József kegyeit, dicséretei pedig, — vagy mondjuk így: hízelgései véglegesen behegesztették azokat a sebeket, amelyeket az osztrák uralkodó önszere-tete 1866-ban szenvedett.

A Németországgal való szövetség tehát épen olyan megrendíthetetlen alaposzlopa lett Ferenc József utolsó éveiben a monarchia külpolitikájának, mint amilyen alaposzlop volt a belpolitikában a dualizmus. *Más rendszerről beszélni Ferenc József előtt pusztába kiáltó szó volt: könnyebb lett volna fölforgatni az év egymásra következő szakaszit, mint őt rábírní arra, hogy lemondjon a nézeteiről.*

Megtörtént az, aminek meg kellett történnie.

Miután Németország ereje teljében volt és miután szervezete sokkal magasabbrangú volt, mint szövetségestársáé, a Habsburg birodalom úgyszólván vazallusa lett.

Ez a helyzet, amelyik az egyik népet alávetette a másiknak, végül már a legkevésbé világoslátásu embereknek is szemet szúrt és magában Bécsben is több olyan hang emelkedett, amely igyekezett a figyelmet fölhívni erre a veszélyre.

Ferenc Ferdinánd például ezt mondta egyszer:

— Ha ez tetszik a nagybátyámnak, az én ízlésem egészen más és nem látom be, miért kelljen nálunk mindenkinek úgy mozogni,

mint a Berlinből zsinóron rángatott babáknak. Ez az elszolgáltatás még nagyon sokba fog nekünk kerülni egyszer. Én ezzel szemben ezt mondom: Ügyeljünk arra, hogy a kezünk szabad legyen és tartsuk szem előtt az érdekeinket: A bőrünk mégis csak közelebb van hozzánk, mint az ingünk!

Ferenc Ferdinánd azok közé tartozott, akik megbotránkoztak azokon az örökös nyájasságokon és előzékenységeken, amelyekkel II. Vilmos Ferenc Józsefet elhalmozta és aki szívesen lőtte ki a német császár udvaronc-tempói ellen a kritika és a gúny nyilait. Sokan vélekedtek úgy, hogy *a német császár túlságosan kesztyűs kezeket mutat és hogy ez a viselkedés, amely sokkal udvariasabb, semhogy érdektelen lehetne, valamilyen előre föltett szándékot rejteget maga mögött.*

A császárnak nem volt füle az ilyesmi számára és szívósan ragaszkodva szövetségi programjához, nem tűrte el azt, hogy kövei dobálják meg nagy szomszédjait. II. Vilmos barátja volt, ezen senki sem tudott egy jottányit sem változtatni. Annyira elfogult volt, hogy még a megszokott diszkréciójából is engedett, amikor erről a szövetségről volt szó. Közszemlére állította azt, valahányszor csak tehette. Egy ennyire elfogult és ilyen törhetetlen bizalomra ébredt lélekkel hogyan lehetett volna megértetni az ellenvetések és figyelmeztetések hangját?

Mert a figyelmeztetések nem hiányoztak. Mindenfelől jöttek; belföldről épen úgy, mint a külföldről; sőt az egyik intés olyan komoly szájából érkezett, hogy az egész világ csodálkozott a sikertelenségén: a tanácsadó nem kisebb személyiség volt, mint a legelső uralkodók egyike, VII. Eduard, akit a végzet 1901. évben Anglia trónjára ültetett.

VII. Eduárdnak 1903. évi bécsi útja olyan összekötötést nyitott meg, amely egészen 1906-ig húzó-

dott. A két uralkodó minden évben találkozott, vagy Ischlben, Ferenc József nyaralójában, vagy Marienbadban, ahová az angol király kúrárt használni járt. *Miután azonban a politikai beszélgetések négyszem között folytak le közöltük, az angol király titok fátyolába burkolódzó tervei a legkülönbözőbb föltevésekre adtak alkalmat.* Valami mégis kiszivárgott belőlük. Abból a kevés indiszkrécióból, amely Eduard környezetéből származott, csakúgy, mint a Paar gróf szájából hallott néhány célzásból egy tény teljesen világosan áll előttem. És ez a következő:

VII. Eduard terve, amelyet a császárral folytatott tárgyalásokon igyekezett megvalósítani, azt a célt szolgálta, hogy a Habsburg birodalmat bevonja Anglia érdekszférájába s az angol birodalom bolygójává tegye a monarchiát. Ebben a rendszerben a monarchia besorozva a brit állam szövetségesei közé, a maga részéről is résztvett volna Németország körülzárolásában. E a cél egyébként nem vonta volna maga után a szomszédos császársággal való rögtönös és nyers szakítást; csak egy preventív megegyezésről volt szó és amint ezt előttem angol részről többször hangoztatták csak azt a célt szolgálta volna, hogy fékezze Németország túlságosan gyors előretörését, amely Európa békéjét veszélyeztette.

Az kétségtelennek látszik, hogy VII. Eduárd, akármilyen németellenes volt is, *csak a béke érdekét tartotta szem előtt* és egyetlen célja volt, hogy elkerülhetővé tegye egy olyan európai összeütközés bekövetkezését, amelyet közelinek tartott: Ferenc József ugyanis, aki ebben a tekintetben igazán jólérsültnek tarthatta magát, szemben a háború borzalmainak a Mártásaival, több mint egyszer így sóhajtott föl:

— **Ha legalább Eduárd király még ezen a világon volna! Ő nem engedte volna meg, hogy a dolgok idáig fejlődjenek!**

Hozzá kell tenni, hogy ez a politika, amely teljesen praktikus volt és az érdek alapján állott, a *do ut des* elvét követte: az angol ajánlatokat csábító igereitek húzták alá. *Eduárd értékes ellenszolgáltatások mellett kötötte le magát: közöttük különös jelentősége volt*

a balkáni kérdés olyan rendezésének, amely a végletekig kedvező volt a monarchia szempontjából.

Ezt a lehetőséget tartva szem előtt, *a londoni kormány nem ismerte el a Karagyorgyevics-dinasztiát; ami megengedte a számára, hogy úgyszólván a keze ügyében tartsa Szerbiát és azt a császár szeme előtt úgy szerepeltesse, mint engedékenysége az ellenértékét.*

Az angol ajánlatok tehát csábítók voltak. *Ferenc József azonban, aki a hűség hitvallásához ragaszkodott és akinek a szemében a lelkiismeret és a becsület minden volt, nem engedte magát eltántorítani.* Ha az ember hitelt adhat Schratt asszonynak, az uralkodó több ízben megcáfolta előtte ezeket a politikai megbeszéléseket. Ebből azonban az ellenkezőre is lehet következtetni. Ha az uralkodó a szóban forgó tárgyalásokat igyekezett leplezni előtte, nem tekinthető-e ez bizonyoságnak arra nézve, hogy azok tényleg megtörténtek, a császár pedig egyszerűen meg akarta kímélni barátnőjét attól, hogy egy túlságosan súlyos titok nehezedjék a vállaira?

A császár tehát ingadozás nélkül hű maradt a német szövetséghez és még határozottabban mint valaha *ebbe av* irányba fordult, *amikor Németország szövetséges fejedelmei eljöttek hozzá, hogy hatvan*

esztendő uralkodása alkalmából kifejezzék előtte hódolatukat. Ezt az impozáns szertartást Schönbrunnban rendezték, 1908 május 7-én; II. Vilmos császár is ott volt a német királyok és fejedelmek élén. A történelemben eddig még nem volt példa ilyen ovációra, amely az akkori körülmények között a szimbólum és a fogadalom jelentőségét öltötte magára. Ferenc József legalább is ebben a formában értelmezte ezt, és így őrizte meg az ünnepség emlékét, mert sokkal később, 1915 szeptemberében Mackensen tábornok jelenlétében visszaemlékezve az ünnepségre, ezt mondotta:

— *Milyen felejthetetlen óra volt az! Talán a legszebb egész életemben! Mert azóta is a rámszuduló szerencsétlenségek közepette sem felejtkeztem meg róla egy percre sem!*

Vajon csalódásai közé sorozta-e azt a látogatási, amelyre ezután az ünneplés után 1908 augusztusában jelent meg nála Ischlben Eduard király? Ez nagyon is lehetséges, mert a hímezés-hámozások és halasztgatások után

az angol uralkodó ezúttal azt kérte, hogy határozottan nyilatkozzanak ajánlatai felől és tiszta bort öntsenek a pohárba. A válasz megkapta, ez a válasz udvarias „nem” volt, amelynek az első következménye az lett, hogy Nagybritannia határozottan ellenséges magatartást tanúsított 1808. őszén Bosznia annexiója alkalmából.

A császár egészen megrendült és haragba jött e fordulat miatt; annyira, hogy a következő esztendőben, amikor Eduárd király szokása szerint Marienbadba érkezett és engedélyt kért arra, hogy megismételje Ischlben a látogatásait, az öreg uralkodó sürgős elfoglaltságok ürügye alatt visszautasította azt, hogy fogadja.

A tárgyalások időszaka lezáródott. 1908 augusztus 18-án, Ferenc József születés napjára VII. Eduard saját jókívánataival a szertartás mes-terét küldte Isehlbe, aki ajándékot is hozott magá-
val. VII. Eduárdnak ez a bizalmasa, miután az aján-
dékot átadta, mielőtt elhagyta Ischlt, bizalmasan
elmondotta nekem, hogy *az angol királynak nem
tetszik a dolog újabb fordulata és vigasztalan amiatt,
hogy megszűntek azok a látogatások, amelyekre neki
addig a császár minden esztendőben engedélyt adott.*

— Annyi probléma várt volna a tárgyalásra,
annyi érdek a megvitatásra, annyi dolog, amit
rendbe lehetett volna hozni! *A láthatár viharfelhők-
től terhes és katasztrófák felé haladunk!*

Az uralkodónak az angol királlyal való szakí-
tását különbözőképen ítélték meg. Egyesek helyesel-
ték, mások ellenben hibáztatták azt, hogy fölégette
maga mögött a hidat és visszautasított mindenféle
megegyezést. Bizonyos körökben annak a hangoz-
tatásáig mentek, hogy *Ferenc József helyrehozha-
tatlan hibát követett el, amikor a szövetség meghiű-
sulása után nem fogadott el legalább valamilyen
kompromisszumot.* Az Angliával való barátság auto-
matikusan magával hozta volna a Franciaországhoz
való közeledést, ami viszont visszahatásként javí-
totta volna a birodalomnak Oroszországhoz való vi-
szonyát is. Ezekben a körökben tehát a szél más ol-
dalról kezdett fújni. Ugyanakkor, amikor a német
szövetség fölládozásáról beszéltek, teljesen bele vol-
tak bolondulva egy osztrák-angol-francia megegye-
zésbe, úgy érveltek, hogy egy ilyen megegyezésnek
csak előnyei lettek volna és sokkal több biztonságot
nyújtott volna, mint a másik; hiszen Angliának és
Franciaországnak semmiféle olyan közvetlen érdeke
nem volt, amely miatt tartani kellett volna a beavat-
kozásoktól, távol fekvő helyzetük miatt pedig tartani

sem kellett attól, hogy ilyen érdekeik lesznek a jövőben.

Ez az akkor meglehetősen általánosan forgalomban levő vélekedés végül kifogásolta, *hogy Ferenc Ferdinándot nem hívták meg harmadiknak az Ischlben folyó tanácskozásokhoz*. Az ő sokkal jobban kifejlődött politikai szimatja, az ő sokkal rugalmasabb okossága, mindenesetre megváltoztatta volna a tárgyalások irányát és megakadályozta volna, hogy azok zsákutcába kerüljenek.

Íme azok a fecsegések, amelyek a hivatalos helyiségekben és az előszobákban elhangzottak. 1910-ben megemlítettem őket a trónörökösnek, aki ezt jegyezte meg rá:

— **Légből kapott beszédek! Az ember nem mehet a holdba szövetségesek után kutatni; a szomszédban kell keresni őket, a^^aját fajtánk között. Azzal, ha Franciaországes Anglia mellé állnánk, a homokra építenénk és a szabadulás minden reménye nélkül kiszolgáltatnánk magunkat a németeknek, az olaszoknak és az oroszoknak. Igen, igen, az oroszoknak is! Mert Németország, ha úgy tetszik, akár holnap is szövetkezhettek ellenünk az oroszokkal. Akkor azután várhatjuk, amíg Franciaország és Anglia megérkezik a segítségünkre!! Keresztbetett karral páholyból néznék a földarabolásunkat. Nem, nem a császár úgy felelt Eduárd királynak, ahogyan kellett: én sem tanácsolhattam volna neki más magatartást!**

1910 májusának az elején VII. Eduard meghalt. Fia, V, György, aki 1904 áprilisban felesége társaságában Bécsben meglátogatta Ferenc Józsefet, mint uralkodó a háttérben maradt. És egyáltalában *nem vette föl újra azokat az összeköttetéseket, amelyeket elődje szőtt a St. James és a Hofburg kö-*

zött új légkör képződött, amely terhes volt a titkos neheztelésektől és rosszindulatú közömbösségektől. A viharfelhők, mialatt még az utolsó mennydörgés kem halt el, sűrűsödtek egészen a végső villámcsapásig.

A hármasszövetség Ausztrián és Németországon kívül magába foglalta

Olaszországot is.

Ez a barátság, ami Ausztria-Magyarországot illeti, csak színlelt rokonszenv volt, aminek a törékenysége, amint azt a későbbi események be is igazolták, kétségtelen volt. A veszély órájában összeroppant, mint egy dióhéj, talán soha nem is volt egyéb egy rossz tréfánál, amelyet a bécsi és berlini kormányok szeltek ki.

Ferenc József azonban ebben a tekintetben is komolyan vette a kötelességeit és lelkiismeretesen teljesítette szövetségesi hivatását. Hogy ez a pálfordulás milyen nehezére eshetett neki, azt könnyű megérteni, ha arra gondolunk, hogy milyen kellemetlen dolgok emlékeztették Itáliára, és hogy a két ország milyen rendkívüli viszonyban állott akkorifean egymással szemben. Hogy a római szentszéket meg ne iérlse, ő a megtettesült udvariasság nem volt-e kénytelen arra, hogy lemondjon annak a látogatásnak a vizszozásáról, amelyen 1881 októberében Umberto király és Margareta királyné voltak a vendégei? Ez nem vált előnyére Ausztriának, amelyet már amúgy is olyan kevésbé szerettek az Alpeseken túl; épen ellenkezőleg! A viszony nem javult avval sem, amikor III. Viktor Emmanuel jutott hatalomra; ami nagy sajnálatot ébresztett a császárban, aki már 1898-ban Erzsébet királyné temetésén megjegyezte magának a fiatal herceget és azután is nagyrabecsüléssel viseltetett iránta.

A helyzet az volt, hogy az uralkodó tanácsadói keresztül gázoltak minden intencióján, megghiúsították az erőfeszítéseit és kerékkötői voltak minden tervének. Legalább is ezt a szerepet játszották mellette Goluchowski és Aehrenthal külügyminiszterek; mikor pedig gróf Berchtold félénk kísérletet tett arra, hogy a gépezetet megállítsa és más irányba vezesse, már későn volt.

Ezek közül néhány példa illusztrálni fogja gondolatomat. Amikor 1911-ben Olaszország okkupálta Tripoliszt, *Ferenc József azonnal azt tervezte, hogy Törökországtól követelni fogja a Lybiáról való lemondást*, hiszen ez a tartomány úgyszólván sokkát; messzebbre szakadt a birodalom központjától, semhogy az vitális érdeket jelentett volna számára, másrészt pedig úgyszólván képtelen lett volna azt megvédelmezni. *De mialatt az osztrák császár az egyik irányban dolgozott, a német követség és a katonai misszió Konstantinápolyban a másik irányban intrikált.* Addig, amíg az egyik el akarta szigetelni a szerencsétlenséget, a másik tele kupából öntötte a| olajat a tüzre, a Portának azt tanácsolták, hogy makacs és erélyes védekezést állítson szembe Afrikában az olaszok benyomulásával. Ezek a tanácsok előnyben részesültek és Törökország, bár harminéve nem törődött Tripolisszal, most eget földet megmozdított, hogy azt megvédelmezze.

Különös dolog! Az egész ügyben az osztrák, magyar külügyminiszter a német háborús uszítókkal egy követ fujt; amikor pedig az olasz okkupáció más török területekre is kiterjedt, a Balplatz annyi nehézséget igyekezett támasztani neki, amennyi csak telt tőle.

A császár tiltakozásai, amint ez már szokásban volt, kárbavesztek; az alkotmányos monarchia

korlátolt jogai megakadályozták azt, hogy akaratát vesse a mérlegbe.

Ugyanilyen elidegenedés támadt

Oroszország

és közötté, *holott Oroszország felé hatalmas vonzódás hajtotta, először az ország iránt érzeti rokonszenvéből kifolyólag és annak a hálának a következtében, amelyet Miklós cárral szemben érzett.* Ez az utóbbi volt, aki 1849-ben leverte a magyar lázadást* és evvel egy éles tuskét húzott ki Ferenc József lábából.

Ilyen körülmények között az osztrák uralkodó legkedvesebb álma volt az, hogy *tovább ápolja Szentpétervár és Bécs között a tradicionális jó viszonyt.* Mit nem adott volna azért, hogy ezt az álmot megvalósítsa! Azonban rosszul választotta meg hozzá az időt; a politikai áramlatok ellene dolgoztak. *Az egyik oldalon ott volt a francia-orosz szövetség; másik oldalon a pánszláv agitáció,* amely iwal fenyegetett, hogy örvényébe nyeli a monarchia izlávjait; mindezek az indító okok a császár körül tiz izgalmak egész tajtékozó tengerét támasztották; *erve, amely a három császár szövetségének megteremtésére irányult, nehezebbnek látszott, mini az argonauták expedíciója,* amellyel az aranygyapjú megszerzésére indultak.

Azonban tehetsége szerint mégis kibontotta vitorláit Kolchisz felé. Amikor 1903 októberében a

* Azután a meg nem értés és ellenszenv után, melyet a könyv szerzője Magyarország alkotmányos jogai iránt eddig is tanúsított, senkit sem lephet meg, hogy szerinte a dicsőséges negyvennyolcas forradalom, mely a nemzet létért való küzdelme volt, csak egyszerű és elítélendő „lázaság” a mindenható uralkodó személye ellen. (*A fordító.*)

balkáni helyzet rendezése céljából *Mürzstegben, II. Miklóssal találkozott*; az öreg uralkodó a legnagyobb szeretetreméltóságot tanúsította vendéglátó¹ gazdája iránt. Környezete nem tudott eleget bámulni rajta. Azokra a megjegyzésekre, amelyek evvel kapcsolatban elhangzottak és amelyek az ő füléig is elirtottak, az uralkodó ezt felelte:

— **Egyetlen egy dolog fontos: Oroszország barátsága.**

Ehhez a felfogásához hű maradt az orosz-japán háború alatt is. 1905 szeptemberében az a hír, hogy Portsmouthban Amerika közvetítésével sikerült megkötni a békét, a tiroli Komenoban érte, ahol a nagygyakorlatokon vett részt. Ez valóban öröndetes hír volt a császár számára, *előre nyújtott kézzel közeledett az orosz katonai megbízott, Marszenko felé és ragyogó arccal fejezte ki meglepését:*

— *Ezredes, fogadja gratulációm! Megkötötték a békét és pedig Oroszországra nézve nagyon kedvező feltételek mellett!*

Ezt a mondatot franciául mondta, Ferenc József alaposan tudta ezt a nyelvet és a legnagyobb könnyedséggel használta.

A császár oroszbarát érzelmeire következőt lehetett egy apró szokásból is. Mindig, mindenhová magával vitte azt a kis szent György-rend keresztet, amelyet I. Miklós adott neki 1848-ban. Ez volt az egyetlen külföldi kitüntetés, amelytől nem vált el soha, egészen addig a végzetes napig, amelyen megtörtént az orosz hadüzenet. Ezen a napon a szemében könyekkel vette le azt ruhájáról.

A másik szomszéd, Románia felé, a helyzet látszólag sokkal nyugodtabb volt. Külsőségekben jók is maradtak, sőt 1912-ben még egy szövetségi szerződéssel szorosabbra is fűződtek az alatt, *amig Ferenc József nagy barátja, Károly király volt uralmon.* Ennek a jó viszonynak azonban, amely személyes rokonszenvre támaszkodott, el kellett tűnnie a személyekkel.

Ami Szerbiát illeti,

Bécs és Belgrád között *a helyzet egyre feszültebb lett* Budapest ostoba, szüklátókörű és korlátolt politikájának a következtében, amely a határok elzárásával, Szerbiát megfosztva mezőgazdasági terméneinek a lerakodó helyétől, ezt az országot elszegényítette.* A feszültség mindazonáltal nem idézett föl közvetlen veszedelmet mindaddig, amig Milán király és fia, Sándor, ültek a trónon. Ez a két uralkodó többé-kevésbé hódolója volt az osztrák császárnak

* Szerzőnek ezt a szerb határzárt illető egyoldalú álláspontját ismét Magyarország iránt érzett elfogultságának a rovására kell írni. A mi tudomásunk szerint a szerb határzár közvetlen oka nem a magyar agrár-érdekek megvédése volt, — ezt a célt önmagában amúgy sem lehetett soha sem elérni a közös vámterület mellett, — hanem a megtorlás; megtorlás azért, mert Szerbia ágyúparkját a francia Schneider-Creusot-gyárban rendelte meg és nem az osztrák Skoda-gyárban, amelyben a Habsburg-dinasztia több tagjának is tekintélyes részvényérdekeltsége volt. Az hogy a szerb határzárral elkövetett ostobaságot a szerző Magyarország rovására írja, annál nagyobb igazságtalanság, mert a magyar kormánynak soha sem volt a külpolitikára olyan befolyása, hogy ilyen döntő fontosságú kérdésben keresztül tudta volna vinni akaratát, a magyar lapok pedig a határzár elrendeléséért legélesebben támadták a bécsi külügyminisztériumot. (*A fordító.*)

és az előzékenységet részben érdekből, részben barátságból odáig vitték, hogy országukban elnyomták a nép bizonyos Ausztria-ellenes tüntetéseit. *1903 június 13-án azonban, az Obrenovics-dinasztia bukásával és a Karagyorgyevics-dinasztia színrelépésével, minden megváltozott.* Nagy-Szerbia nacionalista programijával párhuzamosan a dunai monarchia-ellenes tüntetések olyan merészen kihívók lettek, hogy 1908-ban, *Bosznia annexiója idején, már csak hajszálon függött a háború.*

Ezek a minduntalan újra támadó viharok, a melyek mintha egy rosszindulatú Eolus tömlőjéből szabadultak volna ki. *nem egyezlek meg az uralkodó számításával és teljesen ellenkeztek az óhajításával.* Ezen a ponton is másképen látta a dolgokat, mint a miniszterei és nem látott rá okot, *Szerbia épen úgy, mint a többi ország, miért ne találhatna magának helyet a nap alatt?* Ennek a szerencsétlen uralkodónak a születésekor a csillagok előre megszabták, hogy a miniszterei mindig ki fogják semmizni.

Az akaratáról azonban, ha az nem is érvényesült, mindenki tudta, melyik oldalra hajlik. 1913-ban a belgrádi kormány minden eszköz és minden erő megmozgatásával igyekezett *kü járót szerezni magának az Adriához.* Az osztrák és a magyar politikusok természetesen olyan lármát csapiak erre, mintha elevenen nyúzták volna őket. Az öreg uralkodó épen ellenkezőleg megindító józan ösztönnel ezt jelentette ki:

— **Nos hát, mi szerencsétlenség lenne abban, ha Szerbiának egy ablakocskát engednének az adriai tengerre? Ez a mi szempontunkból is nagyszerű volna! Trieszten keresztül elküldhetné hozzánk az állatait és a terményeit. Máskülönben már torkig vagyok azzal az agrárius politikával, amelyet Budapesten**

űznek, a magyar politikusok vaklármájával, örökös megtorlási tervükkel. A Belgrád részére megadott hozzájárulás mindennek egyszerre véget vetne *

Ugyanebből az indokból az uralkodó nem támasztott volna nehézségeket annak, hogy *Péter király meglátogassa Bécsben*. A szerb király több ízben és nagy állhatatossággal szorgalmazta azt a kegyet, hogy Ferenc Józsefet meglátogathassa, azonban minden alkalommal kitérő választ, többé-kevésbé udvarias formába takart visszautasítást kapott. *Aerenthal és Berchtold dirigálták ezt a báb-színházat*. Ezek az urak rettegtek attól a gondolatától, hogy elrontják dolgukat a magyarokkal és a gyenge uralkodó akaratát a maguké után vontatták. Ferenc József megelégedett azzal, hogy sóhajtoz-zék:

— *Nekem tényleg semmi ellenvetésem sem volna az ellen, hogy Péter királlyal találkozam, azok után az erőlködések után, amelyeket véghezvitt, hogy velem összejöjjön, ezt már igazán megérdemelte. Népeink, sajnos, szembenállnak egymással. Ez jó alkalom volna arra, hogy az ellentéteket le-tompítsuk és véget vessünk minden viszálykodásnak. Aerenthal azonban nem akarja, és végre is ő az, aki mindenért viseli a felelősséget.*

A külügyminiszter szerencsétlenségre nem elégedett meg azzal, hogy Szerbia terveit megghiúsítsa, hanem a bolgár király ellen is dolgozott és ezzel *Megmérgezte a bizalomnak azt a légkörét, amelyet ferenc József igyekezett a két udvar között meg-teremteni*. Ferdinánd cár és az öreg császár kölcsö-

* Szerző itt ismét abba a hibába esik, hogy túlságos jelentőséget tulajdonít annak a befolyásnak, amelyet a magyarok a monarchia külpolitikájára gyakoroltak. *(A fordító.)*

nösen becsülték egymást. Ezt nagyon jól meg lehetett figyelni 1908 szeptemberében, amikor a bolgár uralkodópár látogatásra jelent meg Budapesten. Nagy díszebédet rendeztek a tiszteletükre, amelynek a végén pohárköszöntők következtek. A bolgár fejedelem olyan tiszta francia nyelven és olyan ékesszólóan beszélt, hogy a jelenlevőket egészen elkápráztatta. A császár még ugyanaz nap este ezt mondta: — *Azok, akik nem akarták elismerni Ferdinánd fejedelemben a tehetséget, ma leláthattak tévedésüket. Az az ember, aki úgy beszél, ahogyan ő ma beszélt, mindenesetre be fog kerülni a történelembe.*

A császárnak a többi európai uralkodóhoz való viszonya

nem érdemel különösebb megemlítést: ezek az összeköttetések *nem emelkedtek ki soha annak a szeretetreméltó udvariasságnak a keretei közül*, amelyre Ferenc József korlátozta őket. Ebbe a nembe sorozhatók a bajor, szász, és württemhergi királyok, akik rokonai is voltak; azután a többi német fejedelem majd a spanyol, belga, dán, svéd, norvég és görög uralkodók, a hollandi királynő és a török szultán. Csak az uralkodónak Franciaországhoz való viszonyával óhajunk még itt foglalkozni.

Mindenekelőtt meglepő, hogy Ferenc József milyen *bizalmatlansággal viseltetett ez iránt a nagyhatalom iránt. Ez az érzés mélységes mélyen gyökerezett a lelkében. Fáradhatatlané izgatót látott benne, az egyenetlenségek és összeütközések törhetetlen maghíntőjének tekintette.* A nyíltan Németország és ugyanakkor Ausztria-Magyarország ellen irányuló francia-orosz szövetség a legfrissebb bizonyosság volt e tekintetben a szemében. Így történt, hogy 1901 tavaszán Budán egy löncs után így szólt Széll Kálmán, akkori magyar miniszterelnökhöz:

— *Nem szabad megtörténnie annak, hogy a magyarok nagyon is leapasszák a hadseregüket és, akadékoskodjanak az újoncjavaslatok megszavazásával. Ez nagyon veszélyes játék volna; egyik napról a másikra rettentő háború törhet ki és akkor jaj azoknak, akiket a veszedelem fegyvertelenül fog találni! Hogy erről meggyőződjünk, elég ha egy pillantást vetünk Franciaországra és megfigyeljük, hogyan árasztja el Oroszországot fegyverekkel és mindenféle hadianyaggal. Soha sem hiteti el velem wnki, hogy pusztá idealizmusból és az oroszok iráni érzett rokonszenvből nyitja meg ilyen gavalérosan a bugyellárisát. Ha egyszer Franciaország királyt akar, a király rövidebb, vagy hosszabb idő alatt megérkezik. És ez így van egyéb dologgal is! A magam kárán tapasztaltam.*

Ez az átlátszó célzás III. Napóleonra vonatkozik. Ha az ember Ferenc Józsefnek egyéb kijelentéseit is számbaveszi, rá kell jönni, hogy *az ti számára a második császárság Franciaország® iolt az egyetlen, a különösen jellegzetes Franciaország.* És érthető, ha eziránt a

Franciaország iránt nem mutatott valami nagy rokonszenvet.

hiszen III. Napoleon volt az, aki 1859-ben örök időkre megtörte a Habsburgok olaszországi uralmát és evvel megrendítette a Habsburgok abszolutizmusát; ugyanakkor pedig a monarchia keretein belül feltámasztotta azt a tájfunnt, melyet azóta sem sikerült lecsillapítani: a nemzetiségek polgárháborúját. Mindezek dacára ott, ahol a Németországgal kötött szerződés szabad mozgást engedett neki, Ferenc József megkísérelte, hogy Franciaországgal ne csupán udvarias és kifogástalan, de amennyire tőle telt, barátságos és szívélyes viszonyt létesítsen. A két állam távolsága, amely lehetetlenné tett minden

határincidenst, jó előjelnek látszott és az uralkodó fáradásainak sikert ígért. Párizsban nem maradtak megértés nélkül az ő szándékaival szemben s 1908—1909 telén, *a boszniai annexió krízise alkalmával Franciaország a monarchia oldala mellé állt.*

Nem szabad másrésről elfelejteni, hogy Ferenc Józsefnél az udvariasság és a jónevelés minden körülmények között nagyobb szerepet játszott, mint a harag, vagy a megsértődés. Ennek bizonyságául elég, ha arra gondolunk, hogy 1906 júliusában *milyen szívélyesen fogadta Ischlben Eugénia császárnét* és hogyan halmozta el őt mindavval a figyelemmel, amely őt koránál fogva *megillette.* A császárné annyira megindította és annyira elbájolta ez, hogy elutazása előtt így kiáltott föl:

— *Nem találok alkalmas szavakat arra, hogy köszönetet mondjak önnek, Sir! Az ön jósága tényleg példátlan. Önnél újra viszontlátom az elmúlt időket, amelyekről már azt hittem, hogy a számomra örökre eltűntek és csak az emlékekben élnek olyan ragyogóan. Ön előidézte azt a csodát, hogy a mint újraszülessék, az Isten áldja meg érte!*

Lehet-e azt mondani, hogy az a köztársasági államforma, amelyet Franciaország választott, fokozta Ferenc József idegenkedését a franciák iránt. Ez nagyon is önkényes feltevés volna, mert

az uralkodó őszintén szerette Svájcot,

pedig ez az ország is köztársaság. Soha sem apadj ki ennek a bájos földnek a dicséretéiben, amely *Tell Vilmos szülőföldje volt... és a Habsburgoké is.* Távol attól, hogy megvesse eredetének ezt a szerény bölcsőjét, büszke volt rá s a helvét szövetséges állán polgárai az ő szemében teli voltak értékes tulajdonságokkal. Szüntelenül hivatkozott munkásságukra,

okosságukra, tehetséges voltukra. Csodálatát annyira nem titkolta, hogy avval maguk a svájciak is tisztában voltak; ami megnyilvánult akkor, amikor Ferenc József 1909 augusztus 31-én a constance-i tavon lajókázva Rorschach előtt *horgonyt* vetett és ennek a városnak a lakossága végtelen ovációkban részesci. A kikötő feketélt az emberektől, zászlók loptak mindenfelé, mert a szövetség hatóságaival élén léi Svájc öszeződült itt, erre az alkalomra. Népes küldöttség érkezett a hajóra, hogy *üdvözölje az uralkodói, akit hirtelen megindulás fogott el*, amikor látta, hogy ilyen tiszteletnek a tárgya lett. Amikor a hajó megindult, ezt kiáltotta:

— Isten veletek, derék emberek! Isten veletek! emlékezzetek még sokáig rám! *Olyan boldog voltam most közöttetek!*

Ugyanezt a mély megbecsülést *érezte*

az Amerikai Egyesült-Államok

irányában. Egyik állítása, amelyet soha sem módosított, az volt, hogy az öreg világ olyan korhadt, olyan mélyen előrehaladt a sorvadásban, hogy bukása csak esztendőkérdése lehet.

— És akkor hol gyulladna ki ismét a civilizáció elaludt fáklyája, ha nem az Atlanti-óceán másik oldalán, Amerikában?

Ezek után érthető, hogy az öreg *uralkodó élénk figyelemmel kísért mindent, ami a yankee-k között történt*; valahányszor új elnököt választottak Washingtonban, soha sem mulasztotta el, hogy a legmelegebb üdvözlését ne küldje el neki.

1901 szeptemberében *Mac Kinley megöletése* zintén alkalmat szolgáltatott neki arra, hogy a leglénkebb szavakban kifejezett részvétnyilatkozattal juttassa kifejezésre rokonszenvét.

Másik megnyilatkozása yankee-rokonszenvének volt az, amikor 1910-ben *Rooseveltet fogadta*. Bárha Rooseveltt akkor már megvált az Egyesült-Államok elnöki méltóságától, az öreg uralkodó olyan figyelemmel környezte, hogy az még az ő angol-szász flegmájára is mély benyomást tett. *Ferenc József, aki — hallatlan kegy! — megengedte, hogy amerikai vendége redingote-ban és színes nyakkendőben tisztelegjen előtte, valósággal elkápráztatta Rooseveltet, aki így nyilatkozott előttem:*

— Mindaz, ami eddig történt velem, elhalványodott amellet a negyedórás kihallgatás mellett, amelyet az Önök uralkodója engedélyezett nekem. Íme, ő az, akit én igazi uralkodónak nevezek! A királyság megtestesülése! Tökéletesen megértem most már nemcsak azt, hogy a népei szeretik és tisztelik, hanem azt is, hogy a szíveikben első helyen van az Isten után! Még egy amerikai is, odakinn Amerikában is, térdet hajtana előtte!

**Érthetőleg sokkal epizodikusabbak voltak
Ferenc József összeköttetései az Európán kívül
első uralkodókkal.**

Mindenféle színűt vendégül látott közülök, egyiptomi khedivéket, abesszíniai sejkéket, perzsa sáhokat, indiai maharadzákat, sziámi királyokat, kínai és japáni heregeket, délamerikai uralkodókat: mindannyival szemben nagy megbecsüléssel és jóindulattal viselkedett, a japánokkal szemben különösen. *A japánokat csodálta azért az ügyességért, amelylyel öreg szokásaikat és évszázados berendezésüket össze tudták egyeztetni Európa intézményeivel és találmányaival.*

— Figyeljék meg a japánokat, — mondotta nem egyszer, — *sok tekintetben méltók arra, hogy mestereink legyenek.* És jegyezzék meg azt, amit

mondok, ők lesznek azok, akik nem egy olyan világkérdést meg fognak oldani, amelynek a megoldására az európaiak képtelenek lesznek, ha továbbra is úgy elmerülnek az iszapban, mint ahogyan ezt szokták.

Amint ebből a vázlatos rajzból is kivehető, az öreg uralkodó nyitott szemmel figyelte mindazt, ami a külföldön történt és pedig nemcsak a szemével, hanem a szívével figyelte a dolgokat, mert soha sem alkudozott a rokonszenvével. Otthonülő ízlése és a tradíciókhoz való ragaszkodása mellett akármilyen osztrák volt is, a lelke széles körben szárnyalt és jósága kozmopolita volt. Ebből a szempontból az az ítélet, amelyet *Fried fung* osztrák történetíró mondott róla, revízióra szorul. Ez a szkeptikus lélek 1919 nyarának a vége felé ezt mondta: „*Két cselekedet ad szánalomraméltó példát az uralkodó kormányzásából, egyik az 1859-ben Piemontnak, a másik pedig az 1914 áprilisában Szerbiának küldött ultimátum. Ez a két intézkedés kivonatosan magában foglalta Ferenc József egész politikáját, azt a vakondok-politikát, amely mindent a maga vakságának a szögletéből ítéli meg, mindent torz formában látott s evvel a birodalmat végromlásba sodorta.*”

Ez nagyon is kényelmes véleménymondás volt, nagyon is hirtelen ítélezés, amely még a legszigorúbb mértékkel mérve is csak az osztrák-magyar diplomáciára vonatkoztatva állta meg a helyét. *A diplomácia gyengéit azonban a császár jobban látta, mint akárki más.* Igazságtalanság volna azt mondani, jhogy Ferenc József rábízta magát erre a diplomáciára, csak beletörődött a működésébe.

Tagadhatatlan, hogy ez a diplomácia soha, egyetlen egy pillanatra sem állt hivatása magaslatán. Az egyetlen dolog, amit a mentsegére föl lehet hozni, az, hogy azok a problémák, amelyekkel szembekerült, túlságosan

bonyolódottak voltak. Azonban még ebben az esetben is a minisztereknek és a követeknek tisztában kellett volna lenniük azzal, hogy a monarchia milyen katonai erővel és egyéb segélyforrással rendelkezik.

Mindezeket a tényezőket ismerni kellett volna, hogy adott pillanatban a diplomáciai lépések erőre és pedig önmagában bízó erőre támaszkodhassanak. *A császár képviselői soha sem emelkedtek erre a fokra.* Mindez világosan kitűnik azokból a sorokból, amelyeket Montenuovo herceg, Ferenc József utolsó, érdemes udvarmestere intézett hozzám a háború után: *„Már jó régen arra a megingathatatlan meggyőződésre jutottam, hogy a mi diplomáciánk olyan helyzetet teremtett, amelynek a labirintusából egyetlenegy kivezető út volt: a háború.”*

V.

A VILÁGHÁBORÚ.

Mindaddig, amíg csillaga fönragyogott, *Hohenberg Zsófia hercegasszony* szívesen ismételte azt a jóslatot, amely nem kevés önteltséget árult el, hogy a gondviselés különös rendeltetést tartott fönn neki a kettős monarchia népeinek a történetében. Maga sem tudta, mennyire igaza van és milyen jó jósnő, amikor ezt mondja. Az események teljes megerősítését hozták magukkal az ő szavainak, bárha egészen más értelemben. Hohenberg hercegnő személyével¹, kapcsolatban pattant ki az a szikra, amely a puskaporos hordót fölrobbantotta és föllángoltatta annak a nagy világkatasztrófának a tüzét, amelyben összeomlott a Habsburgok birodalma.

Ferenc Ferdinánd és felesége temetését a hercegasszony alacsonyabb rangja következtében, a ceremónia rendjének megállapítását illetőleg, kínos hercehurcák előzték meg, maga a szertartás pedig sokkal kevésbé volt pompás és ünnepélyes, mint amilyen lett volna más körülmények között. Miután a temetés Bécsben lezajlott, Ferenc József császár kis kíséretével együtt visszatért Ischlbe. Újra kezdődött a mindennapi élet, de csak látszólag, mert rendkívül élénk sürgönyváltás indult meg az uralkodó, továbbá a kormány különböző tagjai és a hadsereg között. Az uralkodóval sürgönyöket váltó személyiségek többek között a következők voltak: gróf Berch-

told külügyminiszter, Krobotin tábornok, hadügyminiszter, Conrad, a nagy vezérkar főnöke. Ezekben a lázas tanácskozásokban föl lehetett fedezni a küszöbön álló

fontos elhatározások előszelét.

Az uralkodó környezetében híre terjedt, hogy nagy összeesküvést fedeztek föl Ferenc Ferdinánd élete ellen és miután abban a meggyőződésben vannak, hogy a szerb kormány játszotta a fölbujtó szerepét, Belgrádban számon fogják kérni a gyilkosságot.

Eddig fejlődtek a dolgok, amikor 1914 július 20-án reggel gróf Paar átolvasás céljából ideadta nekem annak a jegyzéknek a kivonatát, amelyet aztán három nappal később át adtak Belgrádban, avval a hozzáadással, hogy huszonnégy óra alatt választ kérünk rá. A kivonat olvasása rögtön azt az érzést keltette bennem, hogy ezekben a sorokban olyan *túlzó szigor* nyilatkozik meg, amelynek minden valószínűségi számítás szerint a háborúban kell kilyukadnia. Véleményemet nem tikoltam el gróf Paar előtt, és azt a meglepetésemet sem, a melyet akkor éreztem, amikor értesültem róla, hogy azt hiszik, ezt az „ultimátum”-ot el tudják fogadtatni a császárral. A magam részéről az első pillanattól kezdve *ultimátumnak neveztem ezt a diplomáciai okiratot*, amelyet később is ezen a néven emlegettek, bárha szigorúan véve a jegyzék, amely a vég; felé némiképen enyhített a következtetéseim, formája szerint nem érdemelte meg az ultimátum elnevezést. Az egyik oldalról tisztába voltam avval, hogy az öreg uralkodónak semmi sem drágább, mint a béke fönttartása, másrésről pedig kétségtelennek tartottam, hogy *az uralkodó békés szándékait teljesen kompromittálják azok a követelé-*

sek, amelyeket a belgrádi kormány elé akarnak terjeszteni. Gróf Paar rem osztozott a nézőpontomban; ő szerinte a jegyzék nem volt töltött pisztoly, mert

a császár éppen ellenkezőleg kikötötte, hogy az osztrák-magyar közbelépésnek csak megszabott keretek határai között szabad mozognia. Az öreg tábornok felvilágosításai szerint az uralkodó kifejezetten arra utasította Berchtoldot, hogy kímélje Szerbiát és arra az esetre, ha a bécsi kormány követeléseit visszautasítanák, hagyjon nyitott ajtót a későbbi tárgyalások számára.

Gróf Paárnak ez a két állítása pontos volt, és bizonyítja, hogy az öreg uralkodó még akkor is, a mikor a tanácsosai falhoz szorították, a rendelkezésére álló gyenge hatalmi eszközökkel az utolsó pillanatig mindent elkövetett arra, hogy legalább enyhítse annak az intézkedésnek a hatását, amelynek a komolysága nem került el a figyelmét.

Ez nem változtat azon a tényen, hogy a *monarchia föllépése még is csak játék volt a tűzzel, amiért végeredményben nem a tanácsosait, hanem őt magát terheli a felelősség főrésze*, akárhogyan rendezte is el ezt a kérdést a saját lelkiismeretével. Mert mások szemében az ő részessége egészen más színben tűnik föl. Saját szerény befolyásomat arra használtam tehát föl, hogy a szegény aggastyán vállait mentesítsem a ránehezedő lesújtó felelősség terhének egy részétől. És ezt mondtam:

— Tekintettel az események rendkívül súlyára, *nem volna-e helyesebb, ha a parlamentek, vagy legalább az országgyűlések részéről kiküldött képviselők tárgyalnák meg a döntést? Ha hozzá járulnak a tervhez, annál jobb, legalább nyugodtabban alszunk.* Gróf Paar közbenjárt ebben az értelemben gróf

Berchtoldnál, szerencsétlenségre azonban minden siker nélkül.*

A külügyminiszter azt felelte, hogy a dolog már úgyszólván elhúzódott, mert a jegyzék megszerkesztése hetek munkájába került és a hátra levő időt már nem lehet újabb késlekedéssel elvesztegetni.

A jegyzéket, amelyen nem történt semmiféle változtatás, július 23-án este hat órakor báró Giesl, osztrák-magyar követ átadta a szerb miniszterelnöknek, Pasicsnak. A válasza kitűzött határidő július 25-én este hat órakor járt le.

24-én egész nap és 25-én délelőtt semmi híre sem volt Ischlben a szerb válasznak: Belgrád tehát nem nagyon sietett! Ez a késlekedés rossz előjel volt, *a császár környezete addig azt hitte, hogy Szerbia meghódolása minden teketória nélkül meg fog történni*, most azonban egyes élesebben látó szellemek kezdtek rosszul értelmezni a késlekedést és kellemetlen sejtések támadtak bennük.

A bonyodalmak kikerülhetetleneknek látszottak és azok, akik kevésbé voltak felületesek, mint a többiek, így kezdtek okoskodni: Ha a belgrádi kormány így halogatja a válaszadást, ez azt jelenti, hogy más hatalmaktól, elsősorban Oroszországtól kért utasítást. Súlyos kilátások!

A császár rossz hangulata szembeötlő volt azon a dejenner-n, amelyre fél káromkor gyűltek össze a meghívottak az uralkodó világlájában.

* Érdekes, hogy Ferenc József katonai környezete, amely a Margutti emlékiratainak a tanúsága szerint is olyan ellenséges indulattal állott szemben a parlamentarizmus rendszerével és olyan elkeseredetten kárhoztatta az uralkodó „alkotmánytisztelet”-ét, egyszerre fölfedezte a felelősség megosztásának az előnyeit, amikor a döntés túlságosan veszedelmesnek látszott az abszolútizmus érdeke szempontjából.

(A fordító.)

A vendégek között voltak a cumberlandi herceg és hercegnő két leányukkal együtt, továbbá a braunsweigi hercegnő. *Ferenc József bágyadtan várakozott rájuk.* Mihelyst leszálltak a kocsiról, a császár, aki *szokása ellenére, nagyon kurtán és ridegen fogadta őket, azonnal az ebédlő szalonba irányította a társaságot.*

Ez a legkomorabb lakoma volt, amelyen valaha életemben résztvettem.

A császár fölismerhetetlen volt: alig nyitotta ki a száját és szórakozott szeme elárulta, hogy gondolatai ezer mérföldnyire járnak. Mihelyst ezt udvariatság nélkül megtehettem, fölemelkedtem az asztaltól és hirtelen búcsút véve a vendégeitől, visszavonult.

Követtem példáját és késlekedés nélkül visszatértem a hivatalomba.

— Belgrádból még mindig semmi? — kérdeztem.

— Még mindig semmi.

— Várjunk tehát!

Este fél hatkor gróf Berchtold lépett be hozzám.

Tudta, hogy egyenes összeköttetésben állok a bécsi hadügyminisztériummal s *azért jött, hogy nálam várja meg a telefonértesítést.* A külügyminiszter *fehér volt, mint egy halott, miután üdvözölt, belesüppedt egy fotelbe és ott a legtökéletesebb némaságba zárkózott. Amikor az óra hatot ütött, mint egy rugó föl pattant.*

— *Nagyon valószínűtlen, hogy most még valami érkezzék* — *mondotta.* — Kimegyek a levegőre. Ha szükség van rám, szállásomon, a Hotel Elisabethben vagyok.

És eltávozott.

Alig öt perccel rá, hogy elment, a telefoncsengő megszólalt. *A hadügyminiszter segédtisztje jelentette, hogy a szerb kormány néhány perccel hat óra előtt átnyújtotta válaszát Giesl követnek, s hogy a követ, miután a választ nem találta kielégítőnek, azonnal elhagyta Belgrádot, és egész személyzetével együtt Zimonyba ment át. Egyéb részletek eddig még hiányoznak.*

Anélkül, hogy egy percig is késlekedtem volna, összeköttetést kértem a Hotel Elisabeth-tel és *gróf Berchtoldot* kértem a telefonhoz. *Nem tudtam vele beszélni:* a miniszter még nem érkezett vissza. Mindenki megértheti, milyen zavarban voltam: most már mit tegyek? *Ebédnél sokkal mélyebb benyomást tett rám a császár lázas türelmetlensége, semhogy egy perccel, vagy egy másodperccel is meg akartam volna hosszabbítani nála a várakozás kínjait.* Szokásomhoz híven egy papirosívre lejegyeztem az üzenet szövegét és a papirost zsebre vágva inkább repültem, mint szaladtam *a császári villa felé.* Véletlenül egy automobil állott a park rácsa előtt. Minden magyarázat nélkül beleugrottam és rövidebb idő alatt, mint ahogy azt elmondom, ott voltam a villában. A szolgálatban levő komornyik bejelentett és egy másodperccel később, mialatt a szívem úgy dobogott, hogy majd megszakadt

a császár előtt álltam.

Az uralkodó egy szó nélkül emelkedett föl íróasztalától; az arcáról visszatükröződő zavar és aggodalom azonban néma kérdést sugárzott felém. Megismételtem azt, amit a hadügyminiszter hadsegédje mondott. A császár rámeresztett szemmel hallgatta meg a jelentést, azután, amikor befejeztem, fájdalomosan, az izgalomtól rekedt hangon ezt mondta:

— Tehát ide kellett megérkeznünk!

Csak ez a néhány szó tudott előtörni a torkából. Most átnyújtottam neki azt a papirost, amelyre leírtam a szóbelileg kapott üzenetet. Az öreg uralkodó heves mozdulattal elvette a papirost, azután sarkon fordult és karosszékehez támolygott, amelybe mint-ha összetörték volna, lehanyatlott. Nehezen lélekzött. Kibontotta az írást és föltekerte a szemüvegét, hogy el tudja olvasni. A szemüveg fölillesztése csak hosszabb idő múlva sikerült, a kezei annyira reszkettek. Végre el tudta olvasni a jelentést, újra elolvasta, azután megint újra. Azt kérdeztem magamtól, mit kereshet ezen a papiroson és milyen titkot akar kibetűzni azokból az egyszerű sorokból. Egy idő múlva, ami nekem örökkévalóságnak tetszett« végre rászánta magát, hogy a papírszeletet letegye az íróasztalra és hátra vetve magát a karszékeiben, gondolatokba merült. Egyszerre észrevettem, hogy a karja megmozdul: nemet intett a kezével. A jobb kezén viselt két gyűrű beleütközött egy kis üveg tálcába, amely tele volt tollal és ceruzával; tiszta, éles csengés szakította meg a szoba halotti csendjét.

A császár összerezett. Én hasonlóképen. És akkor az uralkodó így kiáltott föl:

— Végre is a diplomáciai szakítás még nem jelent szükségképpen casus bellit!

Ez a fölkiáltás kétségtelenül magában folytatott tépelődésének a végső következtetése volt és hogy ez a gondolat mily megkönnyebbülést jelentett a számára, azt rögtön le tudtam olvasni az arca megváltozott kifejezéséből; melle újra kifeszült, a keze nem reszkedett többé, amikor a szemüvegét visszahelyezte az asztalra. Újabb szünet következett, majd az uralkodó azt parancsolta, hogy küldjem hozzá rögtön a külügyminisztert és a megszokott szeretetreméltóságával elbúcsúzott tőlem.

Ezek a pillanatok, amelyeket 1914 július 25-én este az uralkodó dolgozószobájában töltöttem, kétségtelenül *életem legemlékezetesebb percei*. Hogy úgy mondjam, ujjammal érintettem a dolgokat és

kiszakíthatatlanul meggyökerezett bennem az a meggyőződés, hogy Ferenc József a krízis kitörése után sem dobta a gyeplőt a lovak közé, távol volt attól, hogy a fegyveres konfliktust elháríthatatlannak tartsa, sőt épen ellenkezőleg, azt hitte, hogy az alatt a rövid idő alatt, ami még rendelkezésre áll, meg tudja fékezni a szekeret a szakadékba vezető lejtőn.

És tényleg ilyen irányban dolgozott, amikor aztán két nappal később elhatározó lépés történt. Rossz tanács gyümölcse volt ez? Azt hitették el vele, hogy a háború azok után, ami történt, elkerülhetetlen és csak ez szilárdíthatja meg a Habsburgok ingadozó trónját? Nem tudom, mit tegyek föl a dologról. Azonban mégis az történt, hogy

Ferenc József egészen váratlanul megüzente Szerbiának a háborút.

Ez a fordulat soha sem nyert eléggé kielégítő magyarázatot és teljesen talány maradt még az uralkodó családtagjai előtt is. Gróf Paar erre a tárgyra nézve ezt mondta július 28-án:

— No ez derék dolog! Tegyük föl a legjobbat, képzeljük el a legtökéletesebb győzelmet, akkor is azt mondom, hogy nyolcvannégy év nem az a kor, amikor az ember aláírhat egy hadüzenetet!

Ezt a rejtélyt azonban még sem fedi olyan sűrű köd, hogy gondos keresés után az ember föl ne fedezhetne benne néhány keresztül törő sugarat.

Mindenekelőtt, amint ezt még ma is igen sok körben hiszik, *vajon az osztrák>-szerb szakításnak tényleg Németország volt-e a mozgató rugója/ Ami engem illet, az én egyébként korlátolt kutatásaim szerint nem hiszek ebben a teóriában.* Indokaim erre a következők: abból a telegrammból, amelyet II. Vilmos július 25-ike után küldött Ischlbe és

amelyet én elolvastam, egészen nyilvánvalóan kitűnik, hogy

a német császár legalább ebben a kritikus pillanatban lázas igyekezettel fáradozott azon, hogy Európát visszatartsa az örvénybe zuhanástól;

másrésről pedig a berlini külügyminisztérium az osztrák ultimátumot megelőzőleg ismételten okosságot és mérsékletet tanácsolt Ferenc József kormánynak.

Azt is mondták, hogy *Németország bécsi követe, Tschirschky-Boegendorff*, azért, hogy saját ízlése szerint fölpiszkálhassa az ellentéteket, eltüntette a Berlinből kapott mérséklő intéseket, vagyis teljesen a saját felelősségére cselekedett, abból a célból, hogy rossz szellemét, Berchtoldot, a legveszélyesebb szélsőségekbe hajszolja. *Ez a második vád épen olyan légből kapott, mint az első.* Tschirschky tanácsai arra szorítottak, hogy Bécsnek ajánlotta, álljon készen minden eshetőségre; vagyis tegye meg a szükséges katonai előkészületeket.

Más szóval a német nagykövet a diplomáciai demarsot nem találta célravezetőnek a nyomában járó és a jegyzékvákltsnak nyomatékokat adó katonai intézkedések nélkül. Befolyását a következő irányban érvényesítette: az ultimátum visszautasítása esetén hirtelen támadás Belgrád ellen, egyidejűleg egy földszalag megszállása szerb területen, a Duna és a Száva jobb oldalán. Mindez pedig egy percnyi idővesztés nélkül. Az ő tárgyalásai azonban Bécsben folytak le, a császár pedig Ischlben volt, sokkal messzebb tehát, semhogy a nagykövetet meghallgathatta volna és hasznát vehette volna a tanácsainak. A nagykövet így semmi befolyással sem lehetett a Szerbiának küldött hadüzenetre.

Egy harmadik magyarázat szerint az *uralkodó táviratot kapott Magyarországból*, amelyben egy határincidens hírért juttatták el hozzá; a magyar terület ellen intézett szerb merénylet készítette volna azután az uralkodót arra, hogy lemondjon békés szándékairól. Egy ilyen fojtá táviratot tényleg átadtak neki. Ennek a táviratnak azonban a hadüzenet megtörténte előtt már nem volt ideje arra, hogy teljes átalakulást és fölfordulást idézzen elő Ferenc József fölfogásában.

Épen ilyen valószínűtlen a negyedik hipotézis: az, hogy vendettával állunk itten szemben és a császár engedve azoknak, akiknek ez volt az álláspontjuk, egyszerűen meg akarta bosszulni a sarajevo-i gyilkosságot, amely őt megfosztotta az örökösétől. Erre azt válaszolom: Nem tekintve, hogy az a magatartás, amelyet az uralkodó a végzetes hír vételekor tanúsított, kizár minden ilyenfajta gyanút, kérdem: ha a gyilkosságban olyan gaztetet látott, a mely fegyveres megtorlást érdemel, *miért fecsérelt el egy egész hónapot, mielőtt elrendelte volna a megtorlást.*

Mindezek a magyarázatok tehát a levegőben lógnak. Szabad lesz elmondanom a magamét?

Az én érzésem szerint az öreg uralkodó tanácsadóinak a hálójába esett, akik furfangos módon már régóta körülfonták és fáradhatatlanul dolgoztak rajta, hogy végül megejtsék. Hét éven keresztül az uralkodó keresztül tudta törni a hálójukat. Minden megfontolás nélkül visszautasította háborús javaslatokat: minden áron ragaszkodott a békéhez. De jött egy nap, 1914. július 28-ika, amikor szemben azzal az egyenes provokálással, amely Ferenc Ferdinánd kebelén keresztül az ő személyét is érte, elvesztette a türelmét és maga sem tudta elképzelni, hogyan lehetne tovább halasztgatni Szerbiával szemben a számadás rendezését.

Annál kevésbbé láthatott erre módot, mert belgrádi követe, Giesl július 25-én. anélkül, hogy bárkit vigyázatra intett volna, fölégette maga mögött a hidakat, amelyek még lehetővé tették volna a további tárgyalásokat.

Tehát a rohanó sietség, Giesl egy kissé meglepő gyorskezűsége s az arrogancia, amellyel Giesl jogot formált arra, hogy a szakítás fölött maga döntsön, adja meg végeredményben azt a parányi súlyt, amely az ellenségeskedések felé billentette az események mérlegét.

A belgrádi követ meglehetősen szorult helyzetben volt, amikor július 27-én délutánján megjelent Ischlben, az uralkodó előtt; viselkedését annál nehezebb volt megmagyaráznia, mert időközben ismertté lett az osztrák-magyar ultimátumra adott szerb válasz teljes szövege. Nos, ez a válasz, amely két jelentéktelen pont kivételével Bécs minden követelését elfogadta és arra a két pontra nézve is csak bizonyos fenntartásokkal élt, egyáltalában nem olyan volt, mint egy visszautasítás. Az az ajtó, amelyet Berchtold később következő tárgyalások reményében nyitva hagyott. Pastes részéről sem záródott be:

**Giesl volt az, aki azt maga mögött egy nyers
katona erélyével berúgta.**

Ebben a gesztusban mindenesetre hősiesség volt. A közönség ezt mindjárt tisztán látta, mert egyszerre csak értékelni kezdték a követ érdemeit és dicsérőleg emlegették, mennyi bátorság és okosság nyilatkozott meg a cselekedetében. Tegyük hozzá, hogy *Giesl minden jel szerint úgy vélekedett, hogy három vagy négy osztrák hadtest tizenöt nap alatt elintézi egész Szerbiát.* Ugyanez volt a meggyőződése különben a monarchia belgrádi katonai attaséjának, Gellei parancsnoknak is. *Az az idea, hogy*

a konfliktus szélesebb körre is kiterjedhet, meg sem fogamzott a Giesl agyában.

Ez a megállapítás, azt hiszem, a legjobban rámutat a dolgok végső okára. *Egy katonai séta Szerbiában – ez az utópia, amelyben ebben az időszakban a legtöbb ember osztozott, volt az a kő, amelyben a Habsburg birodalom megbotlott.*

És ebben a döntő órában, amikor légies tornyában már megcsendült a végzet lélekharangja, *az osztrák-magyar diplomácia továbbra is ott maradt, ahonnan nem is nőtt ki soha: a pólyák között. Semmit sem tudott kikombinálni. semmit sem tudott kitálatni, összeütközés Oroszországgal? — a vállukat vonogatták erre az ötletre.* Amikor Zankievitch és Wynneken teljhatalmú orosz meghatalmazottak szájából hallott információk alapján azt merészeltem állítani, hogy Oroszország azonnal a nyakunkon lesz, mihelyt Szerbiának csak egy hajszála is meggörbül, kicsúfolták. *Ami az öreg császárt illeti, azi körülvették és igyekeztek vele elhívetni, hogy itt nincsen semmi többről szó, csak egy „büntető expedíció”-ról Szerbia ellen.* Ebből a látószögből nézve a dolgok tényleg nem látszottak olyan veszedelmesnek: és íme — legalább az én véleményem szerint, — *így határozta el azt, hogy átlépi a Rubicont.*

Julius 80-án Ferenc József otthagyta Ischlt, visszatért Schönbrunnba, hogy így ott legyen a rendelkezések és érkező újságok központjában. A hadüzenetek egyre-másra következtek, úgy, mint a villámcsapás. Az orosz mozgósítás fölidézte a hadiállapotot Németország és Oroszország, azután Németország és Franciaország között. Ausztria a politika sodrába kerülve, kénytelen volt a maga részéről is kardott rántani.

— Nem elég még a nyomorúság? — kiáltott föl az öreg uralkodó. — Miért kellett nekünk vállalnunk a támadó odiózus szerepét?

És keserű gáncsba tört ki a diplomáciája ellen, amely vakságában semmit sem látott, semmit sem sejtett és annyi ügyesség sem volt benne, hogy megmentse legalább a látszatot.

— Mert, — így okoskodott a fölháborodott uralkodó, — ha igaz az, hogy ellenfeleink őrségeket toltak a határ felé, ha igaz az, hogy ők akarták a háborút, amíg azt mi nem akartuk, *nem örültség-e., hogy elsőnek mégis mi kötötünk beléjük? Szerintem ez feje tetejére állítja a dolgokat és előre kompromitálja az ügyünket!*

Tényleg ez volt a helyzet, Anglia azonosította magát Franciaországgal és Oroszországgal. Az uralkodó a haját tépte:

— A játszma mindenképen elveszett a számkra, — mondotta, — nem vagyunk mi képesek arra, hogy szembeszálljunk Angliával, különösen akkor, ha mai szövetségesei mellette állanak.

Ettől a pillanattól kezdve rögeszméje volt, hogy a gigantikus dráma nem végződhet máskép, mint a központi hatalmak összeomlásával. A pesszimizmus fekete fonala ezentúl végig húzódott minden gondolatán és megkeserítette azokat egészen az utolsó pillanatáig. Soha sem hiti az osztrák és német feayverek döntő sikerének a lehetőségében. Amikor ilyen báortalanul gondolt a háborúra, hogyan vállalkozhatott volna önként arra, hogy azt fölidézzze? Talán ez a legdöntőbb érv, amelyet ártatlanságának bizonyítékául föl lehet hozni.

Miután nem számíthatott többé Olaszország beavatkozására, most már épen ellenkezőleg az voít minden törekvése, hogy biztosítsa ennek az országnak a semlegességét. így nyilatkozott:

— *Olaszország, amely vasban és szénben külföldi behozatalra szorul, tengerpartjának rendkívüli kiterjedése mellett hogyan is gondolhatna arra, hogy*

Angliával megmérkőzzék? Azt kívánni, hogy hozzánk csatlakozzék, olyan, mintha a holdat követelnénk. Ebben a pillanatban a világ legjobb akaratával sem tehet okosabbat, minthogy semleges marad. Ebben a pillanatban, — mert ha a dolgaink rosszul mennek, nem, fog késlekedni és a mesebeli számár módjára megrugdálva a haldokló oroszánt át-pártol ellenségeink táborába. Ez nagyon kevésbé lesz lovagias dolog, de végre is meg lehet ér leni.

Ferenc József, amikor népei a háborút megkezdtek, előre látta egy európai koalíció sötét árnyékát. A politikai horizont nagyon kevésbé volt biztató. Németország volt az egyetlen szövetséges, aki mellénk állott, a belkormányzatban pedig megkezdődtek a nehézségek.

A fővezér kinevezése

volt az a gordiusi csomó, amelyet Ferenc Józsefnek ki kellett volna bogoznia. *A csomót egyszerűen elvágta*, amivel azt akarjuk mondani, hogy félrendszebályokhoz nyúlt és megalkuvást keresett a saját nézete és tanácsosainak a véleménye között.

Az uralkodó legalább névlegesen át akarta venni a hadműveletek irányítását, amelyet azután a helyszínén a személyzetével támogatott vezérkari főnök hajtott volna végre.

A vezérkar épen ellenkezőleg a cselekvésben meg akarta őrizni a függetlenségét és szabadságát. Megkezdődtek a súrlódások. Egy közvetítő rendszabályt elvetettek, pedig az kitűnő lett volna: az osztrák-magyar haderőnek Vilmos császár parancsnoksága alá való helyezése.

Ekkor visszatértek egy osztrák generalissimus eszméjéhez. *A császár választása Frigyes főhercegre esett*, aki unokaöccse volt Albrecht főhercegnek, a

custozzai győzőnek és unokája Károly főhercegnek, az asperni győzőnek. Frigyes ezideig az osztrák tartalék parancsnoka volt. *Ugyanekkor a vezérkar főnökévé kinevezték Conradot, fölruházták őt a legszélesebb körű, hogy úgy mondjuk korlátlan katonai hatalommal. Conrad Frigyes főherceg mellé volt rendelve, de ténylegesen ő vezette a hadsereget.*

Az uralkodó csak körömszakadtig tartó kara után szánta rá magát erre a balkezes intézkedésre. Ehhez járult még egy csomó kellemetlenkedés, amelynek az volt a célja, hogy abban az órában, amikor a harctereken az ő monarcihájának a sorsát kellett eldönteni, *elvegyenek tőle minden befolyást és minden ellenőrzést a hadsereget illetőleg.* Nem nyelte le az igazságot azok előtt, akik azt meg akarták hallgatni és a tőle kicsikart félrendszabályokkal kapcsolatban nem egyszer így kiáltott föl:

— *Óh! Ha fiatalabb lennék! Ha az öregség nem kötne ide a szobámhoz!*

Most térjünk vissza Szerbiához.

Giesl hirtelen távozása valóságos pánikot támasztott a szerbek között, akik azt hitték, hogy az első „svábák”, az első osztrák katonák villámgyorsan fognak rajtuk ütni. A látóhatár azonban üres maradt, az ellenség nem mutatkozott. Mi történt tehát? A következő: *az osztrák-magyar diplomáciai gesztus, amely nem volt minden nagyság nélkül való, csak egy jegyzékkel hadonászott és a nyomában nem következett semmiféle katonai akció.* És amikor három hét múlva az osztrák divíziók végre fölfejlődtek, *a szerbeknek kényelmes idejük maradt arra, hogy időközben a kardjukat élezzék és fölkészüljenek a visszavágásra;* ez volt az a dolog, amelyet visszaemlékezhetünk rá, Tschirschky minden áron el akart kerülni, indítványozván, hogy rögtönös katonai akciót kezdjenek Belgrád ellen.

A dolgok tehát végtelenül elhúzódtak, amiért az osztrák-magyar diplomáciára és vezérkarra esik a felelősség súlya. Most, amikor szavukon fogták őket, nagy lassan és kényelmesen dolgoztak a mozgósítás végrehajtásán.

A katonai operációk így nem kezdődtek meg, csak augusztus hó második felében és pedig *egy nagy hirtelenséggel megállapított terv szerint*. A rendelkezésre álló tizenhat hadtestből nyolcat Szerbia, nyolcat pedig Oroszország ellen küldtek. *A Szerbiába küldött nyolc hadtestnek az lett volna a kötelessége, hogy egy szempillantás alatt leverje a szerbeket, szervezze az ország megszállását s azután minden nélkülözhető erejét fölküldje az északi hadsereg erősítésére. Amikor ezt a csodálatra méltó tervet meghalotta a császár, a fejét csóválta:*

— *Nagyon is bonyolódott, — mondotta, — azonban nem tehetünk másképp.* Különb is hazánk sorsát katonáink és Conrad kezébe tettem le, teljesen megbízom bennük! . . . Mindenesetre teljes szívemből jószerecsét kívánok nekik és sajnálom, hogy korom megakadályoz abban, hogy ennél többet tehessek.

Fájdalma, hogy a hadseregtől távol kellett maradnia, egyre nyilvánvalóbban megmutatkozott, mindig jobban és jobban szenvedett emiatt s *az, hogy passzív, tétlen szerepre kényszerült, valóságos kínokkal gyötörte.*

Addig szabad életmódja helyett valósággal eltemetkezett, Schönbrunn rácsai mögött úgy élt, mint a kriptában. A zárt kapuk szigorúan eltiltottak mindenkit attól, hogy az udvarba, vagy a kertbe lépjen s

ez az elszigeteltség nagyon hasonlított a fogsághoz.

Azonban ez a menekülés a nyilvánosság előtt vajon célszerű dolog volt-e? Minden ok megvan arra, hogy ebben kételkedjünk: *az uralkodó és az alattvalói között nem volt többé semmiféle közlekedés.* A töméig megszokva azt, hogy lássa és néha hallja Ferenc Józsefet, sehogy sem tudott a programnak ezzel a változásával megbarátkozni. *Vajon Ferenc József önkéntesen vonult vissza a kolostori életbe?*

Nem; mások falazták be oda. És kik? Az udvari méltóságok más magasrangú hivatalos emberekkel szövetkezve, ürügyül használták föl azt az érvet, hogy valamilyen katonai balsiker esetén a főváros ellenséges tüntetések színhelye lehet és azt állították, hogy az uralkodót ezekkel szemben biztos helyen kell megőrizni.

A császár ugyan védekezhetett ez ellen, azt vitatva, hogy még mindig elég idő lesz arra, hogy Schönbrunn elzárják, ha a fölkelő tömeg tényleg közeledik, úgy mint évekkel előbb történt, amikor a drágaság növekedése miatt a szocialisták nagy tüntetéseket rendeztek. *Ez az érvelés nem nyitotta meg a kapukat.*

Egyébként semmi sem változott napi programjában. A lehetőség határain belül igyekezett, hogy tájékozott legyen minden irányban, különösen a katonai események tekintetében, *és valósággal rávetette magát minden hírre, ami a katonai irodájába érkezett.* Az információk azonban ritkák voltak, sőt különösen az északi hadsereget illetően, *nem egyszer teljesen hiányoztak.* A hadvezetőség, amelyet a magyarországi Újvidékről átvittek Galíciába, Przemyslbe, bölcs hallgatásba merült, *Conrádnak már az első napoktól kezdve nem volt módja arra, hogy valami fényes újdonságokkal kedveskedjék.* úgy a szerbekkel, mint az oroszokkal szemben már

az első összecsapásaik avval az eredménnyel jártak, hogy a császári csapatok, dacára pazar értéküknek úgy északon, mint délen rengeteg vért vesztettek és kénytelenek voltak visszavonulni az ellenség elől.

A hadjárat bevezető napjaiban, 1914 augusztus 18-án töltötte be az uralkodó nyolcvannegyedik születésnapját. A szerencsekívánó sürgönyök bősége érkezett hozzá erre az alkalomra. Érkeztek mindenfelől: Ausztriából, Magyarországitól, Németországból és semleges országokból. Kétségtelenül egyetlen egyet sem kapott azokból az államokból, amelyekkel hadat viselt, azonban a többinek a bősége elfelejtette vele azokat a gratulációkat, amelyek hiányoztak. Elolvasás céljából csak azokat adtam át neki, amelyek uralkodók részéről érkeztek, vagy amelyek valamilyen különös érdekességgel rendelkeztek, a többieket illetőleg megelégedtem az egyszerű felsorolásukkal. Az első rendbe tartozók között volt egy, amelyik meglehetősen figyelemreméltó volt: ez gróf Faárhoz címezve, Avarescu román tábornoktól érkezett. A megszokott udvariassági frázisok után a sürgöny a következő francia szavakkal végződött: „Mindenek fölött kívánom, hogy öfelsége elbírja szenvedni mindazokat a megrázkódtatásokat, amelyek még a legszerencsésebb háborúval is vele járnak.”

— De ki mondhatja azt, hogy ez a háború szerencsésen végződik-e? — sóhajtotta szomorúan az uralkodó. — Én nem hiszem, mert már most is minden előjel szerencsétlen.

A jóslat ezúttal magának az uralkodónak a szájából hangozott el.

Az események nagyon is igazat adtak neki. A kommunikék körülírásai, a hazafias sajtó akciói nem tarthatták fenn sokáig az illúziót:

Ausztria számára nagyon rosszra fordultak a dolgok.

S ugyanekkor Belgiumból és észak Franciaországból német győzelmek híre érkezett az uralkodó füléhez. Milyen szívszaggató érzés az önszeretete számára! Soha sem lesz hát szó osztrák sikerekről? Galíciában ezt még meg lehet érteni, ott az oroszok nagy számbeli túlsúlyban vannak, Szerbiában azonban lehet-e erre a kifogásra hivatkozni? Mi az ördög akadályozhatja meg ezen a fronton is a monarchia csapatait az előnyomulásban? Az öreg császár törte a fejét, hogy ezt kitalálja.

Végre megérkezett a magyarázat. A déli hadsereg főparancsnoka, *Potiorek tábornok volt az, aki a magyarázatot megadta.* Bizalmas barátjához, Bolfras tábornokhoz intézett levélben ezt írta:

— *Nem tudok moccanni, minden össze-vissza megy, mert a nagy főhadiszállás fojtogat. Szabadit. sanak meg ettől és akkor felelek a győzelemről.*

A panasz eljutott császár fülébe, aki anélkül, hogy Conrad erélyes ellenvetéseit meghallgatta volna,

a szerb fronton teljesen szabad kezet engedett Potioreknek, aki már bizonyos hírnévnek örvendett és úgy szerepelt, mint a monarchia legjobb stratégája.

1906-ban a vezérkari főnöki állásra őt ajánlották, szemben Conraddal) akit a császár nem is ismert, aki azonban a Ferenc Ferdinánd pártfogoltja volt. Mint mindig, a trónörökös akarata teljesedett és az ő pártfogoltja győzedelmeskedett. Potiorek kárpótlásképpen megkapta a gráci hadtest parancsnokságot és 1911-ben főkormánybiztos és hadsereg felügyelő lett Sarajevóban. A végzet úgy akarta, hogy *szemeláttára gyilkolják meg a trónörököst.*

Ilyen esetben minden más hivatalos személyiség elvesztette volna az állását, annál inkább, mert az ő felelőssége nyilvánvaló lett, miután *nem tették*

meg kellő mértékben a szükséges rendőri előkészületeket. Potioreket azonban nem hívták vissza; rem is mondott le, ami az adott körülmények között a legkevesebb lett volna. A közvéleménynek mind-ebből azt kellett következtetni, hogy *a császárnak a szeme rajta van ezen az emberen és hogy katonai bonyodalmak esetén Potiorek lesz az, aki a balkáni szakaszon az osztrák seregek élére áll, hogy győzelemre vezesse őket.*

A pillanat elérkezett, amikor meg kellett neki mutatni, mit tud? Tényleg: minden ingadozás nélkül ragaszkodva eredetileg kiválasztott tervéhez, erős harcok és véres veszteségek árán előre haladt egészen a Kolubara folyócskáig, mialatt előre tolt különítmények ugyanebben az időben elfoglalták Belgrádot. *Szerencsétlenségre feleúton megállapodott, újabb bizonyágát adva annak, hogy a legkiválóbb teoretikus gyakran nagyon is ügyetlen szervező.* Az ő esete jó példa erre.

Potiorek elfelejtette azt, hogy az ellenség üldözése egymagában még nem teszi ki az egész háborút, ellenben az utánpótlás és a csapató! megkímélése nem egyszer a felét jelenti a sikernek. Ő bizony élelem, ruha, muníció nélkül hagyta a csapatait, szemben a szerb ellentámadással, amely nem várthatott sokáig magára.

Az osztrák-magyarok lesújtó vereséget szenvedtek, a Kolubara épen olyan baljóslatú lett Ferenc József csapatai számára, mint a német császár serege részére a Marne. A monarchia katonáit megszállta a terror és néhány nappal később egyetlenegy sem maradt közülük szerb területen. Szerencsére az üldözőik is ki voltak merülve és kifogytak a lélekzetből, mert enélkül semmi sem maradt volna Ferenc József hadseregéből. Azt hitték, hogy Potioreket

ezekután elbocsátják. Nem; csak rendeletileg fölmentették a parancsnokságtól, utódja, Jenő főherceg pedig egyelőre megelégedett avval, hogy *újra szervezze a császári csapatokat.*

Ezek az újságok, amelyeknek a politikai horderejét talán egyedül csak az uralkodó értette meg, *azt a kevés bátorságot is elvették tőle, ami még meg? maradt benne.*

— Ilyen vállalkozások után tessék tovább szőni a szép külpolitikai álmokat! — mondotta. — Olaszország most egyszeriben a hátunkban lesz és ha Románia nem követi a példáját, szép gyertyát kell gyújtanom barátom, Károly király tiszteletére.

Az északi fronton sem voltak kedvezőbbek a hadműveletek. Conrad offenzívája kétségtelenül ragyogó eredményt ért el több ponton, — így Krasniknál és Komarovnál, — ezek a győzelmek azonban múltó sikerek voltak az oroszok lesújtó számbeli fölényével szemben. Csakhamar általános visszavonulásra kényszerült, amely csak a San mentén és a Kárpátok vonalán állapodott meg. *Conrad szidta a németeket, akik őt ide juttatták és sürgetve kérte a segítségüket, a császár nagy szomorúságára, aki, azt szerette volna, hogy csapatai a saját erejükből győzzenek.*

— *Miért fecsérli el Conrad a legjobb egységeinket?* — kiáltott föl. — Azonban az kétségtelen, hogy nehéz lehet helyt állni a muszkáknak. Conrad pedig minden tőle telhetőt elkövet, hogy megvesse a lábát velük szemben.

A karácsonyi hó fehér pillékkal szórta tele ezeket a sötét gondokat,

**hosszú élete alatt bizonyosan ez volt Ferenc
Józsefnek a legszomorúbb karácsonya,**

pedig elég bánatos ünnepben volt része. Fiatalabb lánya mindent elkövetett, hogy kiragadja dolgozó-

szobájából és magárai vigye a walsee-i kastély családi körébe, szentestei gyertyagyújtásra. Azonban minden kísérlete csődöt mondott. Ferenc József ezt válaszolta:

— *Hogyan tarthatnék én karácsonyi vakációt most, amikor a monarchiám élet és halál között vívódik? Pfüj! undorodnék önmagamtól, ha csak egy órai pihenői engednék magamnak.*

Az, hogy előző ősszel Törökország a központi hatalmak oldalán lépett be a háborúba, a másik oldalról ellensúlyozódott egy kedvezőtlen eseménnyel: Károly román király meghalt. Amikor december 31-ike elérkezett és vele együtt az újévi levelezés kötelezettsége, Ferenc József elé terjesztettem azoknak az uralkodóknak a névsorát, akiknek szokás szerint gratulálni szokott. *Ezen a névsoron szerepelt az új román király, Ferdinánd és felesége, Mária királyné.* A császár megcsóválta a fejét és ezt mondta:

— *Íme, két olyan név, amelyet hamarosan törölnünk kell, előbb vagy utóbb fölmondták nekünk a barátságot.*

Ahelyett, hogy ki tudta volna szabadítani magát a lelkét mardosó gondokból, a szegény uralkodó egyre jobban elmertet bennük. 1915 ilyen leverő kilátásokkal kezdődött meg. Március 18-án *Przemysl elesett* és Conrad, akinek a visszavonulását egészen Krakkóig kellett folytatnia, a főhadiszállást áttette Teschenbe, Sziléziába. Az oroszok Bécsset és Budapestet fenyegették és hogy a szerencsétlenség teljes legyen, mindehhez hozzájárult

Olaszország teljes elpártolása.

Az osztrákbarát külügyminiszter, San Giuliano márki, halott volt, utódja, Sonnino pedig teljesen ellentétes politikát űzve azt követelte, hogy az

olasz semlegesség tovább folytatása fejében rögtönösen adják át nekik Trentino, Trieszt, Görz, Zára területét több adriai szigettel egyetemben.

Ezekkel a követelésekkel kapcsolatban a monarchia római nagykövete zavaros információkat küldött Bécsbe, ugyanakkor német kollégája, Bülow herceg, aki minden áron el akarta kerülni az olasz ellenségeskedést, télies erejével azon dolgozott, hogy fogadják el a föltételeket.

Berchtold, akit az 1914. évi politikai kombinációinak a bukása teljesen megzavart és megfosztott minden bátorságától, új dilemmával kerüli szemközt: minden kényes kérdések legsúlyosabbjával helyzetét még nehezebbé tette a császár következő szenvedélyes kijelentése:

— Soha, soha az életben nem engedem át harc nélkül a régi Ausztria területét! Inkább becsülettel elpusztulni, mint hogy ilyen kupeckedésbe belemenjek. Ha Németország ajánlja nekünk ezt a megoldást, nagyon helyes, járjon elő jó példával és adja vissza Franciaországnak Elzász-Lotharingiát. Ez egyszerre befejezné a háborút és én megkönnyebbülten sóhajtánék fel.

Ezen a ponton a császár szilárd maradt és semmi sem rendítette meg önfejűségét. Berchtold azt a következtetést vonta le belőle, amit le kellett vonnia, leköszönt, utódja egy bürokrata lett: báró Burián.

Burián, aki még elődjénél is inkább híve volt az Olaszországgal való megegyezésnek, odáig ment, hogy titokban a legcsalogatóbb ígéretekkel halmozta el Itáliát, azonban olyan nyakatekert formában, anynyi kétértelműséggel és minden fajta fenntartással, hogy ezzel Rómában nem sok bizalmat ébresztett. Az ajánlatok már különben is későn érkeztek.

Nagy sietve néhány divíziót szedtek tehát össze és odadobták őket az olasz határra. Jenő főherceg lett az új front parancsnoka. Ez a művelet főképp arra való, hogy megmentse a látszatot, mert Olaszország harci egységek, tüzérség tekintetében olyan lesújtó fölényben volt, hogy a küzdelem a két ellenfél között nagyon egyenlőtlennek mutatkozott. Az 1915 május 3-iki hadüzenet a császárt bágyadt, betetörődött és közönyös kedélyállapotban találta.

— Ennek be kellett következni, — mondotta. — Tizenöt nap alatt az olaszok Grazban lesznek, anélkül, hogy nagy erőt kellene kifejteniök és ezzel a háború véget ér. Bár az Isten adná, hogy legalább egy darabka megmaradjon a kezemben a birodalmamból, ha majd a békét megkötjük.

Ez azonban túlságos sötét látása volt a dolgoknak. Ferenc József ezúttal pesszimizmusa áldozata volt; a végzet még: egy szerencsés fordulatot tartogatott a számára.

Május végén Conrad tervei alapján, amelyet osztrák-magyar és német csapatokkal Mackensen hajtott végre, *a központi hatalmak áttörték az orosz frontot* s ezzel megnyílt az útja egész sereg nagyszerű sikernek, amely a szövetségeseket nemcsak Przemysl és Lemberg birtokába helyezte vissza, hanem kezükbe juttatta a hatalmasan megerősített Varsó és Ivangorod után Brest Litowskot is, amely fő központja volt az orosz ellentállásnak. E győzelmek révén egész Lengyelország az osztrákok és németek kezébe esett, *erről az oldalról tehát hosszú időre nem kellett meglepetésektől tartani.*

Ami pedig az olasz előnyomulást illeti, az elmaradt. A császári csapatok minden dicsérő szó fölött álló bátorsággal álltak az ellenség nyomásának ellent, ami tekintettel nagy számbeli kisebbségükre, nem volt csekély vállalkozás.

Az öreg uralkodó pesszimizmusát így látszólag minden oldalról megcáfolták az események. *Mind-ezek a sikerek azonban nem részegítették meg és nem vesztették el vele a higgadt ítéletét.* sőt mindenek dacára, továbbra is állhatatosan megmaradt a pesszimizmusában. Ki találja ki, *mit mondott Lemberg visszafoglalásának a hírére?* Megelégedett ennek a kijelentésével:

— Nagyszerű, fenséges dolog! Le kell venni a kalapot ez előtt a siker előtt, de ne felejsük el: még nem mondták ki az utolsó szót. Ki tudja, lesz-e belőle valami hasznunk egyáltalában? Egész tömeg ellenséggel van dolgunk, akik nem hagynak nekünk nyugtot addig, amíg el nem érik a céljukat. Még néhány ilyenfajta győzelem és a végsőket járjuk; mert mindez csak arra való, hogy meghosszabbítsa a háborút. Mert az ilyen hosszú háború nem a gyengébb vereségével, hanem teljes romlásával végződik.

Aztán gondolkozva hozzátette:

— És a hátsó terület? Lesz-e elég kitartás benne? Mert nem szabad kizárólag csak a harcvonalon tartanunk a szemünket. Hm. Nem tenném a kezemet a tűzbe. Németország és mi teljesen körül vagyunk zárva, minden összeköttetésünk megszakadt a külvilággal. Helyzetünk sokkal rosszabb, mint azé az ostromlott váré, amellyel gyakran összehasonlítanak; mert az ostromlott várnak vannak tartalék készletei és élelmiszerei fölhalmozva a raktáiraiban. Pe hol vannak a mi készleteink?

Gróf Paar sokat bosszankodott emiatt a „*császári képmutatás*” miatt és gyakran készítette kifakadásra Ferenc József „*krónikus pesszimizmusa*.”

— A császár sokkal öregebb, semhogy megértené a mi szép és nagy korszakunkat, — mondotta. — Méreggel telíti a saját életét és a másokét; reggeltől estig minden fekete körülötte, *mindent tinta színben lát és szemet huny a mi időnk minden nagy-*

szerű jelenségével szemben. Biztos vagyok benne, hogy az események megcáfolják.

De sem gróf Paar, sem akárki más nem volt képes arra, hogy az uralkodó fölfogását ebben a tekintetben megváltoztassa. Egy győzelem az ő szemében sokkal kevésbé volt katonai siker, mint inkább egy *olyan lépcsőfok, amely a béke felé vezet.* A béke: ez központja lett a gondolatainak, alfája és ómegája egész magatartásainak az *unum necessarium*, amelynek az eléréséért bármilyen áldozatra hajlandó lett volna.. Másrészről pedig egy fixa idea szállta meg, egyike egy olyan óhajtnak, amelyek el szokták emészteni az aggastyánokat: az *a kívánság gyökerezett az agyába, hogy még életben érje meg a béke aláírását.*

— Bár adná meg az Isten nékem azt a kegyet, hogy meglássam a háború végét! — ismételtette gyakran. — Miután akarata ellenére neki kellett megnyitnia az európai ellenségeskedéseket, azt óhajtotta, hogy *ő legyen az is, aki annak végét veti;* az! az egyetlen gondolat, hogy utódjára egy ilyen háborút kelljen örökségül hagynia, bánattal és rémülettel töltötte el.

A háború kitörése óta 1915 júliusában fogadta az első uralkodó látogatását: III. Lajos bajor királyét. Az öreg uralkodó számára ez kellemes kitérés volt, amely megszakította mindennapi élete szürke taposó malom unalmát; a rangjából származó társ előtt kiönthette a lelkét. A bajor király jó hirt hozott: *Bulgária beavatkozása a központi hatalmak oldalán* közvetlen küszöbön állott. *Ferenc József nem mutatott valami túlságos elragadtatást:*

— Mindezek a szövetségi kombinációk — mondta, — *szerintem nem ígérnek sokat; akkor szépek és akkor jók, ha közelebb segítenek bennünket a békéhez.* Már most Bulgária közbelépése közelebb segít-e bennünket ehhez? Legalább is az kellene, hogy

Oroszország visszavonuljon a játékból, akkor világosabban látnék a dologiban. Sajnos, még nem érzünk meg odáig.

1915 szeptemberében Bulgária tényleg a központi hatalmak oldalára állott, Mackensen pedig megkezdte nagy offenzíváját, amely nemcsak Szerbia és Montenegró, hanem Albánia és Macedónia elfoglalására vezetett. *Potiorek légiói meg voltak boszszulva* és Ferenc József egy kis önbizalmi kapott.

**pont, hogy a szerbek megverték a seregeit.
Mert bánatában az volt a legérzékenyebb**

A szerbek! Milyen szörnyűséges szégyen! A győzelem lemosta a gyalázatot, *az a gondolat azonban, hogy a sikert a német és bolgár seregek segítségének köszönheti, keserű hátsó gondolattal töltötte el.*

— *A németek nélkül, — így sóhajtott, — nem érdemes semmit sem elkezdni.* Mindenféle formában azt ismételték előttem, hogy katonáim bátorságára nincsen példa. Akkor hát más ok játszik itt közbe. De micsoda? *A szervezés elégtelen nálunk?* Conrad már nagy takarítást rendezett és százával menesztette a frontról a tábornokokat. Az új kinevezések módját adták neki arra, hogy alkalmas emberekkel cserélje ki őket. Ami engem illet, bizonyos vagyok abban, hogy ez neki sikerülni fog . . .

Bolfras, a katonai iroda főnöke, aki előtt ezeket mondotta, néma maradt, mint a csuka, csak később nyilatkozta ki előttem, hogy Conrad vetélytársa, Schemua tábornok, aki a vezérkari főnököt 1911 őszétől 1912 őszéig helyettesítette, más eredményeket ért volna el.

1915 novemberében az év nagy győzelmei után

Vilmos császár is megérkezett Schönbrunnba

hogy kezet fogjon barátjával és szövetségeseivel. Ez a látogatás, amely teljesen intim keretek között folyt le, mérhetetlen reménységek forrása lett, elterjedt a hír, hogy ez volt az első lépés a béke felé. A valóság sokkal prózaibb dolog volt. Vilmos császár megérkezése Ferenc Józsefet tövises ágyra fektette. Erkölcsei tartozásának tudata *lesújtotta az osztrák uralkodót, sokkal lelkiismeretesebb volt, semhogy ne érezze, hogy ebben a politikai társulásban ő volt a gyengébb fél és csak tökéletlenül működött közre a közös ügy érdekében.*

A maga részéről a Kaiser egészen megváltozott: mesterkéltbb, kimértebb volt, mint máskor, kényszeredett nevetése elárulta, hogy *erőltetett jókedv álarca mögé akarja rejtetni a lelkében rejtegetett emésztő gondokat.* Az, ami mind a kettőjüknek legjobban a szívéükön feküdt, a béke volt,

a lehető leggyorsabb és a lehető legkevésbé hátrányos béke.

De mind a kettő azt várta, hogy a másik érintse ezt a témát: Ferenc József azért, mert nem akarta, hogy gyávanak vagy kislelkűnek tartsák, Vilmos császár az őt környező aranygallérok és csillagoktól való félelmében, *meghódoló tekintetből tábornokai iránt, akik az orránál fogva vezették.*

Az idő így eltelt azzal, hogy az esőről, meg a szép időről beszélgettek és a találkozás eredménye tökéletesen semmi sem volt.

Vilmos különben sem ütötte föl sátrát hosszabb időre Schönbrunban s miután *a két uralkodó kölcsönösen csak feszélyezte egymást,* igaza volt, amikor igyekezett megrövidíteni a látogatását. A távozásnál azonban meglehetősen fölindultnak látszott, *a „viszontlátásra!” szó alig tudott előtörni az ajkai közül.* Fe-

renc József, mint mindig, ez alkalommal is megtalálta a megfelelő szót és a megfelelő gesztust:

— Az én koromban ez a szó, hogy „vizszontlátásra!” mindig nagyon problematikusnak látszik, — mondotta. — Ha a sors megtagadná tőlem ezt az örömet, most ez alkalommal szívem mélyéből köszönöm neked mind azt a jóságot, amelyet irántam tanúsítottál.

Néhány nappal ezek után az események után gróf Paartól hallottam, hogy *az öreg uralkodó álmatlanságban szenved. A monarchia belső helyzete volt ennek az oka. Az antant blokádja tényleg erősen csökkentette, majdnem teljesen megszüntette az elsőrangú élelmiszerek utánpótlását. Legalább is Ausztriában, mert Magyarországnak sokkal kevesebb oka volt a panaszra. Mint mezőgazdasági ország és termézetes gabonarakár nem szenvedett hiányt semmiben. Ilyen körülmények között a legegyszerűbb dolog az lett volna, ha központosítják az élelmezést és a szerencsétlen Ausztriát főképen a magyar termelésből élelmezték volna. A magyaroknak azonban az önzés a legkisebb hibájuk, politikájuk pedig nem érkezett meg annak a megértéséig, hogy az ő életérdekük szolidáris a szomszédjuk életével. Még Tisza István magyar miniszterelnök is, aki tehetségben sokkal fölötte állott honfitársainak, azonosította magát az agráriusokkal és lezárta az Ausztriával szomszédos magyar határokat. Gróf Stürgkh osztrák miniszterelnöknek nem volt sem elég erélye, sem elég hatalma ahhoz, hogy ennek az újfajta blokádnak véget vessen.* Azonfelül parlament nélkül*

*Újabb igazságtalan vád a szerző részéről Magyarország és a magyar politikusok ellen. A háború alatt egész Ausztria meg volt győződve arról amit Margutti mond, hogy „Magyarország nem szenved hiányt semmiben”. Mi, akik végigsz szenvedtük a háborús nélkülözések és hiányok töméntelenségét saját

kormányozott, míg Tisza a magyar képviselőházra támaszkodhatott.

Az osztrák parlamentet nem merték összehívni akkor, amikor Oroszország ellen folyt a háború, mert jól tudták, milyen megbízhatatlanok az osztrák szlávok, különösen pedig a csehek lojalitása és biztosra vették, hogy a parlament nyílt ülésén nem maradhatnak el bizonyos viták és incidensek.

Stürgkh tehát a hadüzenet időpontjában bizonytalan időre elnapolta az osztrák képviselőházat és a hasonló alkalom előrelátásával készült 14. §-ra támaszkodva a saját kezében egyesített minden kormányzati hatalmat. A dolgoknak ebből az állapotából *a legnagyobb mértékben képtelen helyzet keletkezett. Az osztrák nép sorsa legtragikusabb fordulóján azt látta, hogy megfosztják törvényszerű képviselőitől s hogy szó nélkül a hátára kell vennie az egyre növekedő nyomornak a terhét, amely alatt már roskadozni kezdett.* Lehetetlenség volt, hogy az elégedetlenség ne terjedjen; és hol áll meg a lázadás, ha láncait egyszer az éhség eloldozta.

Ezek a gondok sújtották le az uralkodót. Közbenjárt tehát egyrésztől Stürgkhnél, hogy a törvényhozás összehívását elérje, másrésztől pedig gróf Tiszánál, hogy megnyitassa vele a magyar határokat. *Nem jutott eredményre sem az egyiknél, sem a má-*

tapasztalatunkból tudjuk, hogy ez a vád mennyire igazságtalan volt, annál is inkább, mert amiről Margutti nem vesz tudomást, az osztrák-magyar határt csak az illegitim csempészések elől zárták le, a normális és megengedett kereskedelem útján a magyar kormány hozzájárulásával így is töménytelen magyafélelemiszer ment ki Ausztriába, ami egymagában véve elég cáfolata annak az állításnak, hogy nem volt elég érzék bennünk az érdekközösség fölismerése iránt *(A fordító.)*

siknál. A volt osztrák miniszterelnökkel, gróf Koerberrel beszélgetve, az uralkodó ezt sóhajtotta:

— A monarchia magában hordja a romlás csiráit. Ezzel a ténnyel szemben mi hasznuk van a tengeri és szárazföldi győzelmeknek? És hogyan érhetnék el valami sikert, amikor tudom, hogy a belső ellenség mindig lesben áll s kémkedve lesi az alkalmat, mikor eshetik neki a hadsereg hátának, hogy eltörje a gerincét?

Az a meghívás tehát, *hogy az uralkodó töltsen a karácsonyi ünnepeket a walsee-i kastélyban,* ebben az évben még kevésbé járt sikerrel, mint az előző esztendőben. *Ferenc József még azt az ötletet is nyersen visszautasította,* hogy a nyár során néhány heti pihenőre vonuljon vissza Ischlbe, vagy legalább a Hermes-villába, amely Lainzban nagy park közepén feküdt, néhány lépésnyire a székvarostól.

Az év utolsó napja a nedves és komor Schönbrunban találta és itt látta az ígéretes és reménységek halvány fényében fölkelő újév hajnalát. *1916 újévnapja mégis olyan szomorú volt, hogy azt soha sem felejttem el. A gyengélkedő császár egy köhögésben töltött álmatlan éjszaka után minden látogatást Rendelt. Egész délelőtt légzési zavarokban szenvedett, a nap hátralévő részét pedig összetörve és hajlott háttal a karosszékeben töltötte.* Milyen ellentét azzal az erővel és élénkséggel, melyet még előző este is mutatott! Hallottam, amikor ezt sóhajtotta:

— Ha legalább ez már a vég lenne ... az enyém, ha már nem a háborúé!

Az életerő kialvóban volt benne. Az új év tehát rosszul kezdődött.

A következő napon azonban az uralkodó ismét visszanyerte rugékonyságát. üdesége február

elején meglepte Ferdinánd bolgár cárt, aki látogatásra érkezett Bécsbe. Neki is csak úgy, mint jó-hány hónappal megelőzőleg II. Vilmosnak,

a békegalamb szerepét

tulajdonították. Az csakugyan kétségtelen, hogy a két uralkodó mindenre kész lett volna ennek a cél-nak az érdekében.

— Szerencsétlenségre — magyarázta meg nekem Paar gróf — a vállalkozás még nem érett meg. *Ellenségeink ezer mérföldnyire vannak attól, hogy magukat megverteknek tekintsék: ami érthető, ha az ember arra gondol, mennyi tromf van még a kezükben. Ami már most a kölcsönös engedékenység békéjét illeti, arról a németek nem akarnak hallani; ők győzőknek tekintik magukat, ami katonai szempontból tényleg igaz. De csakis katonai szempontból, — ismételte meg az öreg generális, aki azután kifejtette, hogy az ilyen hosszú háborúban a fegyverek nem egyetlen alkotóelemei a győzelemnek.*

Közben elhatározták, hogy intenzívebben folytatják a háborút,

1916 tavaszán a német és az osztrák-magyar vezérkar annak a megvitatásával foglalkozott, hogy *milyen offenzíva-tervet állapítson meg egy közös akció keretében, amely eljuttatja őket az antant fölött való győzelemhez.* A császár a bonyolódott tárgyalások menetét dobogó szívvel és fölüljuló reménységgel kísérte, végül azonban keserű csalódásban lett része:

a közös offenzíva tervét elejtették, az érdekelték nem tudtak egymással megegyezni. Mert amíg Conrad hajszra tartott, német kollegája, Falkenhayn, csára húzott, amíg az egyik azt kívánta, hogy a döntő csapást Olaszországra mérjék, a másik Verdun mellett kardoskodott. Az eredmény az lett, hogy mindegyik ment a maga útján.

Megszabadulva ezektől a dolgoktól, *Conrad most téliesen saját terveinek a végrehajtására szentelhette magát.* Most azonban egy másik nehézség merült föl. Amíg Jenő főherceg és a Karsztot hősiiesen védelmező Boroevics Friaul ellen kívántak akciót indítani, Conrad mindenáron Tirol keleti határa ellen akarta megindítani az offenzívát. Az ő álláspontja győzött, azonban *a márciusra tervezett operációkat el kellett halasztani egészen májusra, mert az időjárási viszonyok kedvezőtlenek voltak.*

Ebből a célból dél Tirolban nagy csapat 3megeket koncentráltak hatalmas tűzérsséggel ellátva, erősítésül az orosz frontról hoztak számos egységet. Ez azt jelentette, hogy

veszélyes pontról kellett elvonni csapatokat, mert Oroszország nagyszerű erőmegfeszítésre készült és az ecélből véghezvitt csapatösszevonások nem kerültek el sem a németek, sem az osztrákok figyelmét. Az orosz front hirtelen a helyzet súlypontjába került.

Ha Németország és Ausztria-Magyarország meg tudják állítani ezen a fronton az ellenség támadó hullámain, a játszimat talán megnyerik; nem látszott lehetetlennek, hogy akkor II. Miklós császár fáradtságából békét kér. Trónja már erősen ingott, mert megrendítették a különböző forradalmi megrázkódások.

Az offenzíva kimenetelének ezenkívül tatással kellett lennie Romániára is. Romániát habozóvá tette a központi hatalmak győzedelmes helyzete és visszatartotta attól, hogy szövetséget kössön az antanttal, azonban csak az orosz fegyverek sikerét várta arra, hogy a központi hatalmakat megtámadja, bárha attól a gondolattól sem idegenkedett, hogy mégis csak az antant ellen forduljon, ha más irányból fúj a szél.

Több játszma kezdődött és folytatódott tehát egyidejűleg. A sakktábla nagy figurái azonban amint

mondottuk, az orosz harctéren voltak. *Csak Conrad késlekedett néhány toronnyal és néhány lóval olyan ponton, amelynek teljesen másodrangú jelentősége volt.*

— Az alkalom csábító lett volna arra, hogy megbuktassuk, — mondotta nekem később Bolfras tábornok, — de nem volt senki, aki helyettesítse.

Az igazságot mondta. Az osztrák-magyar hadseregnek *csak egy Conradja volt.* Ő volt az egyetlen, aki olyan kipróbált stratégiai látással és szemben a kétségbeesett helyzetekkel olyan zseniket jellemző nyugalommal rendelkezett, mint ő.

A császár mindenestre tisztában volt úgy a helyzet komolyságával, mint a Conrad tervéből származó veszélyekkel; de mint mindig, most is a szélsőségig korrekten és minden súrlódástól irtózva jobbnak látta, hogy ne avatkozzék be stratégiai dolgokba és hagyta, menjenek a dolgok úgy, amint akarnak. Conrad még egy második okkal is szolgált az uralkodónak az elégedetlenségre, meghíván a fiatal Károly főherceget egy első vonalban levő hadtest parancsnokságára.

Az volt a szándéka, hogy ezzel nagyobb fényt, kölcsönözzön az offenzívájának, abból a célból pedig, hogy a javaslatát elfogadtassa, nagyon helyes dinasztikus érveket hozott föl: a jövődöbéli császárnak a maga számára is babérokat kell gyűjtenie.

Ferenc József mindebben csak katonai komédiát látott, amely egyáltalában nem illett az események komolyságához és csak hajlandósága ellenére egyezett bele a Conrad szándékába.

A nádszálat mindig egészen apró sulyok ingatlak meg, ebben az esetben *Zita királynő kérései okán* gyermekeivel együtt Schönbrunnban időzött. Az öreg uralkodó azonban komor és nyugtalan maradt.

Az osztrák-magyar lövöldözés tehát megkezdődött május közepén a tiroli Alpok keleti nyúlványain és *a támadók részére elég jelentős helyi előnyöket eredményezett. A jó kezdet után azonban egyszerre meg kellett szakítani az előnyomulást, hogy mindenki odacsődüljön, ahol legjobban égett a ház, vagyis az orosz frontra.*

**Az összevont erős orosz csapatok kihasználva azokat az üröket, amelyeket az ellenség sorai-
ban a Tirolba átszállított egységek okoztak,
erős tüzéséggel áttörték az osztrák-magyar
frontot Lucknál és még több helyütt, ezen a
nyíláson keresztül pedig elárasztották Galí-
ciát és Bukovinát.**

Más szakaszokról összeszedett erőket vetettek hirtelen a fenyegetett pontra. A maguk részéről a németek is több divíziót hoztak ide és közös erővel *sikerült megállítani az orosz előnyomulást.* Az ellenséges sikereknek azonban más következmények jártak a nyomukban.

Bukarest most állás foglalt

és elhatározta, hogy végérvényesen az antant oldalára, áll. Ez újjellenséget jelentett Ausztria oldalában és pedig annál félelmetesebbet, mert seregei teljesen érintetlenek voltak.

Ez kegyelemdőfés volt a császár számára. A megmaradt bátorsága is elpárolgott.

— A dolgaink rosszul folynak, — mondotta nekem ebben az időben, — rosszabbul, semhogy ezt valaha is gondoltuk. A hátsó terület kitarása is fogytán van. A telet majd csak áthúzzuk valahogy. De elhatároztam: tavaszra véget vetek a háborúnak. Kerüljön, amibe kerül. De nem várhatjuk meg, amíg teljesen tönkretesznek bennünket!

Megismételtem ezeket a szavakat gróf Paár előtt, aki egyáltalában nem látszott meglepettnek, A császár elhatározása nem volt újság a számára. Fölvilágosított az okról, ami nagyon érdekes volt. Ő^sze lehet foglalni ebbe a logikai következtetésbe:

A háborút be kell fejezni az Egyesült-Államok beavatkozása előtt.

Ámde: ez a beavatkozás tavaszra, egész biztosan várható.

Tehát: a háborúnak be kell fejeződnie tavasz előtt.

Ennek a syllogismusnak az első fele naívon foglalkoztatta a császárt, mert *az Egyesült-Államokban látta azt az egyetlen semleges hatalmat, amely alkalmas arra, hogy újra eljáltssa azt a szerepet, amelyet 1905-beo Oroszország és Japán között vállalt magára.* De mi marad ennek a közvetítésnek a reménységéből, ha Amerika, a bíró tiszte helyett maga is érdekelt fél lesz és azonosítja magát az antanttal?

Ilyen tényekkel szemben, az éleslátásnak és tiszta ítéletnek hasonló példája után *lehet-e megismételni többé azt az elkopott közhelyet, hogy az uralkodó túl sokat élt és tovább uralkodott, mint ahogy szabad lett volna?* Ennek nem épen az ellenkezője az igaz?

Augusztus végén Románia belépett a hadviselő felek közé, a monarchia pedig, — nem kell-e ezért az osztrák-magyar vezérkart és a magysr kormányt felelőssé tenni? — teljesen készületlen volt ezzel a ténnyel szemben; annyira készületlen, hogy Niel maréchal történelmi mondását megváltoztatva, azt lehetne mondani, hogy egyetlen egy gomb sem volt a kamásnikon.

Ez a szerencsétlenség, párosulva a románok minden skrupulustól mentes hadviselési módjával azt ered-

ményezte, hogy *néhány nap alatt úgy szólván kardcsapán nélkül a kezükben volt egy tekintélyes földszalag* a monrhia területéből, ahol a népességet a legnagyobb brutalitással kezelték. A népet meglepésképen érte a támadás, nem volt ideje, sem módja arra, hogy meneküljön, a levegő tele volt panasszal és siránkozással, ami elhallatszott egészen Budapestig, sőt Bécsig is.

Ez volt a jel annak a forrongásnak a kitörésére, amely már hosszabb idő óta érlelődött mindenkinek a lelkében. A gátak elszakadtak; az elégedetlenség áradata, amely három év óta erőszakkal visszafojtva cseppről-cseppre gyűlt össze a szívek mélyén, kicsapott és fölszabadulva, egyszerre olyan erős lett, mint egy félelmetes árvíz.

Mint minden kritikus alkalommal most is Németországnak kellett beavatkozni. Avval a szervező zsenialitással, amely őket jellemzi, a németek hirtelenében tekintélyes sereget állítottak talpra, amelyben német, osztrák és magyar egységek voltak és ez a hadsereg több összecsapásban megverte a románokat. A román hadsereg teljes és megsemmisítő vereséget szenvedett s arra kényszerült, hogy a legnagyobb sietséggel vonuljon vissza a határra, beleszorulva egy harapófogóba, amelynek fenyegetve előre törő szárjai voltak a Mackensen és a Falkenhayn seregei, az egyik Erdély, a másik pedig Bulgária felől.

Újabb próbája annak, hogy a bátor osztrák-magyar csapatoknak csak jó vezetésre volt szükségük ahhoz, hogy győzzenek.

Ezúttal az öreg uralkodó már csak gyenge érdeklődést mutatott a hadműveletek iránti. Az az erkölcsi levertség, amely 1916 nyarán elfogta, nemhogy csökkent volna, hanem még növekedett, a román beavatkozás és az a fixa idea, hogy a Hinterland nem tarthat ki tovább, lesújtották.

Már októberben heves tüdőgyulladás támadta meg, amely hamarosan lázzal komplikálódott. Minden éjjel köhögési rohamok gyötörték s reggelenként olyan gyengének és kimerültnek érezte magát, hogy csak *a legnagyobb erőfeszítések árán tudott újra munkához fogni*. De azért tovább küzdött, és sikerült neki az, hogy akaratával egy darabig meg mozgásba tartsa a gépet. Minden nap az íróasztala mellett ülve fogadta minisztereinek a jelentését és *a munkába merülve igyekezett elfelejtetni önmagával azt az erőcsökkenést, amelyet a kor és a túlságosan sok munka okozott*. Aggastyánban ez az energia már a fanatizmus határán járt.

Időközben *gróf Stürgkh miniszterelnököt leterítette Bécsben egy osztrák szocialista golyója*. Úgy tekintették őt, mint az autokratizmus képviselőjét és elpusztították, hogy szabaddá tegyék az utat a nép követelései előtt.

Erre a hírre a császárt újra megszállotta minden borzalom. Azt hitte, már is látja, hogyan lázad föl a hadsereg mögött a Hinterland s a látóhatáron mindenütt kísértetek és rémek hemzsegték.

Egy pillanatnyi habozás nélkül hívatta Koerbert, aki nagyon tekintélyes politikai személyiség volt és rábízva a kormányalakítást arra kérte, *hívja össze minél előbb a parlamentet*, hogy a monarchia Lajtán tuü részeiben is helyre állítsa a normális viszonyokat. Az új miniszterelnök megígérte, hogy az osztrák képviselőház 1917. év kezdetén újra megkezdi működését és nagy buzgalommal látott munkához.

Az uralkodó azonban ezt már nem érthette meg.

November első napjaiban lassan előrehaladó *tüdőgyulladás lépett föl nála*, amellyel szemben háziórvosa Kerzl, nem találva elég megbízhatónak a maga ítéle-

tét, tanácskozásra hívta meg egyik kitűnő kollégáját, dr. Ortner egyetemi tanárt. Azonban az utóbbi sem tudta megakasztani a baj előrehaladását. Hidegrázástól meggyötörve, alig vánszorogva, a beteg csak csodaszámba menő energiával tudta magát fen tartani a foteljében. *Ügyeket intézett, még mindig, mindig . . .* Később csak az agónia tudta kiragadni kezéből a tollat.

Amikor érezte, hogy vége közeledik, kérte, adják föl neki a halotti szentségeket, ezt a kívánságát az udvari lelkész teljesítette. *Azután folytatta munkáját hétfőn, november 20-án és november 21-én, kedden délelőtt.*

Ezen az utolsó reggelen, mint rendesen, fogadta az első hadsegédjét, továbbá a katonai iroda főnökét és aláírásával látta el az eléje terjesztett aktákat, majd még azokat is, amelyeket a két órás kurír hozott hozzá. Az öt órás futárt is szokás szerint elindítottam Schönbrunnba, azonban már hét órát ütötte a Hofburgban, ahol tartózkodtam, de a postát még mindig nem hozták nekem vissza. Nagyon meglepődtem, telefonoztam Schlönbntnummha s megtudtam egy szolgálatban levő lakájtól, hogy *a császár még mindig a dolgozószobájában van, azonban nincs többé ereje arra, hogy az aktákat elolvassa és aláírja, így tehát azokra ma már nem számíthatok.*

Szegény ember sírt, mialatt nekem ezeket a fölvilágosításokat megadta. Schönbrunnba siettem, ahol a hadsegédek az előszobában gyülekezve találtam. Paar gróftól megtudtam, hogy

az uralkodó állapota a legnagyobb aggodalmakra adhat okot. Csakhamar megérkezett Károly főherceg, akit előző napon sürgönyileg értesítettek, A sürgöny a keleti fronton találta ahol az Olaszország ellen indított offenzíva megakadása óta egy hadsereg-csoportot vezényelt. Sápadsága, izgatottsága elárulta,

hogy a felelősség súlyának a borzalmai máris ránehezedenek a vállaira.

Az ajtónyílásban komoly arcukat időről-időre kidugták az orvosok, akik néma kérdésünkre fejszóválással válaszoltak. Este nyolc és fél órakor elérték, hogy a betegük ágyba feküdt. Szinte erőszakkal kellett őt lefektetniük. Azzal a cérnaszál hangocskával ami még megmaradt neki, állandóan azzal érvelt ellenök, hogy még annyi elintézni valója van. Öt perccel kilenc óra után Ferenc József császár kiadta utolsó lélekzetét. Valóban napi munkája közben halt meg ez az uralkodó, akinek az élete egy hosszú kálvária volt és aki utolsó előtti pillanatig talpon maradt, mint az Erély és Akarat eleven szobra.

A császár családja a halottas szoba előcsarnokában volt együtt. Amikor rám került a sor, én is beléptem hozzá, aki nem volt többé és egy *csókot leheltem merev kezére*. Egészen halkán megköszöntem neki azt a jóságot, amellyel engem, az egyszerű polgári ház szülöttjét elhalmozott. Rövid imát intéztem az éghez lelke nyugalmaért és visszavonultam. Én előttem a nagyatyám és az atyám is az ő szolgálatában állott...

Amikor távoztam, a szomszédos szobában az új császárt, Károlyt találtam nagy beszélgetésben a főhercegekkel, főhercegnőkkel és az udvari méltóságokkal. Mélységesen meghajoltam új uralkodóm előtt, aki mosolyogva visszaköszönt és szívélyes kézlegyintéssel válaszolt. Hálás voltam iránta, hogy nem szólított meg, mert a torkom annyira összeszorult, hogy egyetlen egy szót sem tudtam volna kieroszakolni rajta. Az a kiáltás, hogy „Meghalt a király! Éljen a király!” nem oly könnyű, mint ahogy általában hiszik.

A haláleset híre villámgyorsan terjedt el Bécsben és a monarchiában. A halál mindig kinyitja az emberek szemét, a népek pedig ezúttal nagyon hamar átérezték annak a veszteségnek a nagyságát, amely megfosztotta őket attól az uralkodótól, aki nemzedékeken keresztül nemcsak uruk volt, hanem édesatyjuk is.

A testet maréchal díszgyenruhába öltöztetve a halottas szobában ravatalozták föl. Minden pompa nélkül, mint akármelyik alattvalóját. Csaknem egész Bécs fölvonult a koporsó előtt. A császárt szerették, mert megsiratták. Azután a hullát átvitték a Hofburg kápolnájába, ahol újra hozzábocsátották a tisztelgő népet, amely nem tudott megválni a ravaltaltól.

November 30-án lezárták a koporsót és az ünnepélyes temetési szertartás után, amelyet a bécsi bíboros érsek celebrált, eltemették a Kapucinusok templomának a kriptájába, ahol családjának a többi talajaival együtt alussza örök álmát.

A gyászmenetet vezették: a bajor és szász királyok, a bolgár cár, a német trónörökös, a spanyol, dán és svéd királyok, a bolgár cár, a német trónörökös, továbbá a török szultán küldöttei. A koporsó mögött Károly császár és Zita királyné haladtak és közöttük egy szép szőkefürtű gyermek, Ottó, a kis trónörökös.

Ennek a fiúcskának a jelenléte nagy eltérés volt a szokásos ceremóniás szabályoktól, de Károly császár így óhajtotta, mert azt akarta, hogy az oldalán megmutathassa a népnek a fiát. És tényleg: ennek a bájos gyermeknek a megpillantása csakugyan nagy lelkesedést ébresztett az útvonalon szorongó tömegben. *Minden szív a fiatal uralkodók felé repült, akik ettől kezdve a főváros bálványai lettek.*

December másodikán, szombaton, egy pompásan celebrált rekviem volt Ferenc József lelkének a

nyugalmáért a Hofburg kápolnájában és ez zárta be a gyászünnepségeket. Azután az élet lépett a maga jogaiba, a finom homokon a feledés pora lepte be a lépéseket, annak az uralkodónak a nyomait, aki annyit cselekedett, annyit dolgozott, annyit szenvedett és annyit reszketett a népeiért,...

VI.

KÁROLY CSÁSZÁR.

A publikum hegyeket és csodákat várt az új uralomtól, annyira, hogy a fiatal uralkodóra, aki egy őrjöngő tömeg vállaira emelve jelent meg a színen, alkalmazni lehetett volna ezt a mondást:

Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.

Az alig harmincéves uralkodó programja nem arra való volt, hogy a tömeget kijózanítsa; *csupa színes buborék volt: idebenn szabadság és demokratikus uralom, kifelé gyors béke az ellenséggel.*

A reformoknak ezt a sorát Károly császár minden hátsó gondolat nélkül, fiatalos sietséggel proklamálta, úgyszólván nagybátyjának még ki sem hűlt holtteste mellett. Ennyi álmodozás és reménység közepette mégis néhány elszigetelt nyugodt és komoly liang emelkedett, nyugtalanul kérdezve, *ennyi összetett és kényes probléma hogyan található megoldást ilyen hirtelenül és rögtönözve?* Aggodalmas lelkek akadtak, akik kételkedtek abban, hogy a császár ezeket a sokszínű cseppecskéket megfogható szilárd anyaggá tudja sajtolni.

— *A császár meg tudja csinálni azt, amit akar!*
— felelték a hívei és az új uralom első esztendejében ezek a szavak bejárták a szalonokat és az utcákat. Oh! Ha csak legalább félig is igazat mondtak volna ezek a szavak!

Az első hónapokban úgy látszott, igazat mondtak. A császár, mint egy víztölcser *tisztára mosta mindazokat a pozíciókat, amelyeket a Ferenc Józsefet hatalmas munkájában támogató tanácsosok és munkatársak tartottak elfoglalva.* Az operáció jól haladt előre, néhány nap alatt mind, vagy legalább is majdnem mind kirepültek.

Utódjaik betelepedtek a helyeikre, ismeretlenek, akiket a véletlen folytán szedtek össze, a legtöbbjük minden tehetség és arravalóság nélkül, talán sokkal jobban elkáprázhatva, semhogy maguk is érezték volna a vállukra nehezedő felelősség összezúzó súlyát. A fiatal uralkodóra rákényszerítette a környezete annak a szólásmódnak az alkalmazását, hogy „Akinek az Isten hivatalt ad, eszét is ad hozzá.”

Olyan nagy volt a hullámozás, hogy *a letűnt rendszernek az a néhány embere, aki, mint én is, megmaradt a helyén, úgy érezte magát, mintha a Földközi-tenger meleg és nyugodt medencéjéből egyszerre áttették volna a viharzó Atlanti-óceánra.* A háborgó habok avval fenyegettek, hogy leszakítják a kormányrudat. Mindannyian a tájékozási képessé-
güket elveszítve maradtak a szolgálatuk sorompójájánál.

1916 decemberében Károly császár Teschenbe, a főhadiszállásra utazott, hogy személyesen átvegye a szárazföldi haderő vezényletét. Miután nagybátyjával ellentétben szerette a kifejező és energikus szavakat, amikor azt hitte, hogy utazása célját meg kell indokolnia, ezt a következő, másoktól sugallt, de azután szívesen ismételt tréfás szavakkal cselekedte:

— Most megyek és kitisztítom az Augias istállóját, a főhadiszállást!

Maga az operáció nem lett volna fölösleges. De amikor látogatásának az eredménye ismeretessé lett, amikor megtudták, hogy a főhadiszálláson mindössze egy csomó kitüntetés és érem kiosztására szorított, azt kérdezték maguktól az emberek, *vajon a császár kijelentései nemcsak szélbeszórt szavak-e és komolyan lehet-e venni őket?* Tényleg, úgylátszik, gyakran előbb beszélt és csak azután gondolkozott. Az ő számára semmiség volt nemcsak az, hogy változtasson az egyszer már kiadott rendeleten, hanem ami sokkal súlyosabb dolog, azt, is megtette, hogy amiben előzőleg megegyezett, azt másnap megváltoztatta. Ilyen alkalmakra, arra a célra, hogy kivezető utat találjon az ilyesfajta zsákutcákból, egy szólásformát csináltak a részére, amely így hangzott:

— *„Meggondoltam a dolgot és most más véleményen vagyok!”*

Teschenből visszatérve Polába ment, hogy átvegye a flotta főparancsnokságát is és ebből az alkalomból szemlét tartott néhány hajó fölött. *Minden gőzerővel ment, a fiatal uralkodó nem szakított magának időt arra, hogy bánni mellett megállapodjék és azt alaposabban megvizsgálja; még mielőtt belefogott valamibe, már végezni szeretett volna.* A lázas türelmetlenség, amely benne vibrált a vérében és amely elárasztotta a cselekedeteit is, kezdett legjellemzőbb vonásává lenni az egyéniségének. Ez a sajtóság, amely közönséges embernél, közönséges időkben is sajnálatos lett volna

félelmetes jellegű és véstjósító volt egy olyan uralkodónál, akire mérhetetlen nagy föladatok vártak a világ sarkait megrázkódtató viharzáson belül.

Nem volt hát a környezetében ember, aki csillapítani tudta volna idegeinek a hevét és aki bele tudott volna

sugallani egy keveset abból a nemes mérsékletből, amely nélkülözhetetlen azok számára, akik kormányozni akarnak? Sajnos nem!

Azok a tanácsadók, akiknek természetes kötelességük lett volna, hogy mérsékeljék és irányítsák, saját érdekeikre való tekintetből, vagy közönyösségből lemondtak erről a nemes szerepről. Körülötte sem voltak mások, csak udvaroncok és hízelgők, akik a világ minden kincséért sem kockáztatták volna a helyüket, akik szívesebben adtak teljes szabadságot az uralkodó cselekedeteinek, mint-hogy megállítsák hirtelen és gyakran meg-gondolatlan elhatározásaiban.

Azonkívül, ha mást akarnak, elérik-e céljukat? Nehezen, mert általában véve nemcsak *teljesen járatlanok voltak szakmájuk dolgaiban, hanem közülök a legtöbb hiányával volt minden hatáskörnek, még a legelemibbnek is. Tehetségtelenségük volt tehát legelső mentségük a császárral szemben. Szegény császár! Senki sem akadályozta semmiben, minden ment úgy, ahogy ő akarta, mint a karikacsapás.*

Ő maga legalább így hitte és nem vette észre, hogy a Charibidistől csak azért szabadult meg, hogy áldozata Tegyen a Sevillának, vagyis:

csak azért menekült meg környezete befolyásától, hogy a császárné hatalma alá kerüljön. Nem mondom egyáltalában azt, hogy ez a befolyás gyászos, vagy akár kellemetlen következményekkel járt volna reá nézve. Ellenkezőleg, ezt már csak azért sem lehet állítani, mert Zita királyné szellemi tekintetben nagy fölényben volt a férje fölött, amihez még egy végtelenül finom és széleskörű kultúra járult. Mindezek mellett ebben az aszszonyban hirtelen fölfogás, tiszta és éleslátó Ítélet nyilatkozott meg, ami az ő közreműkö-

dését nagy segítséggé avatta olyan problémáknak a tanulmányozásában, amelyekkel szemben Károly teljesen tanácstalanul és bátorságvesztetten állott.

Ilyen alkalommal Zita királyné biztos kezekkel vezette át őt a szirtek között s legalább egy időre menedéket szerzett neki a vihar elől. Föl kell tételezni, hogy az ő tanácsai *aranytanácsok voltak a császár számára*, mert mind értékesebbeknek tekintette őket és egyre kevésbé lehetett el nélkülük, annyira, hogy *a felesége nélkül semmiféle vállalkozásba sem kezdett. A szellemi gyámkodásnak ez a módja magyarázza meg, hogy Zita miért kísérte el az uralkodót minden útjára* és miért nem tágitott mellöle itthon és a külföldön, az országban és a fronton, Károly pedig úgy vélekedvén, hogy onnan el tudja igazgatni az államügyeket, ezért nem volt hajlandó arra, hogy másutt lakjék, mint a családjá rezidenciájában.

Azonban akármilyen tehetségesnek, vagy akár zseniálisnak ismerjük is el őt,

a császárné végül is csak egy asszony volt, ami azt jelenti, hogy asszonyisága kárhoztatta sokszor olyan fogékony benyomásokra és olyan ideg-visszahatásokra, amelyek gyakran jelentőségteljesek, sőt nem egyszer döntő súlyúak voltak.

A százszemű közvélemény hamarosan észrevette, hogy a birodalom kormányzása női ágra szállott és pedig példa nélkül való fölfordulások között olyan időben, amikor az állami lét legfőbb kérdése lett a *to be, or not to be*, a lenni vagy nem lenni. A szerepeknek ez a cseréje és a közvélemény elkedvetlenedése magyarázza meg, hogy a Zita népszerűségének a hőmérője, miután eleinte valóságos Senegalba illő meleget mutatott, a most következő hónapokban *egyszerre esni kezdett* és esett, esett egészen *addig a fo-*

kig, amelynél már a kegyvesztettség, a gyűlölet kezdődik.

Magyarországon, ha lehet, a dolgok még kedvezőtlenebbül álltak. Íme, a magyarázat, hogy miért?

Amint Phaetus a nap szekérének a hajtása közben nem törődött avval, ha fölgyújtja is az egész világot, Károly császár, alig hunyta be nagybátyja szeméit, *áldatlan türelmetlenséggel sürgette azt, hogy Budapesten megkoronázzák.* Evvel alkalmazkodott Magyarország szokásaihoz és hagyományaihoz, ahol a király nem lép jogainak és kiváltságainak teljes élvezetébe addig, amíg fejét nem övezte Szent István koronája. Az ünnepélyes szertartásra kitűzött napon, 1916 december 30-án, az uralkodópár megérkezett a magyar fővárosba. Néhány nappal előbb egy másik látogatásukat *példátlan lelkesedést és rokonszenvet előrűlő tüntetésekkel fogadták Budapesten.* Olyan erős éljenzések hangoztak el, hogy Károly teljesen megittasulva a fogadtatások és ünnepek mámorától, megígerte, *hogy meg fogja hosszabbítani a nagyszerű budai királyi palotában való tartózkodását.* Ez az ígélet azután tetőfokára emelte a tömeg elragadtatását. A magyar fővárosban vidáman láttak neki a munkának és *legalább három heti parádéra és szórakozásra készülödek.*

A publikum számítása szerint ez volt az a minimális idő, ameddig a király és királyné látogatásának tartania kellett. Ki lepödkött azután meg? A magyar közönség, amikor arról értesült, hogy a királyi pár néhány érával a koronázás után már szárnyra kelt.

Mi történt tehát, amiből ez a valószínűtlennek látszó esemény megszületett? Károly az ünnepség délutánján egyszerűen parancsot adott arra, hogy visszatérjenek kedvenc tartózkodási helyére, Bécs közelébe, a Semmering elragadóan szép völgyébe elrejtett

Reichenauba, Szilveszter éjszakáját családi körben akarta eltölteni: ez volt az egyetlen magyarázat, amelyet a váratlan és meggondolatlan cselekedet igazolására ki tudtak eszelni. A villája bizonyára kivilágítva várta vissza. Budapest azonban, amelynek az utcáin ebben a pillanatban a kocsija végig röpítette, sötét és kihalt volt, a Habsburgok címerével dúsan ékesített hintója pedig ezen az estén sokkal jobban hasonlított egy halottas kocsinhoz, mint királyi fogathoz. A nép üdvölgzése, amely néhány nappal előbb az utcákat betöltötte, eltűnt, mintha a föld nyelte volna el. A magyarok érzékenyen megsértve és halálosan megbántva amiatt, hogy a királyuk nem tartotta meg az ígérését, engedték elutazni, egy szó búcsú nélkül, úgyhogy más kísérete nem volt, csak az a négy vagy öt hivatalos személyiség, akinek ez az előírt ceremóniák szerint kötelessége volt.

Károly azonban már előzőleg is elkövetett egy másik ügyetlenséget: nem mulasztotta el az alkalmat arra, hogy

súlyosan megsértse Tisza Istvánt.

Tisza, vissza visszaemlékezve arra, hogy 1867-ben a hercegprímás mellett az akkori miniszterelnök, gróf Andrassy Gyula tette Ferenc József fejére Szent István koronáját, a precedensből jogot merített annak a kérésére, hogy ezt a kegyet neki tartsák fenn most is.

Szerencsétlenségére ő kálvinista volt és azonkívül a magyar református egyház konventjének az elnöke. Tisza kérése olyan volt tehát, mint a kútba dobott kő és a császár rossz kedvéhez semmit sem lehetne hasonlítani, hacsak nem a császárnő mérgelődését, akinek a felháborodása nem ismert határt arra a gondolatra, hogy a szent ereklyét egy etrenek tegye föl a király fejére.

Minden tőle telhetőt elkövetett, hogy elkerülhető legyen ez a profanizáció. Hamarosan találtak egy kibúvót, kiásván egy régi szokást, amely szerint a hercegprimás mellett, mint a király magyarországi képviselőjének, *a nádornak kötelessége az, hogy legálisan segédkezzék a koronázásban.* Nem kellett tehát egyéb, csak ki kellett nevezni valakit a nádori méltóságra, amely már hatvannyolc esztendő óta betöltetlen volt. *József főherceg,* a nagy palatinus unokája, szinte rendelve volt arra, hogy nagyatyja örökét betöltse.

Tisza István azonban, aki nem akarta megengedni, hogy a presztízsét ezzel a kinevezéssel megcsorbítsák, teljes erejével szegült a terv ellen s ebben a hatalmi harcban végül is ő lett a győztes. De csak hajszálon függött, hogy ne csapják el csúfosan, úgy, amint ez két hét előtt osztrák kollégájával, Koerberrel történt.

Koerbert, amint ezt már megemlítettük, Ferenc József megbízta avval, hogy minél gyorsabban intézze el az osztrák parlament összehívásának az előmunkálatait. Ez a rengeteg munka teljesen lekötötte az új osztrák miniszterelnök erejét. Azonfelül, ami nem vált a munkálja előnyére, meg kellett mérközni azokkal a nehézségekkel, amelyek Lengyelország részéről támadtak, mert *a volt orosz birodalom terletéből megalkotott lengyel királyság a lehető legzavarosabb és legbonyolódottabb helyzetet teremtett Galícia számára.* Koerber kétségtelenül mindezt nehézséget megoldotta volna, ha hagyják nyugodt dolgozni. Szerencsétlenségre Károly nem engedett neki erre elég időt.

Miután a „demokrácia” szó, amelynek talán nem is fogta föl teljes jelentőségében az értelmét, va lósággal hipnotizálta, gyors tempóban akarta összehívni a parlamentet, hogy érdemeket szerezzen ma-

gának a modem uralkodó címére. Ez csak nagyképűsködés volt, a nagyképűség azonban Koerbernek pok alkalmatlanságot és bosszúságot szerzett, amíg régül szilárdan kijelentette, hogy *a törvényhozó testületek összehívása előtt garanciákat kell szerezni arra, hogy a parlament teljes igyekezettel fog résztvenni a nemzeti munkában;* más szóval: előbb olyan dolgokat kell elintézni, amelyeket nem lehet fölfűjni néhány nap alatt. Ez nagy méltatlankodást ébresztett az uralkodóban, aki

nyersen elbocsátotta Koerberet,

Megfosztván evvel önmagát Ausztria legtisztább szemmel látó emberének a tanácsaitól és fölvilágosításaitól.

Láttam a miniszterelnököt, amikor a legutolsó viharokkal teljes rendkívüli audiencia után elhagyta császár dolgozószobáját. Fölháborodva és fölizgatva, Koerber ekkor ebben a rosszmájú szójátékban foglalta össze az impresszióját:

— *Károly császár harmincesztendős, húsznak látszik, a beszédében és a gondolkozásában pedig olyan, mint egy tízéves gyermek.*

Báró Burián külügyminiszter ugyanarra az útra került, mint Koerber, *neki is ott kellett hagynia a helyét.* De senki sem bántódott utána, különösen, amikor nyilvánosságra került utódjának a neve. Az utód gróf Czernin volt, akiről az volt az általános vélemény, hogy *the right man in the right place,* hogy a legideálisabb ember a béketárgyalásokra, aki érteni fog ahhoz, hogy a békét a lehető legkevesebb kedvezőtlené tegye a monarchia számára. *Ez a kinevezés újabb határozatlan optimizmust keltett föl, amely épen olyan túlzott volt, mint az előbbiek.* Csak néhány világosfejű ember volt képes arra, hogy az új rendszer első intézkedéseiből a megfelelő követ-

keztetések vonja le és megállapítsa azt, hogy az új uralkodó politikai tekintetben épen olyan szerencsétlen, mint amilyen tapasztalatlan.

Az 1917. év így egészen másfajta népszerűség jegyében kezdődött. Egy hónap és néhány nap elég volt arra, hogy a szél egészen más irányból fújjon. A hadseregben is a nyugtalanság jelei mutatkoztak. Az új főhadvezér, *a fiatal Károly császár, szélvész módjára jelent meg a főhadiszálláson, csak épen megjött és máris távozott s beszélgetésképen meglegedett avval, hogy néhány alkalmi szót váltson a legelső tiszttel vagy katonával, aki véletlenül az útjába került.* Ilyen vendégszereplések után azután teljes hónapok múltak el visszatérés nélkül. Akkor azután fölbukkant a front valamelyik másik pontján, hogi pár pillanat múlva újra eltűnjön a sülyesztőben.

1916 karácsonján elkövette azt a baklövést hogy rendeletet adott ki az arisztokraták előléptetése érdekében”, azoknak a főnemesi családhoz tartozóknak javára, akik anélkül, hogy a hadsereg aktív kötelékébe tartoztak volna a fronton vagy a főhadiszálláson vállaltak szolgálatot. Ezek az arisztokrata katonák vagy magasabb fokozatba léptek elő, vagy kitüntetést kaptak.

Ez az intézkedés, amelynek már a jogcíme is középszerű ízlésre vallott, annál sajnálatosabb hatást gyakorolt, mert — legalább egy időre — *elfelejtette a polgári eredetű tiszteket, akik komoly érdemekkel tüntették ki magukat.* A rendelkezés azonkívül rámutatott a császári politika i gatagságára és *kompromittálta azt a „demokrácia is, amelyet Károly folytonosan emlegetett.* Ferenc József nem beszélt annyit a demokráciáról, de soha sem gondolt volna arra, hogy így előtérbe tolja az arisztokráciát; *egyszerűen kidobta volna azt, aki ilyen kegyenrendszert javasolt volna előtte.*

A történelem azonban kötelessége szerint le-

gyen pártatlan és szigorú, azért megbocsáthatatlan bűn lenne, ha ebben a vázlatos életrajzban nem hangsúlyoznánk a Károly jellemének egy olyan vonását, amely a cselekedeteinek a labirintusában csakugyan az Ariadne fonalának a szerepét játszotta: értem ezalatt akarata *egyenességét és a szándékainak a tisztaságát.*

Egyetlen célja az összesség érdeke és boldogsága volt.

Minden terv, amely az alattvalóinak az erkölcsi, szociális vagy anyagi jólétét kívánta szolgálni, megnyerte a hajlandóságát, rögtön vakon magáévá tette azt és teljes szívvel lélekkel látott hozzá a megvalósításához; *szerencsétlenségre körütekintő tanulmányok nélkül és teljes hiányával annak a bölcseségnek, amely kiszámítja a cselekedetek célszerűségét és horderejét.*

A fiatalembernek a jóakaratóval és a jócselekedetnek evvel a szenvedélyével avatkozott be

a békekötés kényes kérdésébe is.

Első gondja az volt, hogy Németországot rávegye a békekötésre.

Nagy tévedés volna, ha azt himlők, hogy Németország ellene volt egy kölcsönös engedékenységen alapuló békének. Ellenkezőleg, már az 1916 december 12-iki manifesztumban elárulta ezt a hajlandóságát; ebben a memorandumban a központi hatalmak tudvalevőleg kifejezték készségüket a béketárgyalások megkezdésére. Kétségtelen, hogy ez a deklaráció nem lépte túl a nagy általánosságok kereteit s ami ennél többet jelent, olyan időben látva napvilágot, amikor a központi hatalmak presztízse már süllyedni kezdett, sokkal kevésbé volt kedvező hatású, mint amilyen lett volna egy esztendővel ezelőtt. Mindezeknél az okoknál fogva a mani-

fesztumnak az antant körökben semmiféle viszhangja sem volt.

Károly császár ebben az esetben biztos szem mértékkel ítélte meg a helyzetet. *Elítélte ezt a „szó-fecsérlő” invitálgatást és teljes joggal úgy vélekedett hogy a békegalambok nem bonthatnak szárnyat és nem repülhetnek föl egy olyan égboltra, amelyet golyók és gránátok szántanak föl.*

— Tüstént megyek és megkeresem Vilmos császárt, — mondotta, — és ha nem akar békét kötni velem együtt, úgy is jó, megkötöm a békét egészen egyedül!

Ezek a fiatal uralkodó saját szavai. Komolyságában elég hangosan kiáltotta, hogy mindenki meghallhassa őket. Az ellenséges táborban mint a muzsika, olyan édesek voltak ezek a szavak. *Azt mondták, Ausztria most már a végsőkön van, az osztrák-német szövetség sziklája repedezik. Ez általános örömet okozott.*

A látszattól ítélve a két császárság között a szakítás már útban volt, sőt talán már be is teljesedett. Nem azt jelentette-e az a sóhajtás, amely a császár környezetéből szállt föl, 1917 januárjának elején?

— Hála Istennek, hogy a császár megszabadít bennünket ettől a középkori Niebelungen hűségűtől!

Amikor tehát a fiatal uralkodó elindult a német főhadiszállás felé, *minden tartózkodás nélkül hirdette lépten-nyomon, hogy nyíltan fog beszélni, Vilmos császárral és az elé a választás elé állítja] hogy vagy békét köt Ausztria-Magyarországgal együtt, vagy egymagában folytatja a háborút.*

Ez a hetvenkedés azonban nem tartott sokáig. Amikor Károly leszállt a vonatról és szemtől szembe került a Hohenzollern kon-

dottieri bajuszával, rezgő orrcimpáival és sötét arcával, amikor Vilmos császár egy négy szemközti beszélgetésben elhalmozta szemrehányásaival, eszébe juttatta Ferenc József hűségét és a múltból származó kötelességeket, a fiatal császárnak minden nagy bátorsága elpárolgott egy pillanat alatt és a rákövetkező ebéd alkalmával az elhangzott pohárköszöntők már a leglelkesebb és leglendületesebb hangon ünnepelték a két birodalom között fennálló szövetség további fentartását. És ki hinné? A két toasztozó közül Károly volt a dagályosabb és a hódítóbb kedvű. A legkomolyabban esküdözött, hogy fegyverbarátja mellett kitart a legutolsó lóig és a legutolsó emberig.

Ha az osztrák császár ellágyulásával szembeállítjuk azokat a tüzes fogadkozásokat, amelyeknek útitársak tanúi voltak, mielőtt Károly megdermedt volna Vilmos császár tekintete előtt, be kell vallani, hogy ez a pálfordulás nem lehetett volna tökéletesebb.

Az ember mégis keres valami magyarázatot, mert a pálfordulásnak bizonyára volt valami oka. Harterer tábornoknak, a császári katonai iroda főnökének, egyszerű magyarázata volt erre:

miután bizonyos igazságokat nem lehet szemtől szemben megmondani, Károly is idegenkedett attól, hogy a maga igazát a Kaiser arcába vágja;

Vilmos azonban nem veszít semmit avval, hogy egyre megvárakoztatják. Bécsből már lépéseket tet a különbéke előkészítésére s ha azok már eléggé rehal adtak, akár tetszik neki, akár nem, neki tudomást kell szereznie róluk!

Ez nagyon is igaz volt.

A monarchia és a Németbirodalom viszonyához újabb időben hátsó gondolat vegyült, amely már szomszédos volt a hűtlenséggel, vagy akár az árulással.

Föllélekzettem, amikor arról értesültem, hogy *a külügyminiszter nemcsak hogy nem akar tudni egi ilyen alattomos politikáról, hanem minden ereje megfeszítésével igyekszik szorosabbra fűzni a német osztrák szövetséget.* Irtózott attól a gondolatól hogy különbekéről tárgyaljon; a véleménye ebbei a tekintetben teljesen ellentéte volt az udvar fölfogásának. Szerinte Ausztria-Magyarország némiképen elfogadható békefeltételeket is csak úgy remélhetett, ha megmarad hatalmas és legyőzhetetlen szövetséges oldalán.

1917 januárjának elején Károly a főhadiszállást Bécs közelébe, *Badenbe helyezte át — talán azért, hogy azt elvonja a német szomszédságtól.* amelynek a befolyásától félt — *és a parancsnokságai megvonva Conradtól, azt Arz-Sirausenburg tábornokra bízta, aki kitüntette magát az orosz fronton.* Conrad cserében megkapta a tiroli hadsereg parancsnokságát, azt remélték, hogy ezen a helyen dicsőséggel fogja borítani a nevét.

Sajnálni lehet, hogy Conrad, aki olyan kiváló módon és annyi érdemet szerezve töltött be egy kényelmetlen pozíciót, azt hitte, hogy kötelessége;:-hadseregparancsnokság elfogadása, ahelyett, hogy teljesen visszavonult volna abból az állásból, amelyben több része volt a felelősségből, mint a megbecsülésből. új hivatásában épen úgy, mint az előbbiben, továbbra is hiányzott ennek a valóban nagy embernek működéséből egy olyan elem, amely nélkülözhetetlen a sikerhez: *a szerencse.*

1917 januárjának végén a császárnő megtisztelt avval, hogy kihallgatáson fogadott a Hofburg-

ban. Ezúttal is elkápráztatott nemcsak avval a báj-
jal, amely felséges személyéből kiáradt, nemcsak a
modorában megnyilatkozó példátlan kecsességgel,
lianem a beszédében megnyilatkozó szellemmel,
élénk volt és szeretetreméltó, fürge és intelligenciá-
tól ragyogó. Csakhamar beleszötte a beszélgetésbe
azt, hogy *a császárt mennyire gyötri a békevágy
és evvel kapcsolatban valóságos vádbeszédet ereszt
tett meg Németország ellen.*

— Vilmos császár — mondotta — knock out-ig
akarja levérni az ellenségeit és csak akkor akar bé-
két kötni. Mindez nagyon szép, de ki kezeskedik ró-
la nekünk, hogy valóra válik? És a magam részéről
ellenkezőleg azon a véleményen vagyok, hogy meg-
iell kísérelni a tárgyalásokat, mindent el kell kö-
petnünk ebben az irányban és meg kell elégednünk,
[ia egy szerény ösvényünk nyílik a béke felé. Minden
römet ilyen irányban érvényesítem a császár mel-
ett, mert egyetlen egy perc sincsen elveszteni való,
monarchia létezése forog kockán. Istenem, ha ha-
marosan tárgyalni lehetne, legalább a cárral! Az ő
trónja is ingadozik, a bukás pedig, ha bek övetkeznék,
maga után vonná a mienket és a II. Vilmosét is. A
szabadkőművességnek kétségtelenül nincsen más
célja, mint ez. A mi számunkra és Németország szá-
mára a legsürgősebb kötelesség tehát, hogy tá-
mogassuk Miklós cárt, bárha most még az ellensé-
günk. De vájjon megengedi-e, hogy segítsünk rajta?
Rövidlátásában, vaksóságában képes arra, hogy kü-
lön szerződésekben újra testtel-lélekkel eladja ma-
gát a franciáknak, ami természetesen az idők végte-
telenségig kitolná megint annak a lehetőségét, hogy
tárgyaljunk vele.

Azután szomorúbbra válva a császárné hoz-
zátette:

— Nem tudom, *milyen végzet súlyosodik ránk!*
Hogy Németország avval fenyegetődzik, hogy inten-
zivebbé teszi a tengeralatti hadviselését s nem tu-
dom, még mi minden egyébbel akarja súlyosítani a

háborút. Mindennek ráadásául *rövid időn belül a nyakunkra hozza még Amerikát is*. Nem hiányzik más, csak ez! Mit csinálunk akkor ennyi ellenséggel szemben? El lehet képzelni, hogy végre is kiigyunk a lélekzetből. Ezért kell mindenáron valami kapcsolatot találnunk és megértésre jutnunk az ellenséggel!

Megfigyelve azt, hogy a császárné érvelése milyen részletekre kiterjedő, mennyi különleges szempontot érint, milyen sok változatot tud belehozni ebbe az egy témába, azután látva, hogy az információi kitűnőek, szemmértéke megbízható, hogy a legkülönbözőbb dolgok megítélésében nagy éleslátást tanúsít, az a benyomásom volt, hogy *egy ilyen nagy tehetség szükségképen mély benyomással van az ellenfélre* és hogy a császárné ezt a páratlan presztízst ki is akarja használni arra, hogy a békét elérje.

Ugyanakkor tisztába jutottam még egy másik dologgal is: ez az, hogy

az új rezsim alatt a német szövetség nagyon távol jutott attól, hogy megőrizze a régi sérthetetlenségét; sőt mi több, Bécsben készen vannak arra is, hogy mint felesleges ballasztot a tengerbe dobják, nyomban, amint ezt más előnyökre kicserélhetik.

Ezekben a napokban történt valami, ami akár milyen jelentéktelen és kicsi eseménynek látszott, csakhamar komoly következményeket vont maga után: *Montenuovot, a régi udvarmestert fölmentenek* s az utódja Conrad von Hohenlohe lett, az osztrák államtanács volt elnöke.

Montenuovoval az udvari életnek egy nagyszerű alakja tűnt el: nemcsak azért, mert tisztjében olyan tevékenységet, tapasztaltságot, biztos szemmértéket tanúsított, amely példája volt az egész udvarnak, hanem azért is, mert *a távozó udvarmester régi ke-*

ményfából faragott ember volt, az ő megbízhatósága fa lojalitása minden próbát kiállott; higgadt, okos fejjel bármelyik pillanatban tisztában volt avval, mit akar, komoly vágású szája megőrizte jogát a nyílt beszédhez, még a fiatal császárral szemben is, akit, ha úgy találta szükségesnek, nem szokott megkímélni a tanácsoktól és megrovásoktól. Értékes tanácsok, megbecsülhetetlen megrovások! Vele együtt kidőlt az utolsó oszlop, amely a régi és felséges épületből még épen maradt. Károly ezután minden támasz nélkül volt kiszolgáltatva a maga egyébként nagyon menthető járatlanságának. Amikor azután a császár hibát hibára, ügyetlenséget ügyetlenségre halmozott, a pártatlan megfigyelők szájából nem egyszer röppent el ez a fölkiáltás:

— *Oh, ha Montenuovo még hivatalában volna, ilyesmi nem történhetett volna meg!*

Valamivel később, februárban híre ment, hogy politikai helyzet ingadozik Oroszországban s nemokára hírét kell hallanunk a cárizmus bukásának. Erre a hírre Bécs örömmámorban úszott, azt lehetne mondani, hogy minden utcasarkon bálokat és mulatságokat rendeztek. Ez jelzi, hogy milyen ködösen látták a valódi helyzetet; nem kevesebb kellett ahhoz, mint a Romanovok bukása után egy szélsőséges vörös uralom, hogy a szemük megnyíljon és visszatérjenek a realitások terére.

Egy pillanat alatt a közvélemény úgy átváltozott, mint egy kifordított kesztyű. Nem táncoltak többé, hanem remegtek. *Lobkovtz herceg, a császár főhadsegédje ezt mondotta:*

— *Adja az Isten, hogy ez ne legyen egy általános katasztrófának a kezdete és a megrázkódtatások ne terjedjenek ki egész Európára! Nem vagyunk olyan kivételes helyzetben, hogy ebben az esetben mi meg ne érezzük!*

Osztoztam az aggodalmaiban és annál kevésbé éreztem biztosnak a helyzetet, mert a német tengeralatti háború minden nagy dobverése és fenyegetőzése dacára avval végződött, hogy meghozta a maga természetes gyümölcseit, *március közepén az Egyesült-Államok is beavatkoztak a háborúba*. Nem maradt más hátra, minthogy alkalmazkodjunk a szó-lásmódhoz és erős szívet mutassunk a balszerencsében. Károly azonban még nem érkezett meg erre a filozófiai magaslatra.

Miután környezete fölbátorította arra, hogy II. Vilmosban lássa minden baj okozóját, ő maga is kígyót-békát kiáltott rá, ami elgondolhatólag hozzájárult annak az elhidegülésnek és annak a szakadásnak a fokozásához, amely már is elválasztotta egymástól a két uralkodót.

Czerninnek az a kísérlete, hogy közeledést hozzon létre közöttük, nemcsak nem járt semmi eredménnyel, de hozzájárult ahhoz, *hogy az osztrák-magyar külügyminiszter kegyvesztett legyen*. Az uralkodó és a külügyminiszter tájékozódása tényleg homlokegyenest ellentétbe jutott egymással. Az egyik a különbéke elnyerése érdekében dolgozott, a másik egy fedhetetlen diplomácia korrekt útjait követte, azonban, csak szerencsés véletlennek köszönhetette, hogy hatalmon maradhatott: az osztrák-magyar seregek keletgalíciai és bukovinai győzelmének.

Károly, ott hagyva a laxemburgi park virágágyait és sétányait szikkadni a napsütésben, mar salli egyenruhában, kibontott zászlókkal sietett újra a lövészárkokba, hogy összegyűjtse az első nagy siker dicsőségének a gyümölcseit. Ambíciója volt, hogy az ellenség üldözése közben kövesse a csapatait. *A lucki kudarc meg volt bosszulva és a császár néhány napos katonai séta után visszatérve kastélyá-*

ba, mindent rózsaszínben látott és úgy tudta, hogy minden a legnagyobb szerűbben megy a világon.

Az optimizmus ködében úgy képzelte, hogy most ütött a kedvező szerencse órája *s most már dolgozószobájában Czernin segítségével, sőt tudta nélkül is megfabrikálhatja a régóta óhajtott bölcsek követ: a békét. Valószínű, hogy a császárné segítségére volt a nagy politikai mű előkészítésében.*

Mindenekelőtt keresni kellett egy személyiséget, aki közvetítőül szolgálhatott Károly és ellenségei között. Nem kellett ezt a személyiséget messze keresni: a császárné egyik testvére,

Sixtus páрмаi herceg

a belga hadseregben szolgált és minden kívánatos tulajdonságot föl lehetett benne fedezni erre a célra. Károly tehát sajátkezűleg *levelet intézett Sixtus herceghez* és arra kérte, hogy az irtás tartalmát közölje a francia köztársasági elnökkel.

Ebben az üzenetben a császár nemcsak elismerte a franciáknak Elzász-Lotharingiához való jogát, de arra is vállalkozott, hogy igényüknek támogatója és szószólója lesz.

Ennek a levélnek a következtében a császári pár és rokonuk között olyan levelezés keletkezett, amelynek *a véletlen a nyomára vezetett.* A kurír, aki az üzeneteket Svájcban át közvetítette, minden utazása alkalmával megjelent irodámban, hogy útiköltségeit megkapja; így, bárha mindig talányokban beszélt, megszimatoltam a cselszövényt.

Akárhogyan is ítélkezzünk is ezek fölött a „sixtusi levelek” fölött, egy dolog kétségtelen: s ez az, hogy *a császár kizárólag népe jólétét tartotta szem előtt* és hogy a szándékai teljesen tiszták és érdektelenek voltak; alkalmas helyet keresett, ahol kivet-

hetné a béke horgonyát, íme ez volt az egész. Hivatalosan ez lehetetlen kísérlet lett volna. Mint utolsó eszköz nem maradt a számára más, mint a magánkezdeményezés, eltitkolva a kormány szeme elől.

Kétségtelen, hogy a választott eljárási mód többé-kevésbé alkalmat adott annak a szemrehányására, hogy *ez árulás. A szó csúnya, a fogalom még gyűlöletesebb. De melyik érdemnek nincsen másik oldala is? A császár mindenestől tekintette ezt a demarsot, úgy, amilyen volt, a kellemetlen oldalakkal és az előnyökkel együtt s úgy találta, hogy ebben az esetben az előnyök a túlnyomóak.*

— Két rossz közül a kisebbet kell választani — mondják. *És Károly szemében a kisebbik rossz volt a béke.*

Tévedés volna azonban annak a föltevése, hogy ő egyedül volt ezen a nézetten: Lammasch tanár lelkesedéssel csatlakozott a véleményéhez. Egy napon nyíltan kifejtette előttem véleményét:

— Nem tehetek mást, — mondotta, — *a magam részéről a legmelegebben ajánlom a császárnak azt, hogy a tudott ügyben igénybevegye a sixtusi herceg szolgálatait. Enélkül a háború örök időig tartana és a központi hatalmak bukása csalhatatlan és elkerülhetetlen matematikai bizonyossággal bekövetkeznék.*

A nagy szerencsétlenség csak az volt, hogy *ezek a levelek nem vezettek célhoz.* Franciaország és Anglia talán hajlandók lettek volna arra, hogy komolyan vegyék és esetleg elfogadták volna őket a tárgyalások kiinduló alapjául. De Olaszország?

Kétesztendei háború és rendkívüli áldozatok után *ez a nagyhatalom ragaszkodott azokhoz az ígéretekhöz, amelyeket 1915-ben a londoni paktum biztosított a számára.* Ez a titkos megállapodás a beavatkozás fejében garantálta számára Trieszt, Istria birtokát, továbbá Tirol, Friaul és Dalmácia

tekintélyes részének az annexióját. *Ez volt talán az egyetlen szirt, amelyen Károly tervének hajótörést kellett szenvednie*, hogy úgy mondjuk, akkor, amikor már a partot látta hajójáról. Károly elkeseredetten küzdött az akadályok ellen, közben megtörtént vele, hogy különösen ami az olasz követeléseket illeti, egy kicsit ferde megvilágításba helyezte a tényeket; mindent azért, hogy legalább Franciaország rokonszenvét biztosítsa a maga számára.

Párizs azonban mindenekelőtt fölvilágosításokat kért Rómától, *fölfedezték a kilógó lólábat, ami tönkretette Károly vállalkozásának a sikerét.*

Ezentúl nem érdeklődtek a javaslatai iránt, leveleit a papírkosárba dobták.

Erre a kissé túlságosan megvető gesztusra különben befolyással volt az is, hogy 1917 márciusában Amerika is belépett a háborúba. Amikor a föld túlsó felén kezdtek fölkerekedni a segítő csapatok és a hajórajok, gögösen és lekicsinyléssel néztek annak az uralkodónak a memorandumára, akinek a hatalma fölött már megkondukt a lélekharang.

A szerencsétlen császár előtt tehát már a víz is elapadt, a sorsa bizony nagyon kegyetlen volt, mert ha sikerült volna neki az, hogy Amerika hadüzenete előtt elfogadtassa az indítványait, vajon nem áldották volna-e a nevét és nem magasztalták volna-e éjig azért, hogy alapot talált a fegyverszüneti tárgyalások megindítására? Nem olyan cél volt-e ez, amely vonzóerőt gyakorolhatott a legnemesebb szívekre és kinek lehet joga, hogy Károlyt azért kárhoztassa, mert a cél megvalósítására a rendelkezésére álló eszközök közül ahhoz nyúlt, amely szemében a legalkalmasabbnak látszott? Sajnos, a rossz tündér ott volt az ő születésénél, épen úgy, mint a nagybátyjánál és varázsvesszejével megérintette a bölcsőjét...

A fiatal uralkodó reményeiben csalódva hagyta, hogy az idő spongyája letörölje ezt a históriát és *mindig rosszkedvű lett, ha erre emlékeztették. Odáig ment, hogy az egész letagadta egy alkalommal, amikor azt Czernin szoba hozta egy kihallgatáson.*

Ezt a cáfolatot természetesen nagy méltatlankodással fogadta a francia sajtó, polémia keletkezett, amelynek a során *Clemenceau miniszterelnök az egész világ színe előtt szembehelyezkedett Károly állításaival.* Károly császár számára a helyzet nagyon zavarbaejtő lett, abból a zsákutcából, amelybe került, nem volt kijárási, canossajárásra szánta el tehát magát, más szóval elhatározta, hogy

engesztelő látogatásra megy el Vilmos császárhoz.

Ha II. Vilmost le is szerelte, evvel szemben egyáltalában *nem sikerült neki lefegyverezni a német közvéleményt,* amely haraggal és gyűlölettel telt el iránta a Franciaországgal kezdett tárgyalások miatt; hasonlóképen nem tudta visszaszerezni saját birodalmában az örökidőkre megsértett és elkésérített német lakosság rokonszenvét.

Így tehát valamikor *ragyogó népszerűsége elhalványodott* és kialudt a közömbösség éjszakájában. Az, hogy alattvalóinak szeretetét elvesztette, minden balsors közt a legjobban fájt neki és a szívéen találta. Hogy ezt a drága kegyet visszaszerezzék számára, a császár környezete olyan módszert fedezett föl, amely csak újabb tépelődésekre adott Károlynak alkalmat.

Egy sajtóiroda lépett működésbe és az újságokat elhalmozta

a »császári bulletin«nek

egy fajtájával. Ezek a csaknem naponta megjelenő kommunikék a legnagyobb rokonszenvvel, körülmé-

nyes részletességgel számollak be a császár és a császári család egyes tagjainak nyilvános és privát elfoglaltságairól. Ez a szüntelen tömjénezés egy darabig szépen ment, addig, amíg a hízelkedések bizonyos mértéket tanúsítottak és *amíg a közvéleményben nem ébred föl a gyanakodás*. A képben és írásban űzött reklámakció azonban túlságosan kirívó lett, amikor a Bulletin az uralkodó tudta és beleegyezése nélkül valóságos macskazenéjét rendezte a dicsőítéseknek, nemegyszer himnuszokat zengve a császárról, máskor a császárnéről, a császári pár gyermekeiről, erről vagy arról a rokonukról stb., stb. *Ez a dobverés a legnaivabb olvasóban is fölébresztette a gyanakvást, kinyitotta mindenki szemét. Az ügyetlen reklám nemcsak hogy nem járult hozzá a császári tekintély helyreállításához, hanem épen ellenkezőleg: megadta neki a kegyelemdőfést*. Az egyébként hiszékeny és bizalmas természetű közvélemény egyik napról a másikra szkeptikus lett és gúnyolódó. Bluff lett a szemében válogatás nélkül minden hivatalos információ. Sőt különösen a birodalom német lakosai odáig mentek, hogy ezt a propagandát úgy tekintették, *mint egy rossz bohóctréfát, mint a vásári kikiáltók zagyvaságait*, amelyeknek az a céljuk, hogy a közönséget elfoglalják és elvonják a figyelmét attól, ami a függöny mögött történik.

— *Ha nem volna semmi rejtegetni valójuk, — mondogatták, — mi szükségük lett volna arra, hogy ehhez a sarlatánkodáshoz folyamodjanak? Oh! Ha az öreg Ferenc József még életben volna!*

Így az a kísérlet, amellyel Károly tanácsadói vissza akarták szerezni a népszerűségét, épen úgy meghiúsult, mint ezt megelőzőleg a külpolitikai vállalkozásuk. Nem voltak szerencsésebbek a harmadik területen sem: a belpolitikában.

Amikor Clam-Martinitz, az az ember, az a mi-

niszterelnök, akinek a császár véleménye szerint jobban kellett volna tudni elvégezni a dolgát, mint elődjének, Koerbernek,

**1917. május 30-án végre összehozta a
Reichsrathot,**

a „megtalálhatatlan parlamentet, általános volt a vélemény, hogy *Koerber, aki azért lett kegyvesztett, mert a császár szerint túlságosan lassú volt, fele annyi idő alatt elérte volna ezt az eredményt.* A levegő különben tele volt villamos feszültséggel. A láthatár szélén villámtól és mennykőtől terhes, vörös fellegek dagadoztak. A parlament első ülészaka a végtelenségig viharos volt. *A csehek, akik között a titokban tartott összeesküvő gyűlések állandó izgalmat támasztottak és előkészítették a támadást, azt követelték, hogy a szent Vencel koronájához tartozó országok ugyanazt a függetlenséget és autonómiát élvezzék, mint szomszédjuk, Magyarország és ennek a követelésnek az elfogadását, mint sine qua non állították oda a további tárgyalások feltételül.* Kívánságuk nem jelentett kevesebbet, mint Csehországnak, Morvaországnak és Sziléziának a leamputálását a monarchia testéről; ami más szóval egyenlő értékű volt egy halálos operációval.

— Ez az a három csöngetés, amely a függöny föl-emelkedése előtt az előadást jelenti, — jegyezte meg Lammasch, — a darab azonban, amelyet végig kell majd néznünk, nem a federalizmus, hanem a birodalom szétomlása.

Dacára a levegőben lógó viharoknak, az uralkodó megnyitotta a parlament üléseit és a szokásoknak megfelelőleg fedett fejvel a trónon ülve, fölolvasta trónbeszédjét. Ez

az első és az utolsó trónbeszéde

volt, el kell azonban ismerni róla, hogy most a legkedvezőbb oldaláról mutatkozott be. *Ezúttal levetkőz-*

te magáról modorának a túlságos bizalmaskodó voltát, gesztusai komolyak lettek, egész magatartása felleges. Fölemelt, határozott tartású feje ebben a pillanatban igazi királyi fej volt, a fiatalsága pedig távol attól, hogy ártalmára legyen, annál több bájjal árasztotta el egész személyét. A jelenlevők közül ki lett volna elég zárkózott és elég eltompult érzésű ahhoz, hogy szemben az ő gesztenye-barna hajával, tipikusan Habsburg lápiszlazuli szemével, friss arcbőrével, ruganyos és finom termetével, tiszta és kellemes csengésű hangjával, beszédének nem egy részével, így különösen a demokráciát hangsúlyozó részekkel szemben megtagadta volna tőle a rokonszenvet? A meglegedés és a büszkeség moraja futott végig a termen, amelyet meghódított és fölvilványozott ez a szemkápráztató jelenség.

— Ha mindig ilyen volna! — sóhajtotta föl mellettem Kielmannsegg szenátor.

Ez a kétélű felkiáltás arra célzott, hogy az uralkodó magatartását egyébként a szélsőségbe vitt egyszerűség jellemezte még olyan esetekben is, amikor a legkomolyabb méltóságtartás kötelező lett volna. Azonban amíg egy részről ezért készségesen föl lehet menteni Károlyt, nem lehet eléggé kárhóztatni a környezetét, amely ebben az irányban tényleg sok közönyt és érzéketlenséget mutatott. Mondjalc féldát róla?

1917 júniusának utolsó napjaiban elhatározták, hogy díszlátogatást tesznek Bajorországban és Württembergben. Ennek a tervnek a végrehajtásán, — ami pedig csak nagyon egyszerű epizód egy császár életében, — ki hinné? a gyakorlati érzék legkisebb árnyéka nélkül jártak el. A kezdet az volt, hogy a látogatást csak néhány nappal előbb jelentették be; ez volt az első oka annak a kényelmetlen érzésnek, amelyet Münchenben és Stuttgartban tá-

masztottak, ahol az égből felhőszakadás módjára hulló vendégek tömege halálos zavarba ejtette a fogadtatást rendező udvari embereket: az udvarmestert, az istállómestert, a főkamarást és a többi, nem is beszélve a főudvarmesterről, akinek a feladata volt, hogy a legnagyobb nélkülözés időszakában százer-tékes lakomákat rendezzen.

Az első ügyetlenségre szerencsétlenül rádapláztak: Miután a vendéglátó udvarok vértizzadva mindent előteremtettek, miután a ládákból előszedték a díszterítéshez szükséges edényeket, a kocsiszínekből kihozták minden kocsijukat, Károly császár alig néhány órai időzés után tovább állott. Üstökös módjára csak végig rohant a láthatáron.

De térjünk vissza Bécsbe és időrendben meséljük el ennek az utazásnak a történetét.

Az előkészület két napja a császári palota szolgaszemélyzetében nagy fölfordulást idézett elő; a *telegráf egész nap és egész éjjel működött, anélkül, hogy másrésről sikerült volna egy legalább nemiképpen kielégítő programot összeállítani.*

„Lassan járj, tovább érsz!” — mondja a közmondás. A császár pedig ebben az esetben a teknősbékával versenyt futó nyúl szerepét játszotta. *Hihetetlenül izgatott és türelmetlen volt, egyik ötlete a másikat kergette, egyik rendelkezésével lerombolta a másikat, egyik határozatával megmástitotta a másikat. Papírkosárba dobta azt az útirendet, amelyet az előző pillanatban összeállított. Az egymásnak ellentmondó tervek zűrzavarában akaratlanul is a boldogult Ferenc József munkatársaira gondoltam és arra a csodálatos nyugalomra, amellyel azok elő tudták készíteni a császári utazásokat*

Végül azonban jól-rosszul megérkezett az indulás perce, az uralkodó és kísérete elhelyezkedtek az udvari vonatban, amely füttyült és útnak indult.

A rendetlenség folytatódott, csak nevet változtatott: ezentúl pontatlanságnak hívták.

Az uralkodó hadilábon volt a pontossággal, minden-hová későn érkezett; az udvari méltóságok dolga lett volna, hogy egy olyan nyugtalan vérű embernél, mint ő, ezt megelőzzék és elkerüljék.

Az utazás tehát nem sok szerencsével folytatódott tovább, azonban ami legjobban meglepett engem, az *Károly némasága volt*. Ki nem nyitotta a száját, hacsak nem azért, hogy egy-két szót szóljon családjához. Igaz, hogy többféle gond foglalkoztatta. A figyelmét elsősorban az kötötte le, hogy végigolvasson egy hosszú listát tele azokkal a müncheni és stuttgarti urakkal, akiket neki kitüntetésre ajánlottak. A „figyelem” nem elég kifejező szó, mert a császár ezeket a végtelen hosszú memorandumokat, amint mondani szokták, *lóhalálban fölfalta*, megelégedve avval, hogy imitt-amott a jókedvű vagy rosszkedvű véletlen szeszélye szerint *megváltoztasson egy-egy javaslatot*. Végeredményben nem sokat módosított rajta, de előre félttem attól, hogy *ezek a változtatások elkerülhetetlen panaszokat fognak maguk után vonni*. Emiatt érzett nyugtalanságomban közöltem aggodalmamat Lobkovitz herceggel, aki bátorságra kapva, másodízben is az uralkodó elé terjesztette a kihúzottak listáját. *Mit gondol az olvasó, mit cselekedett erre Károly? Egy szemöldökrándulás nélkül visszaállította a javaslatokat eredeti formájukba s ezzel az incidens elintéződött. Ez eggyel több alkalom volt arra, hogy meggyőződjem: mennyire hozzáférhető a jótanácsok számára.*

Megérkeztünk Salzburgba, a határvárosba, a dolgok ott sem mentek jobban. *A bajor díszkíséret teljes parádében jelentkezett a pályaudvar Perronján: néhány rövid köszönőszó után az uralkodó faképnél hagyta őket és úgy morfondírozta ott tovább, addig,*

amíg föl nem kértem őket, hogy foglalják el helyeiket az uralkodó vonatjának számukra fönntartott szalonkcsijában. Néhány más tiszt társaságában itt továbbra is én foglalkoztam velők, mert sem a császár, sem a császárné nem méltatlak őket arra, hogy körükben mutatkozzanak. Arra gondolva, hogy a díszkíséret élén két öreg és nagyon érdemes tábornok volt, von der Taun és báró Speidel, az ember könnyen megítélheti az uralkodó pár távolmaradásának súlyát; be kell vallani, hogy ez — bárha tudatlanul történt — *nagy tapintathiány volt.*

A baklövések folytatódtak Münchenben.

A megérkezésnél a császári párt III. Lajos király, a királyné és a királyi ház hercegei fogadták. A szokásos üdvözléseket és nyájasságokat kicserélték, a programnak ez a része kifogástalanul folyt volna le, ha szerencsétlenségre — a díszszázad szemléié nem lett volna alkotórésze a programnak. *Károly, kimerítve az unalomtól és az útifáradtságtól, vágyakozva arra, hogy mielőbb a királyi palotában lehessen, egy-kettőre elintézte ezt a ceremóniát s közben tüntető módon elárulta azt, hogy az egész dolog nem érdekli. A bajor hadügyminiszter nem állta meg, hogy fülembé ne súgja:*

— Szemmel látható, hogy ezek a dolgok végtelenül untatják az ön császáriját. Nyilvánvalóan jobban szeretne otthon ülni házikábtában, a lábán papucsokkal.

A mondás második fele arra célzott, hogy *a császár nem egyszer elhanyagolta a toalettjét.* Ennek az oka a hosszú háború volt, amint ez okozta azt is, hogy a hadsereg valamikor kifogástalan öltözéke is hanyagabbá lett és általában szabad folyást engedtek sok olyan dolognak, amely a fegyelem meglazulására vezetett.

Amint megérkeztünk Münchenbe, úgy hagytuk is el, vagyis kutyafuttában. Egy éjt szakai vonattal tovább illantunk Stuttgartba, ahová másnap reggel érkeztünk.

A württembergi király a pályaudvaron várta a vendégét, Károly azonban nem mutatkozott, még nem volt készen a toalettjével, épen mosakodott. Jó néhány perc múlva még mindig álmos szemekkel megjelent és fogadta házigazdája üdvözlését.

A szegény császár nem valami jó képet mutatott ebben a pillanatban és *nem egy kellemetlen megjegyzés hallatszott el a terhére, amit ő nem hallott meg, ami azonban eljutott a kísérete füléhez.*

Stuttgartban a délelőtt hamarosan eltelt. Vasárnap volt és az osztrák uralkodópár a kastély rögtönzött katólikus kápolnává átalakított szalonjában *misét hallgatott*, amelyet speciálisan az ő számukra mondtak. Ez az istentisztelet, amelyen én is jelen voltam, alkalmat adott annak a megfigyelésére, hogy Károly milyen türelmetlen volt vallási dolgokban. *A legnagyobb komolysággal vizsgálta végig az egész hallgatóságot, amikor megállapította, hogy kíséretének két tagja hiányzik, rögtön hívatta őket és éles szemrehányásokat tett nekik.* Mise után következtek a királyi család különböző tagjainál való látogatások, majd felséges lunch-öt szolgáltak föl a kastély nagy dísztermében. Ennek a dejeuner-nek az elején *a württembergi király és Károly császár kölcsönös toasztokat* mondtak egymásra. Azonban amíg az egyik csupa ékesszólás és melegség, a másik *száraz hangon fölolvast, egyhangú recitáció volt, amely altató hatást gyakorolt.* A legnagyobb baj azonban ezután következett:

Károly elfelejtette azt, hogy beszéde végén vendéglátó királyi gazdáira „hoch”-ot mondjon, az asztali zenét szolgáltató zenekar karmestere pedig a levegőben felejtette a botját, mert a császártól hiába várta, hogy az utolsó „hoch” szóval jelt adjon a császári himnusz eljátszására.

Ezt a mulasztást a hallgatóságnak kellett pótolnia.

Ez volt az utazás kiemelkedő mozzanata. *Alig keltek föl az asztaltól, a császár és a császárné va-gonjaikba szálltak és visszautaztak Reichenauba.* A császári vonatban mint az üdítő szellő lengedezett ez a sóhajtás:

— Hál’ Istennek, hogy ezen is túl vagyunk!

A császár, aki nem a ceremóniák levegőjében nőtt föl, nem is tudta megszokni őket.

Ha ilyen részletesen számoltam be erről az utazásról, azért tettem, mert *az kicsinyben visszatük-rözi az egész új rezsím rendszerét. A régi szép és béke-szerű kormányzástól úgyszólván semmi sem maradt. Minden ködbe borult, a szokások és hagyományok iránti hódolat, a létező intézmények megbecsülése, a törvények tisztelete.* Én a magam részéről bevallom: miután ismertem a régi rendszert, sehogy sem tudtam megszokni az újat: nem tudtam úszni az új árral, amely az embert az ellenkező parton dobta ki és nem ott, ahová igyekezett. Szolgálati kellemetlenségek olyan előzékenységek miatt, amelyekért három évtizede csak dicsérni tudtam önmagamot, néhány kellemetlenség az új méltóságokkal, más apróbb bosszúsággal együtt megérlelte az elhatározásomat. *1917 július végén kértem a fölváltásomat, amit nem kaptam meg, csak szeptemberben,* a jó császár nem szívesen engedett el egy olyan öreg szolgát, mint amilyen én voltam. És amikor mégis bele kellett nyu-

godnia, meg kell vallanom, hogy a távozásom alkalmából a váratlan kegyek egész tömegével halmozott el, a saját kezdeményezéséből hosszabb egészségi szabadságot adott nekem, amihez a saját pénztárából származó külön jutalommal járult. Nagyon megindult voltam, amikor elváltam tőle és a szívemben örök hálával távoztam. Az új állás, amelyet el kellett foglalnom, a háborús levéltár igazgatói tiszte volt.

Időközben az osztrák-magyar hadsereg német támogatással *áttörte az olasz frontot Karfreitnél és elárasztotta a velencei síkságot, egészen a Piavéig*, ahol az olaszoknak sikerült magukat újra elásniok. Károly császár azt tette, amit cselekedett fél évvel azelőtt, amikor megérkezett hozzá a galíciai győzelmek híre. Sólyomszárnyon repült az olasz frontra és csak november második felében tért vissza Laxenburgba. Ugyanennek a hónapnak 30-ik napján búcsúkihallgatáson fogadott, amelyről szabad legyen nekem itt néhány, a számomra felejthetetlen részlet elmondanom.

Az uralkodó kimondhatatlanul szeretetreméltó és közvetlen volt, minél több szívességet igyekezett irántam kimutatni és

teljesen levetkőzte az uralkodói külsőségeket.

Az emberek legjobbika állt velem szemben, tényleg a legszebb kivirágzása az emberiségnek, akinek a fezemében ebben a pillanatban egyetlenegy dolog volt fontos: az, hogy engem és családomat elhalmozzon mindenféle elképzelhető kegyvel. Úgy láttam, ahogy hitem szerint az Isten előtt kellett megjelennie: *póz, álarc, kölcsönként viselkedés nélkül*, avval a kimeríthetetlen jósággal a lelkében, amely alapja volt a jellemének. Milyen kár, hogy egy ilyen széptüzü gyémántot a hozzátapadt salak megakadályozta abban, hogy fénye teljes erejében tündököljön!

A salak a környezete volt.

Ha ellenkezőleg komoly tanácsadókat tud maga köré gyűjteni, ha a megközelíthetetlen és önzetlen emberek között keresi őket, meg vagyok győződve róla, örömmel követte volna a tanácsaikat, mert lelkének az anyaga lágy volt és formálható. *Az, ami neki legjobban hiányzott, a nemes, komoly, hozzáértő és erényes befolyás volt, amely nevelte, fölvilágosította, irányította és segítette volna a cselekedeteiben. Ő egymaga túlságosan jó volt ahhoz, hogy a baljóslatú befolyások körét erőszakkal keresztülörje és saját szíve szerint cselekedjék.* Sokkal rosszabb pszichológus s egyúttal jobbindulatú bírása volt az emberi nemnek, semhogy a tiszta búzáat meg tudta volna különböztetni a konkolytól. *Annyi kiváló tulajdonság dacára tehát nádszál maradt, amely meg-inog a szél minden változására és amelyet a legelső szélvész kiszakít a földből és szalmaszál módjára magával ragad.* Egyébként csak egy tölgyfa állhatott volna ellent ennek a viharak, olyan tölgyfa, amelyhez hasonló csak egyszer-kétszer támad egy-egy évszázadban. Más szavakkal ezekben a mozgalmas időkben egy fokozott értékű Napóleonnak, vagy Bismarcknak kellett volna lennie ahhoz, hogy a hatalmon maradhasson.

Hogy visszatérjek a kihallgatásomra, a császár nem mulasztotta el, hogy ne beszéljen nekem azokról a sikerekről, amelyek akkor közszájon forogtak. Büszkeségébe azonban sajnálkozás vegyült; az, hogy az ilyen ragyogóan kezdett offenzíva feletjén megrekedt, anélkül, hogy célját elérhette volna: azt, hogy Olaszország ne játszassék többé szerepet a nagy páriiban.

Azért, hogy nem sikerült ezt elérni, az uralkodó Conradot hibáztatta.

— *Keleti Tirol felől hátba kellett volna támadnia az olaszokat és azután föl göngyölíteni őket. Az, hogy ezt nem csinálta meg, nagy csalódást okozott nekem, mert senki sem bízik jobban az ő rendkívüli tehetségében, mint én.*

Nem állhattam meg, hogy mindazzal a szerénységgel, amely ebben az esetben számomra kötelező volt, ellen ne vessem, hogy szerintem egy ilyen operációhoz a Conrad serege túlságosan gyenge volt, nem is szólva arról, hogy a téli idő is ellene volt, a hegyi vidéken megbénítva minden előrehaladást és minden hadmozdulatot.

— *Ugyan, ugyan, — mondotta az uralkodó haragosan, — egy ilyen nagy stratég! Ezek a nehézségek lehetetlenséget jelentettek volna az ő számára? Föltételezem róla, hogy képes lett volna leküzdeni őket. Igen, igen! — Azután rövid elmerengés után hozzátette: — De legyünk igazságosak: mögötte összehasonlíthatatlan értékű hosszú szolgálát van.*

Így mindenütt és minden esetben a császárnál végül mégis a szív mondta ki az utolsó szót.

Megjegyzésre méltó, hogy az uralkodó, akit fiatalága optimizmusra szoktathatott volna, *nem osztozott az általános reményésekben az olasz frontot illetőleg.* Szerinte először is: az ellenség olyan jól elásta magát a Piavénái, hogy rettentő bajos lesz őt onnan kimozdítani. Másodszor: a velencei sikság elárasztása, amely egész Olaszországban *a hazafias érzés újabb megerősödését* idézte elő, végeredményben Ausztria ellen fordult. Harmadszor pedig: *az oroszok Kerenszky alatt újra kezdtek előrehaladni,* míg ugyanakkor a németek a francia fronton nem tudták megőrizni a pozíciójukat. A császár nem minden irónia nélkül ezt kérdezte:

— Mi az? Az előrehaladással addig várnak, amíg az első amerikai csapatok megérkeznek?

És így vonta le a következtetést:

— A helyzet olyan átláthatatlan, mint egy üveg tinta. Ha valaki ilyen körülmények között tisztán tud látni, bevallom, nem én vagyok az! *A legeslegjobb volna a béke, a minél előbb való béke.* Ez az, amit folytonosan ismételtetek Czernin előtt.

A külügyminiszternek ilyen körülmények között a császár állandó sürgetése és sarkantyuzása közben kellett dolgoznia. Ki az, aki szeretett volna a bőrében lenni? *Helyzete annál keservesebb volt, mert bár ítélőképessége sokkal felülmúlta a császáréét, sokszor úgy érezte, hogy a császár beavatkozása sokszor súrolta az ő hatáskörét.* A miniszter sastekintetét, hidegen számító géniuszát sokszor sértette az, amikor a császár belekontárkodása öszszeszavarta számításait, hogy úgy mondjuk, leverte a kuglibabáit.

Ez szemmel látható volt 1917—1918 telén. Az Oroszországgal és a Romániával megkötött béke a reménységek ellenére semmit sem könnyített a keléii fronton. Ennek az oka az volt, hogy

**a békét hebehurgyán kötötték meg, anélkül,
hogy Németország és a monarchia kellő biz-
tonságáról gondoskodtak volna,**

ami lehetővé tette volna ennek az oldalnak a leszerelését. Czernin ezeket a tárgyalásokat kétségtelenül sokkal kielégítőbb eredményhez juttatta volna. Különösen áll ez a breszt-litovszi tanácskozásokról, amelyeket az oroszok intrikái a résztvevők nagy bosszúságára állandóan késleltettek és megszakítottak. Mi hiányzott itt a Czernin számára? Az idő és a nyugalom. *Mert a császár annyira hajszolta, hogy a legelső alkalommal elbocsátását kérte.*

A meglepetés általános volt, azonban ez még növekedett akkor, amikor megtudták, hogy *Czernin utódja báró Burián*.

Különösen azok számára, akik 1916-ban a császár szolgálatában álltak, a meglepetés tetőfokára hágott, mert

**a császár ebben az időben egy gyufaszálat
többre becsült, mint báró Buriánt,**

Caveant consules! — kiáltotta Koerber, amikor hírt vette ennek a kinevezésnek, amelynek a gyászos következményeit előre látta. A dologban a legérdekesebb, hogy *Burián programja élére a német szövetség újabb szorosabbra fűzését vette*. Az ember így a legsötétebb éjszakába és áthatolhatatlan sötétségbe került.

Mert milyen színe volt tulajdonképen az osztrák-magyar politikának? Fehér volt-e vagy fekete? Németbarát, vagy németellenes? Penelope módjára felfejtette éjszaka azt a vásznat, amelyet nappal megszövétt.

1918-ban másik látványosságnak voltunk tanúi, amely nem volt kevésbé különös. Mint a mese koldója, aki megesküdött, hogy nem engedi többé pagát becsapni,

állásaikból sorba kidobálta kegyenceit, akik tisztüket csak nagyon mérsékelt sikerrel toltotték be. A holló és a sajt története azonban újra kezdődött: helyettük megint csak olyan kegyenceket nevezett ki, akik ugyanabba a környezetbe tartoztak. így történt, hogy Clam-Martinitz kénytelen volt a helyét átadni Seidlernek, aki a császárnak fiatal korában nevelője volt és akivel baklövésekkel teli nagyon szomorú korszaka kezdődött.

A legnagyobb baklövés az a nyilatkozat volt, ame-

lyet az új kormányelnök a képviselőház nyílt ülésén ejtett ki a száján:

— *Az én belső politikám nyíltan és minden gyöngesség nélkül a németségre fog támaszkodni és minden habozás nélkül kijelentem, hogy elttől az orientációtól nem fog eltérni.*

Elképzelhető, hogy ezek a szavak milyen hatást és milyen mozgalmat támasztottak a szlávok között *olyan időben, amikor éppen ellenkezőleg a leg-hízselgőbb hangot kellett volna alkalmazni velük szemben és hegyeket ígérni azért, hogy a szakadást elkerülhetővé* tegyék.* Ez a szó adta meg a végső jelt a katasztrófára.

Utolsó alkalmam arra, hogy a császárral és a császárnéval érintkezzem, 1918 május 1-én volt, *a török küldöttség fogadtatása alkalmával,* Badenben nagy dejeuner-t rendeztek a tiszteletükre, amelynek a folyama alatt a császári pár annyi szeretetreméltóságot és kedvességet mutatott irántuk, hogy a törökök teljesen elbájolva és elkápráztatva utaztak el. *A császár vidámságának a külsősége alatt azonban itt-amott már áttörtek akkor a gond szimptomái. Sokkal hallgatagabbnak találtam, őt, mint amilyen egyébként volt.* A polgári kabinetiroda főnöke, akihez éhben az irányban kérdést intéztem, azt felelte nekem, hogy az uralkodó tényleg gondterhes s hosszú idő óta Prágába készülődik, anélkül, hogy az utazásra rá tudná magát szálni. *A csehek nem mu-*

* Az udvari körök naivitása nyilatkozik meg ebben az állításban. Abban az időszakban, amelyben a szerbekkel, csehekkal kötött megállapodásokban az antant már régen földarabolta a monarchia területét, háborúvesztés esetén nagyon nehéz lett volna már becsapni a szlávokat, még akkor is, ha Margutti tanácsa szerint „hegyeket ígérnek” nekik; viszont győztes háború esetében nem volt mit tartani tőlük.

(A fordító.)

lasztának el, hogy ott följánlják neki a cseh koronái, ami — mint valamikor a Caesarnak följánlott diadém — mozgósítaná ellene a végzet fúriáit, más szóval a magyarok rögtönös ellenségeskedését, ami csak előfutárja volna az ausztriai németek haragjának.

Ezen a gondon kívül más sötét gondolatok férgei is rágódtak az uralkodó lelkén. Nagyon elkese-
rítette a velencei offenzíva megállása és mindent el-
követett arra nézve, hogy a vezérkar főnökét ezen
a részleten újabb akcióra indítsa.

Ilyen izgalmak zsákmánya volt, amikor újra
összekerültem vele. Nem tudtam visszatartani ma-
gamat a részvét egy mozdulatától:

**ilyen fiatalon ennyire megöregedni! A szeren-
csétlen elvesztette az arcszínét és megsová-
nyodott, hajába ősz szálak vegyültek. Csak-
ugyan töviskorona volt-e hát az, amely nagy-
bátyjától rá örökségül maradt?**

Június közepén tényleg megindult *az olaszok
ellen az offenzíva* azonban váratlanul meghiúsult.
*Az osztrák-magyar csapatok nagy vérvesztés után,
ahelyett, hogy tért nyertek volna, tért vesztek.* A
császár, aki elindult, hogy seregei élére álljon,
*szinte megfutamodva tért vissza Badenbe, útján rosz-
szul fogadták, lelkét elbátortalanodás, szinte kétség-
beesés töltötte el. Hogy csirájában megállítsa a for-
rongást, amelynek a távoli zúgása már fülébe jutott,
hamarosán körülnézett egy bűnbak után, aki áldo-
zatává legyen minden felelősségnek és átoknak. A
nép haragjával szemben rámutatott Conradra, akit
miután gróffá és a császári gárda parancsnokává
nevezett ki, száműzött a pusztába.*

Minden információ szerint, amit ebben a tárgy-
ban össze tudtam gyűjteni, *Conrad kegyvesztettsége
égrekiáltó igazságtalanság volt.* Azok a kétségtelenül

nagy szolgálatok, amelyeket ez a tábornok teljesített, meg kellett volna hogy kíméljék ragyogó nevét attól, hogy azt a baljóslatú 1918. dátummal a pellen-gérre fölírják.

A Piave mellett való vereség

a vég kezdete

volt. Az *interpellációk egész jégesője* zuhogott le a miniszteri padokra, előbb a magyar országgyűlésen, azután az osztrák parlamentben. Ugyanakkor a mögöttes országrészekben az éhség és egyéb nélkülözések következtében végig fújt a fölkelések előszele és *fenyegető ordítás követelte a békét*. A vezetők csak minden erejük megfeszítésével tudták megállítani a szakadék szélén az állam kocsját s tudták legalább még egy időre helyreállítani a jármű egyensúlyát.

A szegény uralkodó családja körébe menekült Reichenauba, *nem mert többé innen kimozdulni és idegenkedett attól, hogy a főváros utcáin mutassa magát. Alig-alig és csak nagy időközökben jelent meg főhadiszállásán, Badenben is.*

Ilyenkor a rendőrségnek olyan nagy tömege és annyi rendszabálya kísérte, hogy a tömeg emiatt csak még elégedetlenebb és dühösebb lett.

A helyzet végtelenül feszült lett. A tűz, amely olyan sokáig lappangott, ezer és ezer ponton föléledt és a lángok táplálékot keresve lobogva kezdtek föl-felé csavarodni. *Egyszerre szabadjára engedték nemcsak a kritikát, hanem a leggorombább szidalmakat is.*

Az ember nem hitt a fülének: ilyen szitkozódások a császárok városában, a Szent István templom tövében, a Práter és Schönbrunn százados fái alatt!

A katasztrófa most már hétmérföldes csizmákon közeledett. Bulgária, anélkül, hogy a szövetségeseivel tárgyalt volna, vagy hogy azokkal a legkevesebbet is törődött volna, *megkötötte a különbékét** és egyetlenegy intő szó nélkül visszavonta divízióit a balkáni frontról. Azon a hatalmas nyilason keresztül, amely így a harcvonalon támadt, az angol-francia-szerb csapatok bármelyik pillanatban előretörhettek. *A ház égni kezdett.* Tizenöt nap múlva pedig egészen lángbaborult.

A magyarok félőrülten egy invázió gondolatától, erőszakos módon követelték saját csapataikat, hogy azokat a megfelelő pontokon fölállítva, saját területüket megvédelmezhesék. Az örültségnek ez ellen a kitörése ellen Tisza kellő módon lépett föl és szikla módjára szegült ellene a dühöngő nép háborgásának. Az egyetemes harag akkor még hevesebben fordult ellene, amire az uralkodó kötelességének tartotta, hogy őt az őrjöngőknek fölálldozza, mint ahogy a farkasok üldözte szánból a kiéhezett és vérszomjas ordasok torkának zsákmányául ki-dobnak egy ártatlan utazót.

A szegény uralkodó, aki teljesen elvesztette a fejét, úgy képzelte, hogy a közvéleményt le tudja

* Nem a különbékét, csak a külön fegyverszünetet. (*A fordító.*)

** Meglepő tévedés a szerző részéről. Tisza István, amint ez köztudomású, a nagy összeomlást tizenhat hónappal megelőzőleg mondott le a miniszterelnökségről, utódja lett Esterházy Móric, aki 1917 júniusában kapta meg a kinevezését. 1917 augusztusában ő is megbukott, fölváltotta Wekerle Sándor, aki 1917 augusztus 17-én kapta meg a kinevezését és azután 1918 október végéig kormányon maradt. (*A fordító.*)

csendesíteni azzal, *ha nagyobb arányokban folytatja ezeket a kivégzéseket.* Újból belevetette tehát magát kedvenc politikájának: a változtatások politikájának a karjaiba. *Gróf Andrássy Gyula, a híres miniszter fia, kapta meg a külügyminiszteri tárcát; Lamasch lett Ausztria miniszterelnöke, Esterházy a magyar kormány feje** a marsalli rangban levő Köves tábornok pedig a császár egyenes parancsára átvette az osztrák-magyar seregek főparancsnokságát, *elsősorban kötelességévé tétetvén, hogy helyreállítsa a frontot Szerbia ellen.*

Az események gyorsasága azonban megelőzte az intézkedéseket. *Azokba a résekbe, amelyeket a magyarok visszavonása a délnyugati fronton okozott,** az olaszok hirtelen behatoltak s a legnagyobb könnyedséggel szaporították sikereiket és foglyaikat. A kívülről dolgozó faltörő kosok munkáját idebenn a szlávok támogatták, akik belülről megkettőztették a citadella falát döngető kalapácsütéseiket, követelésül most már nem az autonómiájukat, hanem a teljes függetlenségüket tűzték ki.*

Ebben a pillanatban, 1918 októberének közepén, a Habsburg-birodalom *a fölfordulásnak kétség-Szerző* rádupleázása az előbb említett nagy tévedésre. Esterházy Móric, amint erre már rámutattunk, már régen bukott miniszterelnök volt, amikor a szerb front összeomlott s ebben az időben a Werkerle-kormány *vezette Magyarországon* — egészen a végső összeomlásig — az ügyeket. *(A fordító.)*

** A szerző itt kísérletet tett arra, hogy ezért a katasztrófáért is a magyarokat okolja. Nagyon jól tudjuk azonban, hogy a magyar csapatok visszavonására vonatkozó kívánságokat egyáltalában nem teljesítette a hadvezetőség, csapataink pedig azért nem tudtak az olasz fronton ellenállani, mert az osztrák hadvezetőség jóvoltából éhezett, lemeztelenedéit és hadiszert nélkül maradt *(A fordító.)*

beejtő képét nyújtotta. Ebben a zűrzavarban többé a legvilágosabb elme és a legkitűnőbb szervező sem tudott volna eligazodni.

Hosszú és hősies ellentállás után ezzel egyidejűleg történt meg a franciaországi német front áttörése. Ennek a következménye lett a fegyverszüneti tárgyalások megkezdése, előbb Olaszországgal, azután a balkáni államokkal, ugyanakkor pedig még megkísérelték, hogy *gipszszel betömködjék a belpolitika támasztó pillérjein támadt repedéseket.*

Ebből a célból az uralkodó jónak látta, hogy a parlament tagjaival tárgyaljon, meghívta tehát őket Badenbe. Sajnos, az a mód, ahogyan fogadta őket, eggyel több bizonyítéka a környezete ügyetlenségének. *Károly ahelyett, hogy abban a fényben mutatkozott volna előttük, amely megilleti Ausztria császáriját, amikor a nép képviselőit maga elé bocsátja, minden formaságok nélkül fogadta őket és két rövid órán keresztül szórakozottan hallgatta azoknak a rettentően súlyos kérdéseknek a fejtegetését, amelyeknek a tanulmányozásához hetek kellettek volna.* Alig nyílt meg a tanácskozás, már is véget ért. Fölösleges hozzátenni, hogy semmi sikere sem volt.

Nem volt hát az idő elég komoly ahhoz, hogy komolyan cselekedjenek? és miért hanyagolt el a mindent, ami a tekintélyét emelte volna: egy ünnepélyes ülésszak fényét és pompáját a Hofburg szertartás-termében, ahol ragyogó kíséretétől övezve teljes díszben mutatkozhatott volna, abban a teremben, amely még visszasugározta a dicsőséges múlt varázsát.*

* Nem nagyon valószínű, hogy mindennek az udvari ember szemével nézve nagyjelentőségű és nagyfontosságú színpadias pompának a kedvéért a szlovének, az olaszok, a csehek, a lengyelek és a románok lemondtak volna az elszakadásról! (*A fordító.*)

Fentebb mondtam, hogy a badeni konferenciának nem volt semmi eredménye. Csalódtam. Mert *volt egy eredménye, az igaz, hogy teljesen ellentétes azzal, amit vártak tőle, mert a képviselők csalódottan távoztak, azzal a meggyőződéssel, hogy a monarchia nem fejthet ki sokáig ellentállást ezzel a rezsimmel.*

Az a manifesztum, melyeit. Károly 1918 októberében teljesen a maga jószántából adott ki és amely

a leghatártalanabb nemzeti autonómiát

ígérte a népeinek, semmit sem változtatott a parlament ellenséges érzületén. Rudolfnak és Ferenc Ferdinándnak össze kellett rezzenniök sírjaikban. *A föderalizmus tehát megvalósult.*

Ferenc Ferdinánd különösen jó prófétának bizonyult, aki valamikor azt hirdette, hogy egyedül a föderalizmus mentheti meg a monarchiát, előbb azonban le kell törni a magyarokat, akik állandó akadályai voltak ennek a kormányzási formának. Az események teljesen igazat adtak neki. Magyarország tiltakozva Károly deklarációja ellen, elárulta a közös érdeket, félre állott és gyáva módon visszautasította a monarchia helyreállításának a munkáját, amelyet az ő vonakodása örökre lehetetlenné tett. *

* A szerző, aki olyan jóakarató megértést mutat könyve folyamán a csehek és a monarchia minden egyéb nemzetisége iránt, elvakultságában olyan igazságtalanságra ragadtatja magát, amely még az ő elfogultsága mellett is meglepő. A monarchia szétzúllásával kapcsolatban egy szava sincsen a csehek elítélésére, akik az egész háború alatt árulók voltak (jellemző, hogy erről a szánalmas szerepről egyetlenegyszer sem emlékezik meg az emlékiratok folyamán), nincsen semmi elítélő szava a lengyelek, az olaszok, a szlovének, a románok és a monarchia

A monarchiát megrázó utolsó lökés tehát a Lajtától keletre eső rész elszakadása volt és a magyarok azt a szerepet játszották, amelyet annyiszor megjósolt Ferenc Ferdinánd: ők voltak

az öreg Habsburg-birodalom megrontói.

*Végzetes összetalálkozása az eseményeknek, hiszen ők voltak azok is, akik egész Európa sorsára a legvégzetesebb befolyást gyakorolták, a balkáni államokkal való állandó súrlódásuk révén kicsiholva ebből a félszigetből a világháborút lángalobbantó szikrát.”**

többi nemzetisége ellen, akik a nagy összeomlás után egyszerre fölfedezték magukban azt, hogy ők tulajdonképpen a győztes hatalmakhoz tartoznak és semmi közösséget sem kötelesek tartani a megvert monarchiával. Azzal az elfogultsággal, amely a bécsi Hofburgban Magyarország ellen intrikáló kamarillát mindig jellemezte, ezúttal is a magyarság ellen fordul minden gyűlöletével és kárhoztatásával. És gyávasággal vádolja azt a magyarságot, amely a legtovább kitartott a monarchia és a dinasztia védelmében és a vérét ontotta még akkor is, amikor Margutti kedvencei, a monarchiát a dinasztíával együtt gyáván eláruló nemzetiségek már régen megtalálták az utat Róma, Belgrád, Bukarest és Párizs felé. *(A fordító.)*

* A magyar közönség a szerzőnek ezt a rosszindulatú megállapítását is kellő értékére tudja leszállítani, mert teljesen tisztában van azzal, hogy a monarchia külügyeit állandóan Bécsből intézték, magyar szó, magyar kívánság arra semmiféle vagy nagyon gyenge befolyást gyakorolt, azért pedig, amit a bécsi udvari körök az egymást követő osztrák-német, polyak és egyéb nemzetiségű külügyminiszterekkel kifőztek, a magyarságot felelőssé tenni józan ésszel nem lehet. E tekintetben elég arra az okmányyszerűen igazolt tényre hivatkozni, hogy a Bécsben tartott dön-

A fiatal uralkodó manifesztuma ilyenformán már nem talált egy élő monarchiára. Erre vonatkozólag Lamasch professzor ezt mondta:

Az október 18-iki manifesztum kiadása annyit jelentett, mint ha kámfor injekciót adnának egy halottnak.

Amikor minden fronton megkötötték a fegyverszünetet (nem anélkül, hogy sajnálatra méltó hibák ne kerültek volna ezek életébe és tízezrek szabadságába) Ausztria-Magyarország megszűnt létezni.

Wilson elnök volt az első, aki az osztrák kapitulációra hangzatos frázisokban azt válaszolta, hogy Csehszlovákia máris független állam lett; ezt a kijelentést csakhamar megismételte Amerika többi szövetségestársa.

A győzőknek ez az első föllépése tetőfokára fokozta azt a zűrzavart, amelyben Károly reménytelenül vergődött.

tő koronatanácson gróf Tisza István volt az egyetlen államférfi, aki a háborút ellenezte, a szava azonban — mint fontos külpolitikai esetekben a magyar politikusok szava általában — nem talált meghallgatásra. A magyar befolyást túlbecsülő szerzővel szemben utalunk arra is, hogy a magyar parlamentáris élet egyetlen szerve, amelynek az alkotmány szerint a külügyek irányítását illetőleg az ellenőrzés szerepét kellett volna játszania: a delegációk milyen szántalmas bábszínház-szerepre voltak kárhóztatva a mindenható külügyminiszterekkel szemben, akik a delegációt alig méltatták arra, hogy a külpolitikai helyzetről nagy általánosságban megfelelően tájékoztassák. Csodálatos volna, hogy ezt Margutti nem tudja, ha a magyar belső viszonyokat illetőleg nem esett volna már előzőleg is olyan vaskos tévedésekbe, amikre már előzőleg, a katasztrófát megelőző magyar kormányváltozásokkal kapcsolatban volt alkalmunk rámutatni, (*A fordító.*)

Látva azt, hogy császárságának a fele kiszalad lábai alól, Magyarországra szaladt, hogy legalább egy töredékét megmentse a birodalmának. Budapest azonban jeges hidegséggel fogadta, a talaj ott is remegett a lába alatt s amikor az új vizeken evező demokratát, Károlyi Mihályt választotta ki arra, hogy fölváltsa az öreg Wekerlét, aki a maga részéről a szerencsétlen Esterházy átmeneti utódja volt, ezzel a választással egyáltalában nem szilárdította meg a politikai helyzetet. Épen ellenkezőleg, mert az új magyar miniszterelnök harminc dénárért elárulva mesterét, az ellenséggel paktált és meg kötött vele egy becsületbevágó fegyverszünetet. Károly leverte cipőjéről ennek a kétszínű városnak a porát és visszatért Bécsbe* bezárkózáván Schönbrunnban, ahol még élt nagybátyjának a lelke.

Hány bécsi szív vágyakozott azután, hogy visszatérjen Bécs falai közé abban az időben, amikor családja kedvéért teljesen elhanyagolta a fővárost, minden idejét Laxenburg, Reichenau és Baden vidéki magányába visszavonulva töltötte el!... Most a szerencsétlenség visszahozta őt, egy kissé úgy, mint a mese tékozló fiúját, azonban sajnos! *egyetlenegy kart sem talált, amely kitárult volna eléje, egyetlenegy rokonszenves üdvözlés sem kísérelte meg, hogy új erőre hozza. A nép lelke elfordult tőle és megmevedett a közönyösségben.*

* Szerző, aki itt ismét teljesen ferde megvilágításba helyezi Magyarország és a magyar főváros szereplését, újra összezavarja a történések sorrendjét. Károly király már október 26-án távozott Magyarországról, az a fegyverszüneti tárgyalás pedig, amelyről itt Margutti megemlékezik, jóval ezután, november 7-én folyt le Károlyi és Franchet d'Espérey között. (A fordító.)

A fölborulás most villámgyorsasággal folytatódott. Az osztrák örökös tartományok, a császárság végérvényes széthullásával szemben „*Német-Ausztria*” név alatt autonóm állammá tömörültek és már az első pillanattól fogva a németiséget tették egyesülésüli tengelyévé. Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, olasz Tirol, Friaul és Trieszt, az illyr országrészek után* tehát Károlynak el kell vesztenie koronája összetartó központi díszét is, kedvenc városát, Bécsét, hogy azután király legyen belőle ország nélkül! Lamentabile regnum. Csapatai a legnagyobb rendben tértek vissza és megőrizték a legteljesebb fegyelmet: más a Károly helyében a seregei élére állott volna és megkísérelte volna, hogy legalább egy időre megtartsa az uralmát és a koronáját. Károly azonban sokkal szelídebb lélek volt, semhogy — amikor erre szükség volt — vért tudott volna ontani. Az önszeretetet és az ambíciót a lelkében legyőzte az emberszeretet és a jóság.

* Margutti itt ismét fölseréli a dolgok sorrendjét. Németausztria nem Magyarország után, hanem Magyarország előtt rendezkedett be önálló állami életre, sőt Magyarország volt az utolsó tagja a Habsburg-monarchiának, aki levonta a nagy összeomlás konzekvenciáit. Az események hiteles sorrendje a következő: október 21-én közzéteszik Wilson ismertes jegyzékét, amelyre Margutti is utal és amely megadta a jelet a monarchia teljes föl bomlására. Ugyanezen a napon a már régebben megalakult cseh nemzeti tanács kijelenti, hogy a cseh nép jövője érdekében nem ismer tárgyalásokat Béccsel. Ez nem belügyi kérdés többé, hanem világkérdés, a cseh kérdésnek nincsen más megoldása, mint a „cseh-szlovák haza” teljes állami függetlensége. A szerb, horvát, szlovén nemzeti tanács Zágrábban már október 17—19-én tartott ülésén hasonló határozatot hozott, ki mondván, hogy követeli azoknak az etnográfiai te-

— Csak polgárháború ne legyen! — felelte több tábornoknak, akik arra igyekeztek őt rábírni, hogy lépjen ki a tétlenségből és vesse keztyűjét a végzet arcába. — Inkább lemondok, semhogy alattvalóim közül csak egy is a vérét ontsa miattam!

Megtartotta a szavát és mint a népeiért hozott kiengesztelő áldozat, föláldozta magát a haza oltárán.

Az 1918 november 12-én kelt manifesztumban Károly lemondott arról, hogy államfői jogait Ausztriában gyakorolja; formáserint azonban csak az 1919 április 11-i törvénnyel fosztották meg jogaitól, ugyanez a törvény az osztracizmus cserepét jelentette a számára, mert száműzte őt az országból. Magyarország követte Ausztriát, azonban itt e területeknek, amelyeken ezek a népek élnek, a tartományi és állami határookra való tekintet nélküli önálló államiságát és a békestrágyaláson való képviselőletét. A csehekkel egyidejűleg, október 21-én, hasonló határozatot hoz az ukrán nemzeti tanács is, sőt Margutti kedvencei, az osztrák-németek sem maradnak hátra, mert ők az elsők, akik nemcsak a követelések körvonalozásával juttatják kifejezésre az elszakadást, hanem az alsóausztriai tartománygyűlésen formáserint is megalakítják a német-osztrák államot, Magyarországon ellenben még a következő napon, október 22-én is az történik, hogy a képviselőház lesza vazza Károlyi Mihály indítványát, amely szerényen csak Magyarország függetlenségének törvénybeiktatóságát követeli, külön külügyminiszterrel és önálló hadsereggel s azt kívánja, „a kormány eszközölje ki, hogy, őfelsége a válságos időkben Budapestre jöjjön”, A rebellis Károlyi követelései szinte anachronisztikus szerénysége s ezeknek a követeléseknek az elvetése mutatja, hogy abban az időben, amikor Csehország, a délszlávság és Németausztria már de facto külön és önálló életet élő államokká alakultak, Magyarországon még meg sem született az elszakadás gondolata. *(A fordító).*

kintetben sokkal több nehézség mutatkozott: *ahhoz, hogy a budapesti nemzetgyűléssel elfogadtassák Károly császár trónvesztését, nem kevesebbre volt szükség, mint a szomszédos államok, Franciaország és Olaszország egyesített nyomására.**

Amint az események mutatják, ez az uralkodó, aki mindent megtett az Európát marcangoló testvérháború befejezése, egy új társadalmi rend megszületése, minden népe aspirációinak a kielégítése érdekében, végeredményben *a háború hosszúságának, a szociális forradalomnak és népei elszakadó vágyának köszönhető trónja összeomlását.* Milyen iróniája a sorsnak! Ha nemes törekvéseivel kudarcot vallott, ezért nem esik rá vissza a felelősség súlya. Talán nem is esnek messze a történelmi igazságtól azok, akik azt állítják, hogy ha valami elkésett, úgy nem az ő reformjai, *de maga az ő uralkodásának az ideje érkezett későn.*

Legalább is bizonyos, hogy ez a paradoxon megerősítést talál Károly élettörténetében, különösen, ha, amint ezt az igazságosság is megkívánja tőlünk, az ő végleges megítélése előtt

életének utolsó szakát

is figyelembe vesszük.

Bukásának pillanatától kezdve ugyanis nem tagadhatjuk meg tőle nemcsak a részvétünket, hanem a csodálatunkat sem. Szigorúan véve *Schönbrunn is pontosan egyenlő értékű volt egy*

* A szerző számára itt alkalom kínálkozott volna arra, hogy párhuzamot vonjon a dédelgetett osztrák-németek és a mindig mostohagyermek számba menő magyarok, a császárok szívéhez nőtt Bécs és az állandóan elmellőzött Budapest hűsége között. A szerző azonban, aki már előzőleg „kétszínű város”-nak bélyegezte Budapestet, ezt az alkalmat elmulasztja. *(A fordító.)*

börtönnel, ez azonban királyi fogság volt legalább. *Az új idők urai csakhamar túlságosan is pompásnak találták és Károlynak a schönbrunni kastélyt föl kellett cserélnie Eckertsau-val, ezzel a nyomorúságos kis vadászpavillonnal, amelyet Ferenc Ferdinánd építtetett Alsó-Ausztriában, a Duna egy elrejtett völgyében. Ez már nem volt többé palota, de legalább még a haza földje volt. Károly lelke anynyira megtisztult, óhajtásaiban annyira szerény lett, hogy megelégedett ezzel a félboldogsággal. A neki dobott alamizsna azonban még mindig túlságosan bőkezűnek látszott. Puszta jelenléte az osztrák földön feszélyező volt, miért is el kelleit őt távolítani, olyan folytonosan fenyegető veszély volt, amelyet el kellett háritani.* Hosszú és fáradságos tanácskozások után kimondták az ítéletet, amely Svájcba száműzte őt, ahol azután angol protektorátus alatt a Léman-tó partján, Pranginsban élt tovább. Amikor Ausztriát elhagyta, azt lehetett hinni, hogy örök búcsút mond az életnek és a világnak, hogy a szíve rögtön megszakad. Egyetlenegy meg gondolás édesítette meg a búcsú óráját: az, hogy ilyen módon szeretett népét megkíméli az idegenek bosszújától és megtorlásától.

Talán arra is gondolt, hogy a svájci vendégszereltet több szabadságot fog engedni neki *a trónja visszaszerzésére irányuló erőfeszítéseiben*, mert ez járt az eszében; legalább is az a terv, hogy ufóra homlokára illeszti Szent István koronáját.

Magyarországon az események hógörgeteg sebességével követték egymást. 1919 tavaszán a Károlyi-uralmat, amely semmivel sem állt erősebb lábakon, mint egy kártyavár, megbuktatta Kun Béla s ez a változás a magyarok számára a leggyűlöletesebb szélsőségekkel kísért szovjetrendszeret jelentette. Ez a forradalmi alakulat hatalmon maradt egészen az év közepéig, mikor Horthy és pompás

párthívei (Horthy et ses superbes partisans) ki-seprűzték őket az országból s a rendre és a tradícióra támaszkodva megalapították saját uralmukat. *Magyarország így félig újra királyság lett. Károly részére ez a mentő szalmaszál volt, az a karó, amelyet váratlanul nyújtottak feléje a partról, hogy az árból újra partra kapaszkodhassék.*

A magyar legitimisták az idői alkalmasnak tartottak egy államcsíny végrehajtására, nyugtalanokdakt, Károlynak kéréseikkel és sürgetéseikkel szünet nélkül alkalmatlankodtak. Semmi másra nincs szükség, csak hogy megjelenjék az országban és akkor, mintha csak egy varázspálca érintése megnyitná az egykori lojalizmus kiszikkadtnak látszó forrásait, egyszerre egész Magyarország ott lesz a lábai előtt.

A magyar legitimisták kiküldöttjei eljutattak egészen Pranginsig és a legragyogóbb színekkel festették le a helyzetet az uralkodó előtt, hozzátéve, hogy ha egyszer ismét a magyar trónon ül, nagyobb fáradtság nélkül visszaszerzi örökölt birodalmának többi részét is.

Ennek az ezüstsavú harangjátéknak a muzsikába közben, amely úgy elringatta Károlyt, mint egy édes dal, mégis eljutott a fülébe egy komolyabb szó. Mint egy érzéketlen ködkürt-búgás érkezeit hozzá. *Horthy intése, amely az ilyenfajta vállalkozás veszélyeire figyelmeztette.* Az államcsíny nemcsak a szomszédos országokkal való háborút, hanem a polgárháborút is jelentené, mert Magyarország a maga egészében is távol áll attól, hogy erőszakos lépést bátorítson és vállalja az ebből származó visszahatásokat.

A régi Károly azonban nem halt meg egészen . . . Bezárta fülét a bölcsek előtt és engedett személyes barátai rábeszélésének.

1921 húsvét vasárnapján a fiatal császár nem minden kaland nélkül megérkezett Szombathelyre, majd onnan Budapestre és megjelent Horthy előtt, aki a szemét dörzsölte meglepetésében. *Károly könnybelábadt szemekkel adott neki magyarázatot: viszont akarja látni a királyságát és kéri Horthyt, hogy segítsen neki trónja visszaszerzésében. Horthy azonban távol állott attól, hogy ugyanolyan pápaszemen keresztül lássa a dolgokat. Arra kérte Károlyt, utazzék vissza azonnal és ne taszítsa Magyarországot kétségbeejtő helyzetbe;* olyan rábeszélő ékesszólást fejtett ki, olyan megcáfolhatatlan érveket sorakoztatott föl és mindezt olyan erélyes formában csinálta, hogy *Károly engedett: visszautazott.* Herensteinban, új svájci tartózkodási helyén várta a jobb idők elkövetkezését.

Ennek a hirtelen visszatérésnek a keserősége tetőfokára emelkedett akkor, amikor az osztrák területen kellett átutaznia. A népeséget itt közönyösnek, vagy épen ellenségesnek találta magával szemben; különösen ami a munkásosztályt illeti, amelyik fenyegető morgással vicsorgatta a fogát feléje, annyira, hogy utazása közben kellemetlen, ségei lettek volna, ha a melléje rendelt angol testőrség közbe nem lép és erélyesen meg nem védelmezi. *

Ez a kudarc egyáltalán nem bátortalanította el a magyar legitimistákat, akik egy második kísérletet kezdtek előkészíteni. Mint az első alkalommal,

* Károlynak visszatérő útjában azt a részt kellett Ausztriából átszelnie, amelynek a lakossága németajkú. Hol volt ebben az időben az osztrák-németek híres dinasztikus hűsége, amelyet Ferenc József annyira méltányolt és amelyet a szerző, aki a magyarokat állandóan hűtlenséggel vádolta meg, maga is olyan nagyra értékelt? (*A fordító*).

most is bátorítással és könyörgésekkel láttak a do-loghoz. Ezúttal is bőszen elégedetlenek megnyerték Károly néhány személyes barátját és ami több, *a királyi család eszét: Zita császárnét*, aki soha sem tudott belenyugodni trónja elvesztésébe, a korona visszaszerzése érdekében testtel, lélekkel csatlakozott minden kalandos tervhez.

Az illúzióknak és a hiszékenységeknek ebben az atmoszférájában nem meglepő, hogy azok a meg-gondolások, amelyekre Horthyt a dolgok tényleges állapota készítette, nem tűntek föl többé komolyak-nak, hogy *Horthyt végül fehér helyett fekete színben látták, az esélytelenség szemrehányásával illették, sőt azt vetették a szemére, hogy áruló. Innen addig a lépésig, hogy Horthy nélkül, vagy Horthy ellenére igyekezzenek visszanyerni Szent István koronáját, már csak egy lépés volt és ezt a lépést hamarosan megtették.*

Károly ezúttal Zita királyné társaságában, szeptember végén* megismételte az első vállalkozá-sát és pedig ezúttal még sokkal romantikusabb kül-sőségek között. A császári párt repülőgép hozta a levegőn keresztül és letette őket Győrben,** Csak egy maroknyi legitimista volt beavatva a titokba. Néhány elszánt katonatiszt és néhány megbízható csapat csatlakozott a császárhoz, aki ilyenformán elszánt párthívek élén találta magát.

* újabb ténybeli tévedése Marguttinak, amely épen olyan meglepő, mint az eddigiek. Károly király Zita királyné kíséretében tudvalevőleg nem szeptem-ber végén, hanem 1921 október 21-én érkezett meg ma-gyar földre. (*A fordító.*)

* Ez ismét tévedés: a királyi pár nem Győrben, hanem Sopron közelében, Dénesfalván ért földet s onnan csak pár órai tartózkodás után ment tovább Győrbe. (*A fordító.*)

Nem lehetetlen, hogyha egy perc elvesztése nélkül előrenyomul, Budapest a kezébe kerül

a meglepett és elkápráztatott tömeg pedig királyának Fogadja. *Azonban nem tudott, vagy nem mert érelyesen cselekedni, a kormány csapatainak időt engedett a gyülekezésre.* A kormány számára, ha el akarta kerülni a szomszédokkal való katonai összeköttetést, nem volt más út, csak az, hogy ehhez a végső eszközhöz nyúljon, amelyre nézve is rászánta magát. *Horthy ezúttal nem ismert tréfát és Károly előtt elzárta a Budapest felé vezető utat.* Néhány elég élénk összecsapás következett, egy pár ágyúgolyót is kilőttek, főképen arra a vonatra, amely a császári pari Budapest felé szállította. *A játszma gyorsan véget ért,* Károly lett a vesztes, kudarcra ezúttal tökéletes volt: álmai és reménységei épen úgy a semmibe oszlottak, mint lokomotívjának a füstje.

A szerencsétlen uralkodó azt kívánta, hogy *visszatérhessen Svájcba.* A nagyhatalmakkal azonban elég volt ezekből a tragikomédiákból. Úgy vélték, hogy

ezúttal egyszersmindenkorra végét kell vetni az ilyen kísérleteknek,

aminek a legjobb módja, ha áthághatatlan fizikai akadályokat állítanak a túlságosan mozgékony császár elé. Ezért, elszállították őt ki a tenger közepére, Madeira szigetére. Károly hosszú szárazföldi és tengeri kerülő után érkezett meg száműzetési helyére, a császárné pedig engedélyt kapott arra, hogy gyermekeivel együtt tovább is Svájcban időzzön.

Egyedül és mindenkitől elhagyatva szállt ki a császár Funchalban: ez a hely rendeltetett arra, hogy utolsó állomása legyen odisszeájának.

A császárné ezalatt nem maradt tétlenül és

irányadó helyen megszerezte az engedélyt arra, hogy férjével egyesülhessen. Elképzzelhető, milyen örömteljes jelenet volt az Funchalban, amikor a császár látta, hogy a felesége, akit körülnyűzsögtek az apróságai, partra száll Funchalban. Milyen jó kezdete volt a télnek az, hogy ismét családi körben lehettek együtt! Károly száműzetése tehát nem volt minden öröm nélkül való, bárha elég kellemetlenséggel járt, hogy *addig elfoglalt kényelmes lakását kénytelen volt elcserélni a Machado-villával*, amely a várostól bizonyos távolságra feküdt.

A Machado villa, amely meglehetősen elhanyagolt állapotban volt, rossz beosztásával, nedves falaival, hideg, nehezen átfűthető szobáival nagyon kényelmetlen lakásnak bizonyult;

egészségtelen volt maga a sziget is, gyilkos klímájával, tüdővész-baktériummal telített levegőjével. *A császár gyenge lábon álló egészsége, amelyet annyi izgalom és megrázkódtatás már megrendített, itt teljesen tönkrement.* Március utolsó hetében tüdőkatarrusban megbetegedett, amely minden orvosi segítségtől távol, csakhamar súlyosra fordult. A királyi család nem rendelkezett egy szanatórium segédeszközeivel, a légváltásra pedig, amely a beteget talán megmenthette volna, gondolni sem lehetett.

A gyógykezelés eszközei amúgy is hiánysak és kezdetlegesek voltak,

úgy hogy a betegség tovább haladt a maga útján és amikor végre egy orvos érkezett, már későn volt. *Az uralkodó ezt megérezve, elbúcsúzott az élettől és azoktól a lényektől, akik a boldogság egyedüli sugarait jelentették a földi létben a számára.*

1922 április. 1-én Habsburgi Károly császár, ennek a méltóságnak utolsó viselője, miután hat hó-

napon keresztül ette a száműzetés könnyel áztatott kenyérért, egy majdnem teljesen üres szobában, meszeszefekvő, rideg, idegen földön visszaadta lelkét istennek.

Özvegyet és hét gyermeket hagyott maga után: Ottó trónörökös, Adelaide főhercegnőt, Robert, Félix, Károly Lajos, Rudolf főhercegeket és Sarolta főhercegnőt.

A temetést, amely április ötödikén folyt le, ragyogó nap lángolása sugározta be és a tavasz minden, bűbája övezte ezen a trópusokhoz közel fekvő szigeten. A Villa Machado halottas szobájából a testet átvitték a közelben fekvő kis kápolnába, ahol azt *szegényes ravatalra* helyezték. Miután Funchal templomai messze voltak, a királyi család ezt a kápolnát használta föl ájtatosságai számára. *A koporsót Ausztria-Magyarország hadi lobogója borította,* a zászló színeit azonban alig lehetett látni a rárakott virágok és lőpszaruk tömege alatt, amelyek mindenfelől érkeztek, a spanyol király is egy rendkívüli nagy koszorút küldött.

Egész Funchal talpon volt. Az az út, amelyen a gyász kíséretnek végig kellett haladnia, feketélt az emberektől. Az egész város gyászszíneket öltött. Mindenfelé zokogások hallatszottak.

A Villa Machado mellett, a Capomonte kis kápolnájában, számos paptól körülvéve Funchal érseke beszentelte a koporsót, majd rövid beszédet tartott, amely így kezdődött:

— *Madeira, amely eddig várakozott arra, hogy neki is meg legyen a maga szénije, végre megtalálta azt amit kívánt. Egy vértanút adunk vissza a földnek és a ti gyermekeitek gyermekei is vissza fognak emlékezni az ő fájdalmas kálváriájára, amelyet olyan ű&talon kellett megkezdenie, amelyet olyan csodálatos Megnyugvással járt végig és amelynek a mi szigetünk lett végállomásává.*

Bossuet milyen „nagy és rettenetes leckét” vont volna le tanulságképen abból az ellentétből, amely a valóság és aminek lennie kellett volna, a falusias temetés és a császárt megillető pompás gyászszertartás, a Capomonte kápolnájának a hajója és a bécsi kapucinus templom kriptája közöli volt!

Időközben a halálhír megérkezett Bécsbe is és ugyanabban az órában, amikor a temetési menet lasean végigvonult Funchal utcáin, a Szent István-templomban fényes rekviemet tartottak a császár lelki üdvösségéért, Teljes segédlettel körülvéve *a kardinális érsek végezte a szertartást* a megindult hallgatóság előtt, amely a (templom egész hajóját megtöltötte és túláradt egészen az előcsarnokig. Bécs nem felejtette el császárját és amikor a hagyományos „*Gott erhalte*” előtört *egy diákkórus torkaiból, sok tízezer hang énekelje velük együtt a dalt, amely egy pillanatra mintha fölélesztette volna a régi Ausztriát.*

Az uralkodó testéit eltemetik a capomontei templom kőlapjai alatt rögtönzött kriptában.

A bebalzsamozott szívet kristályedénybe helyezték, ezt ismét egy ezüst serlegbe helyezték, hogy alkalmas pillanatban elszállítsák Bécsbe.

Zita császárné most, ha másért nem, a kis családja egészsége iránti gondoskodásból rajta volt, hogy az antant megmásítsa *az őt sújtó szigorú száműző rendelkezéseket.* A spanyol király támogatása, aki országában menedékhelyet kínált neki, *biztosította kérésének a sikerét.*

Egy mogorva májusi reggelen, miután szívetépő fájdalommal búcsút vett urának a hamvaitól, a tengerpartra ment, ahol mint egy elyslumi árnyék bolyongott, várva azt a spanyol hajót, amely-

nek a hivatása volt, hogy visszatelepítse Európába és elvezesse új száműzetésébe ... *Cid hazája, a hidalgók földje, mindenestre nagylelkűen és vendégszeretően viselkedett vele szemben, a spanyol király lakhelyül a szegény asszonynak gavallérosan átengedte Prado kastélyát. Itt, ebben a kastélyban, adott életet Zita királyné 1922 június 1-én nyolcadik, utószülött gyermekének, Erzsébet főhercegnőnek.*

Dacára a jelentős enyhítéseknek, a szerencsétlen királyné sorsa, aki idegen földön kegyelemkenyéren él, nagyon sajnálatraméltó. Nagyon is fekete kenyér az az ő finom, fehér keze között! A jövő azonban még sötétebb, mert máris a szükség kopogtat ennek a szerencsétlen nőnek az ajtaján, aki megszokta az udvar minden finomságát és pazarlását.

Mint valamikor az uralkodónői modora, nemességgel és bájjal teljes egyszerűsége előtt, hajoljunk meg most is lelkinagyságával és minden hibája fölött győzedelmeskedő hősiességével szemben. A régiek ezt mondták: „A legszebb látvány, amelyben halandó gyönyörködhetik, az, amikor egy ártatlan emberi teremtmény harcol a balsorsával.”

És ettől a szenvedő asszonytól a rokonszenv visszaszáll a férjig, aki *élete legszebb korában hanyatlott sírba távol száműzetésében. Szembekerülve olyan gigászi föl adattat amelytől királyságának minden Herkulese visszariadt volna, minden telhetőt elkövetett, hogy eltisztítsa az útból azokat az akadályokat, amelyek mint leszakadt sziklatömbök zárták el a továbbhaladás lehetőségét. A keze túlságosan gyöngéd volt, ereje cserbenhagyta. Legyőzötten omlott össze, de nem minden dicsőség nélkül; épen ellenkezőleg, a döntő órákban olyan felséges érzéseket, olyan megindító önmehtagadást*

tanúsított, hogy a képe mindörökkre élni fog a hívei emlékezetében.

Ő vele sírba szállt a régi Ausztria,

Európának ez az öreg hercegasszonya, aki hat és fél évszázad folyama alatt fehér hajával, körülhódlóva és rettegve, tiszteletreméltóan és méltóságosan sétáltatta meg a kastélyokban és a palotákban a maga kissé nehézkes hatalmát és arisztokratikus kecsességét. Nem maradt meg belőle több, mint egy zavaros, határozatlan, emlék, hasonló valami a kihunyt dicsőség utolsó káprázatához, az eltompult parfömillathoz és a megsárgult relikviákhoz . . .

És a hatalmas fejedelmekből, akik ezt a birodalmat kormányozták, akik ezt a különös egységet annyi eltűnt állam összeforrasztá sával létrehozták, nem maradt más, csak a hamvak a mauzóleumokban és a bebalzsamozott szívek az urnákban.

A semminek ilyen mély önkényébe zuhant le a nagyságuk, ilyen porrá omlott szét a rombadőlt hatalmuk, százados örökségüket úgy szétosztották, eldarabolták, mint a világ négy tája felé szórt hamut, hogy *a történetíró keze megremeg, amikor a sírboltjuk márványtáblájára rá akarja vésni azt a szót, amely kijár a legszerényebb és legismeretlenebb nebb síroknak is: Föltámadunk!*

Vége.